

मानसरोवरनी यात्रा

लेखक
नारदराय पुरोहितजी आंबावाडी

અમરનાથ

ધી ગુજરાત મિન્ટીંગ પ્રેસમાં છાક સોમાલાલ મંચળાને
કાપ્યું. ઠેકાણું-પાંચકુવા, ચાવ રસ્તા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૨૫૮૮ ઘર્ગાક

પુસ્તકનું નામ બે. ૧. ૦૨૨૦૫૨૦૧ ૫૧૫૫

વિષય પર: ૪૩૬૬. ૨૧૨૪ પાટિ.

हरिः ॐ तत् सत्

नारायण अर्थभाषा

प्र० १३ अं.

भानसरोवरनी यात्रा.

लेखक અને પ્રકાશક:

नारयण पुद्गेत्तम सांगारुणी.

આઇના બીદડીંગ; લીડી બબર—મુંબઈ.

આવૃત્તિ પહેલી.

પ્રત ૨૦૦૦

સંવત ૧૯૮૨

સને ૧૯૨૫.

મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦.

ગુજરાત વિધાપાઠ મંથાલય અમદાવાદ ગુજરાતી ગ્રંથીસાહિત્ય-સંગ્રહ નિવેદન.

કૈલાસ એન માનસરોવરની યાત્રા વિષે ગુજરાતીમાં પુસ્તક પ્રકટ થયેલું છે તેથી અમને આ પુસ્તક લખવાની ઇચ્છા નહોતી; પરંતુ તે માંહેની કેટલીક અતિશયોક્તિ ભરેલી ને સત્યથી વેગળી હકીકતથી લોકો આડે રસ્તે દોરવાઇ હેરાન ન થાય ને થોડી કિંમતે સત્ય ખીના જાણી માનસરોવરનો જીવલેણ માગ સુધારવાનું કાર્ય પરોપકારી શ્રીમંતો લક્ષમાં લેએ હેતુથીજ પ્રસ્તુત પુસ્તક લખી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. કોઇ મહત્વાકાંક્ષી સન્નન હંસે પરમહંસના વૃત્તાંતને સત્ય માની કૈલાસ માનસરોવર પ્રયાણ કરી ગુરુ દત્તાત્રેયનો સાક્ષાત્કાર ઇચ્છતો હોય તો તે અભિલાષા ઉત્તમ છે પણ અશક્ય છે એ તેણે પ્રથમ લક્ષમાં રાખી લેવું. અમે નથી ધારતા કે સંન્યાસી તરીકે પોતાને ઓળખાવી ગમે તેવું સ્વચ્છંદી-મોજશોખી જીવન ગુજરનાર સાધુ ઉંઠાધુરાના ગહન પહાડો સુધી પણ પહોંચ્યો હોય ! જ્યાં પહોંચવાનીજ આશંકા છે ત્યાં ખીસ્કુટ ખાનારને દત્તાત્રેય ભગવાન સહજ મળી જાય એમ મનાવવું એ મૂર્ખતાની અવધિજ ગણાય વળી કૈલાસ પવતંત્રો ઘેરાવે પ્રાયઃ ૧૦ માઈલ છે છતાં તે ૩૨ માઈલનો જણાવે છે, તેમ ખીજી ગુફાથી ગૌરીકુંડ ફક્ત બે માઈલની ચડાઇપર છે ને તે પણ ત્રીજી ગુફા જતા રસ્તાપર આવે છે છતાં સાથેના માણસોને પડતા મૂકી આખો દિવસ ચાલીને પણ તે મહાત્માથી કુંડ ન પહોંચાયું ને પાછા ફરી ખીજે દિવસે જવાયું તેમ માનસરોવરથી તકલાકોટ ફક્ત ૧૪ કે ૧૫ માઈલ દૂર છે છતાં તે ૫૦ થી ૬૦ જણાવે છે એ પરથી અમને લાગે છે કે એ વર્ણન હંસે પરમહંસના સ્વતઃ અનુભવનું નહિ હોય પણ કોઈના પુસ્તકપરથી તફરાવી મારેલું હોવું જાઈએ. આ સંજ્ઞામાં બાવા સત્યદેવનું હિંદીમાં લખાયલું “મેરી કૈલાસ યાત્રા” નામક પુસ્તક એ તેના ખરા અનુભવનું છે એમ તેમાં વર્ણવાયેલી હકીકતપરથી તથા તેના આગમન વિષે બોલીઆ-ઓના કહેવાપરથી સ્વીકારી શકાય. આશા છે કે માનસરોવર જવાનો મિલમ ગરબાંગનો રસ્તો સુધારવાનું કાર્ય પૂર્ણ થયા પહેલા વાચક ત્યાં જવાનું સાહસ નહિ જ કરે. મુબંબ તા. ૨૯-૧૧-૨૫

નારણજી પુરષોત્તમ સાંગાણી.

અર્પણ.

પ્રગવત્સલ ધર્માત્મા શ્રીમાન્ મહારાજા શ્રીકરણસિંહજી બહાદુર,
સં. લખતર.

પૂર્વકાળમાં તો ભગવદ્ કૃપાપાત્ર મહારાજા અંબરિષ,
ભરત, યુધિષ્ઠિરાદિ કષ્ટ પ્રાતઃસ્મરણીય રાજમહારાજાઓ
આપણી પવિત્ર આર્યાવર્ત ભૂમિમાં ક્ષત્રિય જાતિમાં જન્મી,
ક્ષત્રિયોચિત ગુણ ધારણ કરી, સંતતીની જેમ પોતાની પ્રજાનું
પાલન કરવા સાથે પ્રભુની અનન્ય ભક્તિ કરી જમતના
લોકોને ઉત્તમ આદર્શ દાખવી ગયા છે; પરંતુ અત્યારે ક્રિ.યુગમાં
તેવા વિરલ ક્ષત્રિય કુળ ભૂપણ રાજાઓ દૃષ્ટિએ પડે છે. પરમ
સંતોષની વાત છે કે “બહુરતના વસન્ધરા” એ ન્યાયે આપ
એક એવા મહાનુભાવ નૃપતિ સૌરાષ્ટ્રની પવિત્ર ભૂમિ-લખતર
સંસ્થાનમાં ઉદય પામ્યા કે આપ ગોલોકવાસી થયા છતાં
આપની શુભ કારકીર્દિનું સ્મરણ કરતા આપની પ્રજા અને
પરિચયમાં આવનાર હરેક વ્યક્તિ રોમાંચિત થઈ જઈ, હર્ષના
અશ્રુઓ વરસાવી, મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી, આપના પ્રત્યે પરમ
પૂજ્યભાવ દર્શાવી રહેલ છે. સત્યારિત, સંતાનની પેઠે પ્રજા-
પાલનમાં તત્પરતા અને અખિલ વિશ્વના નાથ શ્રીરણજીઓમાં
આપની અનન્ય ભક્તિ આદિ અનુપમ અને અનુકરણીય દૈવી
સંપત્તિના ગુણોદયી આકર્ષણ આ અંથ આપના ગોલોકવાસી
આત્માને સપ્રેમ સમર્પણ કરે છું.

પ્રભુ કૃપાબિલાષી,

નારણજી પુરૂષોત્તમ સાંગાણી.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ
પ્રયોજન અને તૈયારી ...	૨	મિલમ ...	૬૨
અંબાજીનો અગાધ મહિમા ...	૪	બોટીઆ લોક ...	૬૧
કાઠગોદામ ...	૬	સમયનો સદુપયોગ ...	૬૮
નૈનિતાલ ...	૯	મિલમમાં જનહિતકારી	
આલમોરા ...	૧૨	પ્રવૃત્તિ ...	૭૨
માનસરોવરના વિવિધ રસ્તા ...	૧૫	ઉંટાધુરા કિંવા બરફમય જગત, ...	૭૬
કાશીપુરનો આદર્શ અગીચો ...	૧૭	ટિબેટ ...	૯૦
સિમલાનું સૌંદર્ય ...	૨૦	માનીમ મંડી ...	૯૫
ગંગા યમુનાની નહેર ...	૨૬	કૈલાસ ...	૧૦૪
શ્રીઆત્મવૃક્ષ મહારાજ ...	૨૯	માનસરોવર ...	૧૧૦
ઋષિકેશમાં ઇશ્વરી કોપ ...	૩૨	તકલાકોટ ...	૧૧૩
શ્રી બદ્રીનારાયણ ...	૩૫	ગરબ્યાંગ ...	૧૨૧
મહારાજ મૈસુર ...	૪૮	નિરપાણી અથવા મોતનિસરણી ...	૧૨૫
મોક્ષનો ઇન્જિન ...	૪૦	આરકોટ ...	૧૨૮
વાગેશ્વર ...	૪૩	સંયુક્ત પ્રાંતના હિંદુઓનો	
રામમંજાનો પ્રમળ પ્રવાહ ...	૪૬	સંદેશો ...	૧૩૫
મુનસ્વારી ...	૫૦	ઉપસંહાર ...	૧૩૬
મૃત્યુનો માર્ગ ...	૫૬	અભિપ્રાય ...	૧૪૭

શ્રીહરિ:

માનસરોવરની યાત્રા.

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમહં વેદે પરમાનન્દમાધવમ્ ॥

દિવ્ય ધામો વિષે નિર્ણય કરવામાં આવે તો હિમાલયની નિકટમાં આવેલા શ્રી કૈલાસ માનસરોવરને ઉત્તમ પંક્તિએ મૂક્યા વિના ચાલે નહિ. મહાભારત અને પુરાણોમાં કૈલાસ માનસરોવરની અલૌકિકતા વિષે અત્યુત્તમ વર્ણન અનેક સ્થળે લખાયેલું છે. સમર્થ ઈવિજ્ઞાએ અને વિદેશી પ્રવાસીઓએ પણ માનસરોવરનું સૌંદર્ય વર્ણવાય તેટલું વર્ણવી છેવટે વેદની માફક નેતિ નેતિ અર્થાત્ વર્ણનાતિત જણાવેલું છે. આવા અનુપમ ધામની યાત્રા કરવાનો સંકલ્પ મને ઘણા વર્ષથી ઉદ્ભવ્યો હતો પરંતુ તે સાથે અનુભવીઓના મુખેથી જેમ પણ સાંભળ્યું હતું કે ત્યાં (માનસરોવર) જવું અને જમીને પાછા સહીસલામત લેર આવવું સહેલ નથી. અતિશય વિકટ અને જોખમી અગમ્ય રસ્તાપર આલ્યા પછી ખરફમાં વિચરવું પડે છે ને ઝોરાકની ચીજો બધી જણુ જણુ માસની સાથે રાખવી પડે છે, અને ચોર લૂંટાફેનો પણ પૂરો બચ લાગે છે અર્થાત્ સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો ત્યાં જવામાં સહે સહે અને ડગલે પગલે મૃત્યુનો બચ છે, તેમાંથી ઉગરી કોઈ ભાગ્યેજ પાછું આવે છે માટેજ કોઈ જતું નથી.

હુંમેશા ઇશ્વરનો એક નિયમ છે કે જે કાર્ય, સ્થળ કે વસ્તુ જેટલા પ્રમાણમાં મોટી-કિંમતી-અદ્ભુત તેટલા પ્રમાણમાં તે વિશેષ કદ સાધ્ય પણ હોયજ; માટે દૃઢ સંકલ્પવાળા શ્રેયના અભિલાષીએ તેની જરાપણ દરકાર ન કરવી જોઈએ. જ્યારે મેં માનસરોવર જવાનો સંકલ્પ દર્શાવ્યો ત્યારે મારા પૂજ્ય પિતા, કુટુંબી તથા સ્નેહી મિત્રો તરફથી મને અટકાવવા માટે ઘણા ઘણા પ્રયત્નો થયા, કલ્પાંત થયો, અનેક છવલેણ મુશીબતો કહેવામાં આવી છતાં મેં મારો નિશ્ચય ન બદલ્યો ને સંવત ૧૯૮૧ ના ચૈત્ર સુદિ ૭ ને મંગળવારે મુખમથી પ્રયાણ કર્યું.

પ્રયોજન અને તૈયારી.

સ્વાભાવિક રીતે સુસ પુરવના હૃદયમાં પ્રશ્ન સ્ફુરે કે જ્યારે શ્રી કૈલાસ અને માનસરોવર જવું અને જઈને પાણું આવવું એ મૃત્યુના બચવાળું છે, નાના મોટા સેંકડો કબૂટા ભોગવવા છતાં પણ ઘેર પહોંચવું અશક્ય છે ત્યારે શાણા પુરુષોએ ત્યાં શા માટે જવાનું સાહસ ખેડવું? વાસ્તવિક રીતે આવા પ્રશ્નો ઉત્તર એજ હોઈ શકે કે શાણા શૂદ્ધસ્થે ત્યાં જવાનો વિચારજ માંડી વાળવો ઘટે. અણપિપર્યંત જ્યો ત્યાં કવચિત્ જાય છે તેઓ સંસાર કે સરીરની દરકાર વિનાના સાધુ મહાત્મા વેરાગીજ જાય છે, ઠાઈ શૂદ્ધસ્થાશ્રમી હિંમત કે સાહસ કરતો નથી. આમ જણવા છતાં મેં માનસરોવર જવાનો સંકલ્પ કર્યો તેના બે કારણો હતા:— એક તો હિંદમાંના દારકા, રામેશ્વર, જગન્નાથ, બદ્રીનાથ, કાશી, મથુરા વગેરે નાના મોટા પ્રાયઃ સઘળા તીર્થોની યાત્રા એકથી

વધારે વખત કરેલી છે એટલુંજ નહિ પણ કાશ્મીર, નેપાલ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જાપાન, ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, ઇટાલી વગેરે સુંદર રમણીય ગણાતા દેશો પણ જોયેલા છે ને હવે માત્ર કૈલાસ માન સરોવર જેવું પરમ અલૌકિક સ્થળ બાકી રહી જાય એ ઠીક નહિ, ગમે તે ભોગે તેના દર્શન કરવાજ જોઈએ; અને બીજું હિમાલય તથા કૈલાસ માનસરોવરમાં ઋષિ મુનિ યોગી મહાત્માઓના વાસ છે, બાગ્ય જોગે જો તેઓના દર્શન સમાજમ થઈ જાય તો જાતિ ધર્મ અને દેશોદયના ઉદ્ધારાર્થે દૈવી સંપત્તિ-આત્મજ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે.

માનસરોવર પ્રયાણ કર્યા પૂર્વે છ માસથી સાધનો એકઠા કરવાની તથા રસ્તાની આવશ્યક માહિતી મેળવવાની ખનતી સઘળી તૈયારી કરવા માંડી હતી. માનસરોવર કૈલાસ જઈ આવેલાઓના ખનાવેલા પુસ્તકો વાંચી, તેમાંથી ઉપયોગી નોંધ કરી લેઈ, અને તેટલાને જાતે મળી, પૂછવાનું પૂછી લીધું હતું. ખરે જોઈ કંડીથી ખચવા સાફ જોઈવા પાથરવાના ત્રણ ખનુસ, કિનના હાફ કોટ અને ચોરણી, પગના ત્રણ જોડ મોજ અને હાથના મોજ, ગરમ રૂમાલ, કાનટોપી અને જેન્ડેજ (પગે બાંધવાના પટા) નાની મોટી ચીજો નાંખવાનો થેલો, કોથળો અને કોથળીજીં, સ્લીપર અને હોલખુટની જોડ, હાફપેટ ટોપી અને રેશમી સાફો, તાવ માથું પેટ ઉધરસ ઘા વગેરેની દવાઓ અને મરી લવંગ સૂંઠ કેસર કસ્તુરી, તાણુ થાળી વાટકો ડાબરો અને ટિફીન બોક્સ તથા ગીતાલ માળા નોટખુક અને કાગળ પેન્સિલ વગેરે જોઈતા પ્રમાણમાં વસાવી લીધા હતા.

સાધનસંપન્ન શુદ્ધ બે સેંકડો સાધન સાથે લઈને

જય તો પણ હિમાલયના ધુરા પાર કરી ટિબેટ પહોંચવાનો
માર્ગ અજમ્ય હોવાથી ત્યાંના રાત દિવસના અનુભવી ભોટીઆ
લોકોનો આશ્રય લીધા વિના તો કદાપિ નજ ચાલે. ભોટીઆ
લોક ટિબેટ વેચવા માટે જે જે કાપડ કટલેરી કરીઆણું હોઝ-
યરી મોતી વગેરે માલ હિંદમાંથી ખરીદી લઈ જાય છે તે મોટે
ભાગે કલકત્તા આવીનેજ; તેથી તેઓનું દર વર્ષે શિયાળામાં
કલકત્તા આવવાનું રહે છે. મારા પરમ સુયોગ્ય સન્નિવ્રત શ્રીયુત
દેવાસંકર દયાળુ બદ જેઓ કલકત્તાની એક આગેવાન પેઢીના
ભાગીદાર અને પોતાના બહોળા અનુભવ તથા તીવ્ર બુદ્ધિમત્તાથી
મોટી લાજવગ ધરાવે છે તેમણે બે વર્ષ અગાઉ જમ નેપાલ
જતાં મને બજામણ પત્ર લખાવી આપી તમામ અનુકૂળતા કરી
હીધી હતી તેમ હિમાલયમાંના મુનશ્યારી-મિલમથી ટિબેટ જતાં
પ્રતિષ્ઠિત ભોટીઆ વેપારીઓ પર પણ બજામણપત્રો લખાવી
મોકલી પોતાના મિત્ર તરીકેના કર્તવ્યનું પાલન કરી મારાપર
પરમ અનુગ્રહ કર્યો હતો.

અંબાળનો અગાધ મહિમા.

જેવી રીતે માનસરોવર કે હરકોઇ સ્થળે જનારને બજામણ
પત્ર ઉપયોગી છે તેવીજ રીતે સારો વિદ્યાસુ સંગાત પણ જરૂરી
છે. જે બાઈ પ્રથમ અમારી સાથે જંગોત્રી જમનોત્રી દેદારનાથ
ખત્રીનાથ ચાર વર્ષ પૂર્વે આવેલ તે મારા સ્નેહી ધર્મપ્રેમી બાઈ
વૃજલાલ ત્રિભોવનદાસ માનસરોવર પણ આવવાને તૈયાર થયા
એટલે તેમને મથુરાથી અમુક દિવસે આવી મળવાનું જણાવી હતું.

મુંબઈથી ભાવનગર ત્યાંની પરમ ભાવિક-સનાતની પ્રજાનું માન-પત્ર તેઓના પ્રેમને આધીન થઈ સ્વીકારવા ગયો ને મોરબીના દિવાન સાહેબ પરમ ભગવદીય શ્રીયુત રણછોડદાસ વૃંદાવનદાસ પટવારીજીને હાથે ચૈત્ર (સુદિ ૯) રામનવમીના શુભ દિને સ્વીકારી હડવા મોટા કુંડળને મળી, મહામુશીબતે દેવસમાન વૃંદ પિતાશ્રીની આજ્ઞા મેળવી ચૈત્ર વદિ ૨ ને શનિવારે હડવાથી રવાના થઈ પ્રથમ આબુરોડ ઉતરી અંબાજી ગયો.

આબુરોડથી અંબાજી ખાર માઇલ દૂર છે. રસ્તો સડકનો છે. બેલગાડામાં, ઘોડાપર અથવા પગે ચાલીને યાત્રીઓ અંબાજી જાય છે. બેલગાડામાં ચાર માણસ બેસી શકે છે તેનું ભાડુ રૂ. ૮ એટલે પ્રત્યેક મુસાફરનું રૂ. ૨, ઘોડાનું રૂ. ૨૧, અને પગે ચાલીને જવું હોય તો રૂ. ૧૧ મજૂરને આપવો પડે છે. રસ્તામાં નદી તથા દૂધ ચાની દુકાનો અને પાણીની પરબો આવે છે. પ્રથમ નવ માઇલ શિરોધ સ્ટેટની હદ આવે છે તે પ્રત્યેક યાત્રી પાસેથી ચાર અને બે મળી છ આના કર લે છે તથા બેલગાડાવાળા પાસેથી રૂ. ૨ લે છે. પછીના ત્રણ માઇલ એટલે પઠાણ ચોઠીથી અંબાજી સુધી દાંતા સ્ટેટની હદ છે ને તે દરેક યાત્રી પાસેથી રૂ. ૨૦ના અને બેલગાડાવાળા પાસેથી રૂ. ૨ કરના લે છે.

શ્રી અંબાજી માતાનું મંદિર બહુ મોટું દેહીપ્રમાણ નથી, પરંતુ સ્વયં માતાજી બારે તેજસ્વી છે. જગદંબાની મૂર્તિનું સ્વરૂપ કોઈ રીતે કદવી શકાતું નથી પણ અમત્કાર અતિ મોટો છે. હજારો યાત્રી અતિશય ભાવથી દર્શનાર્થે આવે છે. અહીં ચૈત્ર સુદિ ૧૫ તથા બાદરવા સુદિ ૧૫ નો દિવસે જળર મેળો ભરાય છે ત્યારે મોટી સંખ્યામાં યાત્રી આવે છે ને માતાજીની

પૂજા કરી, સામગ્રી ધરાવી, ભેટ મૂકે છે. એમ કહેવાય છે કે માતાજીની માનતા-ખાધા રાખનાર બાવિકની હરેક શુભેચ્છા જીવી કે ધન સ્ત્રી પુત્રાદિ પ્રાપ્તિની હોય તે માતાજી અવશ્ય સફળ કરે છે તેથી હિંદુઓ તેા ભગવતીને આરાધે છે જ પરંતુ જૈનો પણ તેટલાજ ભાવથી ભક્ત છે. શ્રી અંબાજીની માનતા રાખનાર એ તેના પૂજારીના મુખે ખાધા પરિપૂર્ણ થયાનું કહેવરાવવા ધ્વજ છે તેા પૂજારી પોતાની ધ્વજા મુજબ પચીસ પચાસ સો ખસો રૂપિયા ચાર્જ કરી હા કહે છે. પૂજારી પણ ખાપડો શું કરે ! દાંતાના રાજા પાસેથી માતાજીની પૂજાનો ઠેકા-ધજરો લેતાં તેને પચાસ સાઠ હજાર રૂપિયા જીવડી મોટી રકમ દરવખે આપવી પડે છે. અંબાજીમાં દુકાનો રાખનાર હરેક દુકાનદારને પણ ઢેકાની મોટી રકમ ભરવી પડે છે. દાંતા રાજ્ય એ કેમ બજે માત્ર માતાજીના મંદિર ઉપર જ નભતું ન હોય ? તેમ જણાય છે. અંબાજીમાં ધર્મશાળા તથા બ્રાહ્મણો પુઠકળ છે. દાંતા સ્ટેઇટની વસ્તી છૂટી છવાઇ ગુપડાં ખાંધને રહેલી છે ને તે મોટે ભાગે બીભની છે. હરેક બીભની પાસે છરી તથા તીરકામકું બેવામાં આવે છે. રસ્તાપર જતા આવતા કુંગરાજી ભૂમિ આવે છે તેમાં ચોર લૂટાઈનો ભય રહે છે પણ રાજ્ય તરફનો ખંદોખસ્ત ઠીક છે એટલે યાત્રીને ભાગ્યેજ ખમવું પડે છે.

કાઠગોદામ.

અંબાજીથી પાછા ફરી આણરોડ સ્ટેશને આવી મથુરાની ટિકિટ કઢાવી ભરતપુર અને અચનેરા ગાડી બદલાવી મથુરાજી પ્રહોરથો. ભગવતી શ્રી જમનાજીમાં સ્નાન પાન કર્યા પછી મુખ્ય

મુખ્ય દર્શન કર્યાં. અહીં સાંજ વખતે શ્રી જમનાલની આસતી થાય છે ત્યારે તેના દર્શનની અલૌકિક ખુશી છે. હજારો યાત્રી દર્શનાર્થે વિશ્રામ ઘાટપર એકઠા થાય છે ને પરમ ભાવથી કોઈ જમનાલમાં હોડકામાં બેસીને તો કોઈ અગાથી જાટલાપર ઉભા રહી કીર્તન સ્તુતિ ગાય છે ને મોટી દાલ જવડા હજારો કાચખા તથા વાનરો અને ગાયો જે જમનાલના કાંઠે ખાવા માટે આતુરતાથી એકબીજા ઉપર ધસતા હોય છે તેને દાખીઆ નાખાવે છે. અહીંના ગેર ચોખાઓ છે તેઓના વાણી વર્તનમાં હંજુ જરાપણ ફેરફાર થયો નથી, તેઓ જીવાને તેવા અજ્ઞાન ભંગોડી તથા સ્વાર્થો હોઈ યાત્રીઓને અતિ ત્રાસ અપે છે.

હિંદુ સનાતન ધર્મીઓની નિબંધિત દશા જોઈ જેમ મુસલમાન ખ્રિસ્તી પાદરી આગાખાનીઓ જુદામ વર્તાવી રહ્યા છે તેમ આર્યસમાજીઓએ પણ ચોતાનો પંથ ફેલાવી હિંદુઓના માલિક અને મુખી બનવાને માટે હમણા ખંતથી ચત્રન આરંભ્યો છે. તેઓ જાતિ રક્ષણને નામે વિધવા પુનર્લગ્ન, શ્રાદ્ધ પુરાણ મૂર્તિ પૂજા તીર્થ તથા જન્મધી જાતિ નિષેધ કરવાનું અજ્ઞાન લોકોને સમજાવી દયાનંદ જયન્તિ મોટા ઠાઠમાઠથી ઉજવે છે. મથુરાલમાં પણ આ વર્ષે તેઓએ શતાબ્દિ ઉજવી હતી ને અડપણું કર્યું હતું. આર્યસમાજીઓના ઉદ્ધત છોકરાઓએ જમનાલની પવિત્રતાનો વિચાર કર્યો વિના, તેના કિનારે ઘાટપર મોજા ખુદ પહેરી ધુમવા માંડ્યું અને સાબુથી જમુનાલમાં નહાવા પણ લાગ્યા એટલે ચોખાઓએ તેમને રોકવા ચત્રન કર્યો પરંતુ ન માન્યું તેથી મારામારી થઈ ને છેવટે છોકરાઓની નાલાયક વર્તણૂંક બદલ આર્યસમાજના સ્વામી શ્રદ્ધાનંદને દિલ્લગીરી દર્શાવવી પડી; આ હકીકત તાજેતરમાં જ બનેલી હોઈ અમે અનેક મુજેથી

અવિસ્તર સાંભળી. “ગરીબની એ સર્વની ભાભી” જેવું જ્યાં સુધી હિંદુઓ એકત્ર અને બળવાન બની આત્મરક્ષણાર્થે તત્પર નહિ થાય ત્યાં સુધી નિઃસંશય બનવાનુંજ.

પૂર્વ સંકેત પ્રમાણે મારા સ્નેહી બાપ વૃજલાલ ત્રિભોવનદાસ અને આવી મળ્યા એટલે વૃંદાવન જઈને ત્યાંના પણ અતિ દર્શનીય એવા શાહજીના મંદિરના તથા લક્ષ્મીચંદ શેઠના મંદિર વગેરેના દર્શન કર્યા. પુરાણોમાં પ્રભુની રમણ ભૂમિ વૃંદાવનની રમણીયતા વિષે સુંદર વર્ણન થયું છે પણ લખાયલું છે પરંતુ અત્યારે ત્યાં અસૌકિયતા જેવું કશું દષ્ટિગોચર થતું નથી કિંતુ આર્યસમાજ તુર્યસમાજ વગેરેએ બહાચાર ફેલાવવા એવા પવિત્ર સ્થળમાં થાણા નાખ્યા છે છતાં મૂઠ પંડયા અને પૂજારીઓ ચોપડા કાઢી યાત્રીઓને સતાવી લૂંટાય તેટલા લૂંટવામાં બિલકુલ ભ્રષ્ટ્ર રાખતા નથી. તીર્થ સ્થાનમાં રહેનાર ગેર-પંડયાઓના કુઠર્મ તથા કુટિલતાથી કેટલીક વેળા યાત્રીઓની તીર્થસ્થાનો-પરથી મદ્દા ઉઠી જાય છે ને કેટલાક ઓછી ખુદ્દિના નાસ્તિક બની જઈ વિરહ વર્તવા માટે છે માટે પંડયા તથા પૂજારીઓએ નિઃસ્વાર્થી અને ધર્મઠર્મના જ્ઞાતા બનવાની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા છે.

ગોંડલથી આયુરેડનું બાકું રૂ. ૧૫ અને આયુરેડથી મથુરાનું રૂ. ૮ પડે છે. મથુરામાં સ્નાન દર્શન કર્યા પછી રૂ. ૩૦ આપી સીધા કાઠગોદામ પહોંચ્યા; પરંતુ સવારની દ્રેધન ઘણી પ્રતિકૂળ છે કારણ કે કાસગંજ તથા બરેલી બદલવી પડે છે, જ્યારે રાત્રિની ગાડી સીધી કાઠગોદામ પહોંચાડે છે.

કાઠગોદામ સ્ટેશન એ છેલ્લું સ્ટેશન છે. દ્રેધન અહીંથી આગળ જતી નથી. આ સ્ટેશન હિમાલય પર્વતની તળેટીમાં

છે. અહીંથી નૈનિતાલ, આલમોરા અને ખડ્ડીનારાયણ જઇ શકાય છે. તેમ ખડ્ડીનાથથી પાછા ફરી રામનગર અથવા અહીંથી દ્રેધનમાં ખેંસાય છે. સ્ટેશન આખરીનું છે તો પણ ધર્મશાળા દુકાન કે મકાનના સાધન કીક નથી, તેથી લોકો કે જગ્યાને રાત્રિ રોકાવાનું હોય છે તેઓ કાઠગોદામ ન રોકાતાં તેની અગાઉના હલદ્વાની સ્ટેશને જ રોકાય છે. હલદ્વાની એક મંડી-ખબર છે ને કાઠગોદામથી ફક્ત પાંચજ માઇલ દૂર છે. લગભગ આખા આલમોરા જીલ્લાવાળા હિમાલયના લોકોની ખરીદી હલદ્વાનીમાંથીજ થાય છે એટલે હલદ્વાનીમાં મોટા મોટા વેપારીઓ અનાજ કોપડ કરીઆણું જથ્થાખંધ દુકાનોમાં રાખે છે. હલદ્વાનીમાં ખાન-પાનની વસ્તુ, પાણી તથા ધર્મશાળાની પણ સારી સગવડ છે.

નૈનિતાલ.

હલદ્વાની અને કાઠગોદામ સ્ટેશને દ્રેધન આવવાને સમયે મોટર, મોટર લોરી તથા ખચ્ચર વગેરે પુખ્તળ વાહન હથા હોય છે. જને સીધું આલમોરા જવું હોય તેને માટે સીધા પગ રસ્તો તથા મોટરનો એમ બે રસ્તા છે. પગ રસ્તો ૩૭ માઇલનો છે ને મોટર રસ્તો ૮૦ માઇલનો છે. પગ રસ્તે જનારને સામાન જપાડવાવાળા મજૂર પુખ્તળ મળી શકે છે. મજૂરી રૂ. ૩ થી ૩ા. એક મણ ખંજાળી બોજની પડે છે. મોટર લોરીવાળા રૂ. ૮ થી ૧૦ માં બેસાડી લઈ જાય છે; પરંતુ જને નૈનિતાલ બેઠાની ઇચ્છા હોય તે પગ રસ્તે ચાલીને અથવા મોટર લોરીમાં બેસીને નૈનિતાલ બેઠા આવળ જઈ શકે છે, તેમ કરતા માત્ર બાડાનો,

મજુરીનો અને નવ માઇલ રસ્તાની લાંબાઇનો ફેર પડે છે. ઠાઠગોદામથી નૈનિતાલ સુધીનું મોટર લોરીનું લાડું રૂ. ૧૫ થી ર અને કુલી મજુરી રૂ. ૧ થી ૧૫ વજનના પ્રમાણમાં પડે છે.

અમારે નૈનિતાલ જીવાની ઇચ્છા હતી તેથી તે રસ્તે મજુર રૂ. ૧૫ માં ઠરાવી ચાલ્યા. જે જમુનો સામાન સાથે હોમ આઠામાં આંછો તે દોઢ મણુ વજનમાં હશે પરંતુ અમારે નેપાલી મજુર કસાયેલો તથા ઉમ્મરે પહોંચેલો ખમતીધર હોવાથી આનંદપૂર્વક જમકી જતો હતો.

માતઃકાલ ૭ ખજે ઠાઠગોદામ સ્ટેશનેથી આગળ ચાલતા જંગલ વૃક્ષ વનસ્પતિ પહાડો આવવા લાગ્યા. ધીમી ધીમી ચડાઇ ઉતરાઈ પણ શરૂ થઈ ગઈ. મોટરની સડક જટલી પગ રસ્તાની સડક પહોંચી સફાઈકાર કે મજબૂત નથી તો પણ ઠીક છે. જે માઇલ ચાલ્યા પાંદ લશ્કરનું ચાલું આનું. ત્યાંથી આગળ ચાલતા ઝેવરી જે વીરભટ્ટી નામથી ઝાળખાય છે, તે આવે છે પણ તે સ્થળ પણ રસ્તે જવાવાળાને જરા નીચે રહી જાય છે. ઠેઠ ખાર માઇલને રસ્તે ઉતરવા માટે ધર્મશાળા ડાકખંડેલો કે મઠાન આવતા નથી, માત્ર એક દુકાન અને જગા-તની થોડી આવે છે. રસ્તાપર વનસ્પતિ વૃક્ષોની શોભા મનોહર છે. એકાદ માઇલના વિસ્તારમાં તો ગુલાબના ખગીઆ આવે છે ને ગુલાબી ફૂલોના લુખખા સુવાસ આવે છે ત્યારે ચિત્ત ખુબ પ્રસન્ન થાય છે. ઠાઠગોદામથી ૧૦ માઇલ સુધી સાધારણ ચડાઈ આવી પરંતુ તે પછી નૈનિતાલ સુધી ર માઇલની ચડાઈ થી આઠરી આવે છે તે થી સાંજે ચાર વાગે અમે નૈનિતાલ પહોંચ્યા.

નૈનિતાલ એક વિશાળ તળાવના કાંઠે વસેલું સુંદર શહેર
 છે. અતિ ઉંચાઈપર હરીઆળી વનસ્પતિ દ્રશ્યો તથા પહાડોની
 મધ્યમાં તે વસેલું હોવાથી તેના હવા પાણી નિરોગી અને
 લાભદાયક ગણાય છે. પહાડી લોઠા તળાવને તાલ કહે છે.
 નૈનિ પણ તાલ-તળાવની ચારે પાસ ફરતું વસેલું હોવાથી
 નૈનિતાલ કહેવાય છે. તે અતિશય ઉંચાઈપર વસેલું હોવાથી
 મસુરી સિમલા ડાઈલોગની માફક ત્યાં પણ શીતઋતુમાં
 ઓકટાળરથી માર્ચ સુધી સારી પેઠે ઠંડી તથા ખરફ પડે છે.
 અહીંના ઉત્તમ ઠંડા આબોહવા અને સૌંદર્ય જોષ ગોરા તથા
 અધિકારી લોઠાએ નૈનિતાલને પોતાનું ધામ બનાવી નાનકડું
 લંડન ખડું કરી દીધું છે. ગવર્નર તથા અન્ય સરકારી અધિ-
 કારીઓ ઉનાળો અહીંયા ગાળતા હોવાથી શ્રીમંતો તથા રાજ્ય
 મહારાજાઓ પણ મોટી સંખ્યામાં આવજા કરે છે. અહીં
 હોટલો, અંગ્રેજ વેપારીઓની દુકાનો, ખેડો, સરકારી ઓફિસો
 અને ખંજલાઓ, ક્રિકેટ કુટબોલ રમવાના મેદાનો, મોટર કુખીઓ
 તથા તાર ટપાલના સાધન વિપુલ છે. રસ્તા અત્યંત સફાઈદાર
 સુસાજિત સડકવાળા તથા નામના યોડીથી યુક્ત છે એટલે
 ગોરાઓને જરાપણ મુઝવણ પડે એમ નથી. ગોરાઓની સગવડ
 સાચવી પેટ ગુજારે કરવા માટે આપણા હિંદીઓ ઠેટલાક દુકાનો
 રાખી રહ્યા છે ને ઠેટલાક “જી હજુર”ની મજુરી પણ કરે છે.

હિંદુ મુસાફરને ઉતરવા માટે કોઈ ખાસ ધર્મશાળા ખની
 નથી. હિંદુ હોટલમાં અથવા રામપુર નવાબની ધર્મશાળામાં
 કોઈ કોઈ હિંદુ મુસાફરો ઉતરે છે પણ ત્યાં વટલવાનું છે. નવા-
 બની ધર્મશાળાનો ઓઠીદાર ચમાર છે, જે ત્યાંજ રહે છે ને

સ્પર્શ કરી બહુ કરે છે, છતાં હિંદુ શ્રીમંતો કે રાજાઓને પોતાની ધર્મશાળા ખંધાવવાનું સૂઝતું નથી. સંતોષની વાત છે કે તાલ-તળાવના કિનારે ભગવતીનું મંદિર છે ત્યાં હિંદુ મુસાફરને આશ્રય મળે છે. સ્થાનિક સેવા સમિતિ તરફથી દેવીના મંદિરની નિકટમાં નાનકડી (હિંદુઓ માટે) ધર્મશાળા પણ તૈયાર થઈ રહી છે જે ઉપયોગી નિવડી કર્તાઓને આશીર્વાદ આપશે. પહાડી અને આ તરફના લોકોને જગદંબાપર ભારે મહા છે. સેંકડો લોક પરમ ભાવથી ભગવતીના દર્શન કરવા આવે છે ને પહાડી સ્ત્રીઓ ભાવદર્શક ગરબા ગાઈ માતાજીની સ્તુતિ કરે છે. તળાવના કાંઠે સુંદર જગ્યામાં દેવીનું મંદિર ખંધાયલું હોવાથી અનેક શોખીન હિંદુઓ ફરવા નિમિત્તે પણ મંદિરમાં આવી તળાવ કાંઠે ટેલી અથવા ખાંડડાપર બેસી નિર્મળ હવા તથા રમણીય દૃશ્યનો લાભ ઉઠાવે છે. ગવર્નર અને ગેરા સાહેબો બોટ હોડકામાં બેસી ટેલતા હોવાથી તળાવમાં માછલા પકડવાની કે નહાઈ ધોઈ ગલીચી કરવાની સખ્ત મનાઈ છે.

આલમોરા.

ઘણા દિવસની નૈનિતાલ બેવાની ઇચ્છા હતી તે પૂર્ણ થયા પછી બીજા દિવસે તેના તે નેપાલી કુલીને રૂ. ૩ આપવા કરાવી આલમોરા તરફ પગ રસ્તે પ્રયાણ કર્યું. પ્રથમ ત્રણ માઈલની અંદાજ ને પછી ચાર માઈલની ઉતરાઈ થઈ ઉતરી બેવાલી પહોંચ્યા.

નૈનિતાલ અને વીરભદ્રીની માફક ભોવાલીમાં પણ લશ્કરી ધાવણી છે. ધાવણીને લઈ આઠ દશ દુકાનો તથા મકાનો વસેલા છે. ભોવાલીની નજીક ઉંચા પર્વતપર કોંગ્રેસ એડવર્ડ હોસ્પિટાલ અને સેનેટોરીઅમ છે તેમાં ક્ષયના દર્દીઓની માવજત થાય છે. હોસ્પિટાલ તથા સેનેટોરીઅમ અતિ વિસ્તારવાળી જગ્યામાં, જન્ય ખીલ્ડીંગમાં અપ દુ ડેટ સાધનો સાથે હોલ હોલસો દર્દીઓને સમાવેશ કરે તેવી સોંપવાળા છે. લાગવજ વજરના ગરીબો માટે તો તે સ્થાનો જગતમાં માત્ર શોભાના પુતળા સમાન હોઈ બેભાન છે. ભોવાલીથી આગળ ચાર માઇલની થડાઈ તથા ચાર માઇલની ઉતરાઈ ચડી ઉતરી રામગઢ પડાવે ડાક ખંજલામાં રાત રહ્યા. ડાક ખંજલામાં પાગરણ પથારીનું સાધન છે પણ રોજના માણસ દીઠ આઠ આના બાડું મોડું પડે તેમ છે તેથી ગરીબ મુસાફર તો દુકાન કે નિશાળની આસપાસ જ ઉતારો કરે છે.

રામગઢથી પ્રાતઃકાલે વહેલા ચાલી સાંજે પાંચ વાગે આલમોરા પહોંચી મ્યુનિસિપાલ સરપંચમાં જઈ ઉતારો કર્યો. નૈનિતાલ જનાર માણસને જમ હોલ આને જગત દુલીની અને રૂ. ૨ મોટર લોરીમાં બેસવાથી આપવા પડે છે તેમ આલમોરા જનારને પણ આપવા પડે છે. રામગઢથી આલમોરા સુધીના ૨૦ માઇલના રસ્તામાં પ્રથમ ઉતરાઈ અને પછી માત્ર ત્રણ માઇલની ચડાઈ આવી હતી. રસ્તો ઘણી જગ્યાએ પુટેલો હતો ને માર્ગમાં ક્યાંક ક્યાંક દુકાન આવતી પણ તેમાં રહેવા ઉતરવા માટે સમવડ નહોતી. આજે રસ્તે ખચ્ચરોની જખરજસ્ત ભીડ હતી. પહાડી વેપારીઓ પોતાનો ગુજારો ચલાવવા માટે હલદાનીથી

સાઠર ગોળ લંબાકું વગેરે ખરીદી પોતાના ખચ્ચરો પર લાદી આલમોરા અથવા આસ્કોટ કપકોટ જઈ ત્યાંના દુકાનદારોને વેચી પાંચ રૂપિયા કમાય છે. અંગ્રેજ સરકારને હિંદુસ્થાન હંમેશને માટે જીરવવાની ખુબી કાળજી છે ને તેથી તે હિંદના ઠિલ્લાઓ તથા જંગલો સાફ-મેદાન બનાવવાનું કામ અપાટાખંધ કરે છે. હિમાચલમાં હજારો પ્રકારની વનસ્પતિ અને ગહન જંગલો છે, અને એ વનો તથા જંગલોના પ્રતાપે હવા પાણી અત્યંત શુદ્ધ રહે છે. શુદ્ધ હવા પાણીના સેવનથી મનુષ્યો તપ કે યોગ સાધી શકે છે ને ક્ષયરોગ જેવા અસાધ્ય દર્દ તથા હોય તો તે પણ નિવારી શકે છે. પૂર્વે જ્યારે લોકોમાં ધાર્મિક વૃત્તિ પ્રબળ હતી ત્યારે ઘણા હિમાચલમાં રહી તપશ્ચર્યા કે યોગ સાધતા ને અત્યારે તે ઓછી થઈ ગઈ છે છતાં હજારો દર્દી-ખિમાર આરોગ્ય મેળવે છે; તદ્દપિ સરકાર સેંકડો મજૂરોને કામે લગાડી જંગલો કપાવી રહી છે. કાઠગોદામથી આલમોરા જતાં પ્રાયઃ તમામ રસ્તે વનો અને જંગલો સરકારના નિર્દય રીતે ભોગ થઈલા અમે દીઠા. પ્રભુ જાણે તે કયા મોટા ભયને વશ થઈ આ કાય પહાડી લોકોને નાનકડા ખેતર બનાવી આપવાના પરોપકારના બહાના હેઠળ કરી રહેલ હશે ? તે કહી શકાતું નથી.

આલમોરા શહેર હિલાલચના ઉત્તમ શિખરે સુંદર હવા પાણી અને વનસ્પતિ વૃક્ષ વચ્ચે વસેલું છે. શહેર મોટું છે. વસ્તી દશ હજારથી વધારે માણસોની છે. બજાર ભવ્ય અને જોવા લાયક કાળમીંદ પથ્થરની બંધાયેલી છે. કાપડ, ઠરીઆણું મીઠાઈ સોનું, ચાંદી, કસ્તુરી, અનાબદિ છૂટક તથા જઠથાખંધ વેચનારા અસંખ્ય વેપારીઓ અહીંના દુકાનો રાખી રહ્યા છે.

છદલાનું મુખ્ય શહેર હોવાથી ગુરખાઓની પલટન તથા કમી-
શનર, કલેક્ટર જેવા અધિકારીઓ પણ અહીં રહે છે. તાર,
ટપાલના સાધન કુપરાંત હોસ્પીટાલ, સ્કુલ, હાઇસ્કુલો ટ્રેધનીંગ
સ્કુલ અને કોલેજ સુદ્ધાં છે. પંડિત ધર્માનંદજી (માણ ડેપુટી
કલેક્ટર) જેવા ધર્મનિષ્ઠ વિદ્વાન અને દયાળુ પુરુષ તથા
લાલા કુંદનલાલ મથુરા શાહ અને પંડિત ટીકારામજી તથા
પંડિત વેણીરામ પાંડે જેવા સન્નમન વેપારીઓ પણ પ્રચિત કે
અપ્રચિતને ઘણા કુપયોગી સહાય-સલાહકારક થઈ પડે છે.
શિયાળામાં ઠંડી પુષ્કળ રહે છે તે વખતે ખરફ પ્રજા પડે છે પણ
જિનાળામાં જ્યારે હવા સમશીતોષ્ણ હોય છે ત્યારે ક્ષયના દર્દીઓ
અને નિવૃત્તિ ઇચ્છનાર ઘણા માણસો મકાન ભાડે રાખી અહીં
રહે છે. મકાનનું ભાડું સાધારણ રીતે ત્રણ ચાર માસના રૂ. ૫૦
થી ૨૦૦ હ.એ છે. પાણીની ટાંકીઓ જગ્યા જગ્યા પર છે તો
પણ તાંત્રી જણાય છે.

માનસરૌવરના વિવિધ રસ્તા.

અહીં એક વાત જણાવવી આવશ્યક લાગે છે કે માનસરૌવર
જવાનો માર્ગ માત્ર આલમોરાથી એકજ નથી પણ અનેક છે, ને
તે સઘળા અમે આ નીચે દર્શાવીએ છીએ:—

- ૧ આલમોરાથી મિલમ (જુવાર) ને રસ્તે માનસરૌવર
જવાય છે.
- ૨ આલમોરાથી અરબ્યાંગ (બ્યાસ) ને રસ્તે માનસરૌવર
જવાય છે.

- ૩ જ્યોતિર્મઠથી જવાય છે.
- ૪ ખડીનાથથી જવાય છે.
- ૫ ગંગોત્રીના માર્ગે ટેહરી રસ્તે નેલંગ થઈને જવાય છે.
- ૬ નેપાલથી જવાય છે.
- ૭ કાશ્મીરથી જવાય છે.
- ૮ અને ડાહ્યાલોગથી જવાય છે.

પરંતુ એ આઠેય માર્ગમાં દુકા સરળ અને રાત દિવસનેા પ્રિડાયલો માર્ગ પડેલો અને બીજો એટલે મિલમ અને ગરબ્યાંગ-નોજ છે. મિલમથી જ્ઞાનીમ મંડીને રસ્તે કૈલાસની પરિક્રમા અને માનસરોવરનું સ્નાન કરી તઠલાકોટ થઈને ગરબ્યાંગ રસ્તે પાછા ફરાય એ યાત્રા યથાવિધિ હોઈ સમજી માણસો આલમોરાથી મિલમના રસ્તે જઈ યાત્રા પરિપૂર્ણ કરી ગરબ્યાંગના રસ્તે પાછા ફરી ઘેર આવે છે. બીજા રસ્તાઓની માફક ગરબ્યાંગનેા રસ્તો કઠિન છે પણ તમામ ધુરા-હિમાલયની આખરના પર્વતો કરતા આ ધુરો થોડા ખરફવાળો હોઈ પાર કરવામાં ઝાઝી મુશીબત નથી, જ્યારે મિલમથી જવાના ધુરો પારાવાર વિકટ છે. મિલમને રસ્તે લોટીઆ વેપારી બીજાઓથી વધારે ઢેળવા-યેલા, હાદાર અને માયાળુ હોવાથી તેઓ યાત્રીઓને સહાય આપી પ્રેમપૂર્વક પોતાની સાથે લઈ જઈ તાંબુ વગેરેની સગવડ આપે છે એથી યાત્રી વર્ગ મિત્રમના રસ્તે માનસરોવર જવાનું પસંદ કરી આલમોરા જાય છે. અમે હજા વાત લક્ષમાં રાખી આલમોરા આગ્યા પરંતુ પૂછપરછ કરતા જણાયું કે માનસરોવર જવા માટે હજી બે માસનો વિલંબ છે. એમીત્રમાં તો ત્યાં જવાના રસ્તાપર પુઠ્ઠળ ખરફ પડેલો હોય છે તેથી કોઈ

સંચરી શકતું નથી, જુન મહિનામાં જઈ શકાય છે. જે તમારી ઇચ્છા હોય તો દોઢ જે માસ આલમોરામાં હવા ખાઓ અને તેમ ન રહે તો ઘેર જઈ આવો, એવી સલાહ મળી.

દોઢ માસ વહેલું અવાયું તેથી કાંતો આલમોરામાં તેટલો સમય વીતાડવો અથવા તો પાછા ઘેર જઈ આવવું એ જે માર્ગમાંથી એકેય માર્ગ ઉચિત લાગ્યો નહિ. સુતા સુતા મોડી રાત સુધી વિચાર કર્યો ને છેવટ એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે સિમલા જોઈને શ્રી ખત્રીનારાયણ જવું. ચાર વર્ષ પૂર્વે અમે શ્રી ખત્રીનારાયણની યાત્રા કરી હતી છતાં પણ એ પરમ પવિત્ર ધામ એટલું અલૌકિક છે કે એકસો વખત તેના દર્શન કરીએ તો પણ વૃત્તિ થાય તેમ નથી.

કાશીપુરનો આદર્શ ખમીઓ.

વધારે પડતો સામાન લાસા કુંદનલાલ મથુરા શાહ કે જે બસા શુદ્ધસ્થ પર અમે બલામણુ પત્ર લાવ્યા હતા તેની કુંકાનમાં રાખી દીધો ને માત્ર આવશ્યક એવો જુજમજ સામાન સાથે લઈ મોટરગેારીમાં બેસી આલમોરાથી કાકગોદામ થઈ હલદ્રાની ગયા. જતી વખતે મોટરવાળાઓને પેક્ષેન્જર કે માલ પ્રમાણમાં બહુ ઓછા મળે છે તેથી તેઓ પરસ્પરની હરી-ફાઈમાં સસ્તે દરે લઈ જાય છે. અમારે ફક્ત ચાર ચાર રૂપિયા આપવા પડ્યા હતા. મોટર ચલાવનાર ડ્રાઇવર જે હુશિયાર હોય અને દારૂ પીવાની તેને ટેવ ન હોય તો તે હંચા નીચા વાંકા ત્રાસા પર્વતો પર સંભાળથી મોટર લોરી ચલાવી સહી-

સલામત પહોંચાડે છે પણ પીધેલો કે નવો શીખાકે હોય તો ગળડાવી સ્વધામ મોકલવામાં જરા પણ વિલંબ લગાડતો નથી અને આજસુધીમાં એવા સેંકડો ખનાવ પણ ખની ગયા છે. મુસલમાન ડ્રાઇવરો મોટે ભાગે પીવાના શોખીન હોય છે તેથી મુસાફરે તેઓની ગાડીમાં ન બેસના હિંદુ માલિકીની મોટર કે જેનો હિંદુ ડ્રાઇવર હોય તેમાં જ બેસવું.

મોટર ડ્રાઇવરે અમને ખીણમાં તો ગળડાવી ન પાડયા પણ દ્રેઇનના ટાઇમે ન પહોંચાડતા બહુ વિલંબે પહોંચાડયા તેથી અમને હલદ્વાનીમાં રાત્રિ ગાળવી પડી. ખીજ દિવસે બપોરના બે વાગે દ્રેઇન મળી. લાલકુવા તથા કાશીપુર દ્રેઇન બદલી મોરાદાબાદના રસ્તે સિમલા જવાનું હતું. લાલકુવા દ્રેઇન મોડી આવી તેથી કાશીપુર રાત રોકાવું પડ્યું. કાશીપુર જંકશનની સામે ઉત્તમ સોઇવાળી ધર્મશાળા છે ત્યાં ઉતરતા પહેલા એક જીજુવા-વિચારવા લાયક ઘટના ખની તેનો અમે અને ઉદ્દેશ્ય કરવો ઉપયોગી સમજીએ છીએ.

અમે કાશીપુર સ્ટેશને ઉતર્યા કે તુરતજ પ્લેટફોર્મ પર અમને એક પરોપકારી શુદ્ધસ્થની ભેટ થઈ. આ શુદ્ધસ્થ હિંદુ ખત્રી જાતિના છે. સ્થિતિએ ધનઃકષ છે. સ્ટેશનની સામે તેમનો નવપક્ષવીત બગીચો તથા બગીચાની વચ્ચે સાધનયુક્ત ખંજરો છે. એ સદ્શુદ્ધસ્થનું નામ બામુ શિવલાલ ગંગપ્રસાદ છે. એમણે અમને સારા માણસ સમજી વિના ઝાળખાણે ખજર અંતર પૂછી અને પોતાના બગીચામાં ઉતારો કરવા માટે અત્યંત આગ્રહ કર્યો. અમે તેમનો આભાર માની ધર્મશાળામાં જ ઉતારો કર્યો; કારણ કે અજાણ્યા મનુષ્યનો મુસાફરીમાં એકાએક વિશ્વાસ કર-

વાથી કદાચિત્ ખત્તા ખાવી પડે તો? એવા ભયથી અમે ખગી-
આમાં ન ગયા; પરંતુ જ્યારે સવારે તેના ખગીઆમાં ગયા ત્યારે
અમારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. ખગીઆ પોપૈયા, આંખા, કેળ,
લોંબુ, ગુલાબ, માગરાના વૃક્ષોથી અત્યંત દીપી રહેા હતા. પા-
ણીને માટે કૂવો તથા નળ ખન્ને સાધનો હતા. મધ્યમાં નાણુક
અને સફાઈદાર ખંગલો કે જેમાં પલંગ ગાદલા ખુરશી ટેબલ
વગેરે ઉપયોગી વસ્તુઓ હતી. ખંગલાના માલિકે અતિ પ્રેમ
દર્શાવી કૃળ દૂલથી અમારો સત્કાર કરી એકાદ દિવસ ખગીઆ-
માં રહી લાભ આપવા ખુનઃ આગ્રહ કર્યો. વિશેષ પૂછપરછ
કરતા અમને જણાયું કે જે કોઈ અતિથિ-મંમાન-લાલા માણસ
કાશીપુરમાં આવે છે તે સઘળાને ખગીઆના માલિક પ્રેમપૂર્વક
ખગીઆમાં રાખી અન્ન કૃળથી સત્કાર કરે છે. આ વખતે પણ
એક સંન્યાસી ખિરાજતા હતા.

ખરેખર પ્રભુની અદ્ભુત લીલા છે. એક તરફ જ્યારે
કાશીપુરના પરોપકારી શુદ્ધસ્થ જેવા સજ્જન અતિ રમણીય અને
સુંદર સ્વાદિષ્ટ ફલ દૂલવાળો ખગીઆ રાખી અતિથિ, ગામના
લોકો તથા સાધુ સંતોનો સત્કાર કરે છે ત્યારે ખીજી તરફથી
મુંખઈ કે કાઠિયાવાડ ગુજરાતના શુદ્ધસ્થો ખગીઆ કૃળીઆ ખના-
વવામાં કર્યું સમજતા નથી ને કદાચ કોઈ ખગીઆ રાખે છે તો
તે માત્ર પોતાના જ સુખના અર્થે કૃત્રિમ દૂલોનો. તેમાં અતિથિ
એટલે ખહારગામના શુદ્ધસ્થોને કે ગામના લોકોને કદી લાભ
મળવાનો સંભવ જ નહિ. આપણા મુંખઈ તથા ગુજરાત કાઠિયા-
વાડના શ્રીમંતોના હૃદયમાં કાશીપુરના જેવો આદર્શ ખગીઆ રાખ-
વાનો પરોપકારી ભાવ પ્રભુ સ્ફુરતો એમ ધ્રુવી એવો ખગીઆ

શાખનાર સજ્જનોને અમે એક નવ્ર સૂચના કરીશું કે તેવા સ્થાન-
માં માત્ર ધર્મનિષ્ઠ સત્પુરુષોને જ આશ્રય આપવો જોઈએ. જો કો
મતના-ખાવા સત્યદેવ તથા આર્ય સમાજના કુતર્કી રજળતા
ભટકતા હય સાધુઓને ઉતારે. આપી અનર્થ થવા દેવો. એ
પુણ્યને બદલે પાપ વહોરવા જેવું છે. સત્યદેવ અને આર્યસમાજ
ના સાધુઓ એજ સ્થાનમાં પડ્યા પાશ્ર્વથી રહી હિંદુ ધર્મની
નિંદા ટીકા કરે એ ઘોર પાતક છે; માટે દાન એટલે સત્કાર
કરતા પહેલાં પણ દેશ કાળને પાત્રનો સંપૂર્ણ વિચાર કરી સુખાને
જ સત્કાર કરવો.

સિમલાનું સૌંદર્ય.

મોરારાખાદ જનારી દ્રેધનનો સમય થયો એટલે સ્ટેશન
પર આવી અંખાલાની ટિકિટ લઈ દ્રેધનમાં બેઠા. મોરારાખાદ
અને સહરાનપુર ગાડી બદલી બીજે દિવસે સવારે અંખાલા પ-
હોંચી સ્ટેશન સામેની ધર્મશાળામાં સામાન મૂકી શૌચ સ્નાનથી
પરવારી અંખાલા શહેર બેવા ગયા પણ ત્યાં ઠંઠકાણે વધીલના
પાટીઆ સિવાય બીજું બેવા જેવું કશું જણાયું નહિ. માત્ર સર-
કારી ભરકરની છાવણીને લીધે તે સ્થળ વિશેષ પ્રસિદ્ધિને પામેલું
લાગ્યું. અંખાલાથી સાંજે કાલકા ગયા ને કાલકા માતાના
મંદિર પાસેની ધર્મશાળામાં ઉતારે. કરી પંબેર બેવા ગયા.

પંબેર સ્થાન કાલકાથી ત્રણ માઇલ દૂર છે. પંબેર વિરાટ
રાજાની રાજધાનીનું પ્રાચીન સ્થળ ગણાય છે. પાંડવોએ પોતાના
વનવાસનું તેરમું વર્ષ પંબેરમાં ગાળ્યાનું ત્યાંના લોકોએ

જાણીએ અને ભીમ યુધિષ્ઠિર અર્જુનાદિની મૂર્તિ તથા ધાર્શ-
તીર્થ-કુંડના દર્શન પણ કરાવ્યા.

કાશ્મીરના શ્રીનગરમાં જોવો અરમેશાહી ખાત્ર છે તેવો પં-
જેરમાં પતિઆલાના મહારાજનો ખગીચો છે. ખગીચો અતિશય
હિતમ છે. મધ્યમાં ડુવારો, ડુવારાની વચ્ચે રાજમહેલ અને હોજ,
ડુવારાની ફરતા ઝરણા અને આંખા લોચુ આશોપાલવ જમફળ
વજેરેના પૂક્ષો ફળોથી નમેલા હતા. દબ્ય એટલું બધું આકર્ષક
અને એકાન્તિક છે કે કુંદરતના શોખીનને અમુક સમય ખગીચા
માં રહેવાનું સહજ મન થઈ આવે છે. અહીં દર વર્ષે વૈશાખ-
ની શરૂઆતમાં મોટો મેળો પણ ભરાય છે.

પંજેરનો પ્રાચીન ખગીચો સારી પેઠે જોઈ મોડી રાત્રે અંદ્ર
માના પ્રકાશમાં ચાલી કાલકા પાછા આવી ઉતારે પુરી દહીં
જમી સુઈ રહ્યા. સવારે સિમલા જવા માટે સ્ટેશનપર ગયા.
કાલકા સ્ટેશન બહુ મોટું, સફાઈદાર અને ગોરાઓની આવજાથી
અપટુડેટ છે. વાઈસરોય તથા નાના મોટા ગોરા અધિકારીઓ
સિમલા જતા આવતા અહીં રોકાતા હોવાથી સ્ટેશનનો ઘણો ખર્ચ
સ્ટાફ અંગ્રેજોનો હેખાયો. દ્રેધનો પણ અહીં વખતસર આવતી ને
જતી જોવામાં આવી. ભાડાના રૂ. ૩૦૦ આપી સિમલાની ટિકિટ
કઢાવી નાનકડી ગાડીમાં બેઠા. યથા સમયે ગાડી હિપડી. છ
ડખાની નાનકડી દ્રેધન નાના પાટા પર હળવે હળવે ચડાઈ ચડવા
અને ઉતરવા લાગી. પહાડોમાં વાંકી ચૂંકી ગતિ કરતી દ્રેધન
ડાઈવરની ગફલતીથી કે રસ્તો પૂટતા કદાચ નીચે ખીણમાં ફેંકી
દેશે ! એવી પણ ખીંક લાગે છે. મુખ્યથી નાશિક જતાં જમ
દ્રેધનને જવા માટે પર્વતો ખોદી અનેક ભોંયરા કરવા પડ્યા છે

તેમ સિમલાના રસ્તે પણ અસંખ્ય ભોંયરા દ્રેધનવાળાને ખોદવા પડ્યા છે. ભોંયરાની કુલ સંખ્યા ૧૦૩ ની છે. નાના નાના સત્તર સ્ટેશનો વટાવી દ્રેધન છ કલાકે સિમલા પહોંચે છે. કાલકાથી અથવા કાલકાથી પાંચમા સ્ટેશન ધરમપોરથી કસૌલી કે જ્યાં હડકાયા ફેરારનો ડંશ ઉતારનારી હોસ્પિટાલ છે તે માત્ર નવ માઇલ દૂર છે, અને સામાન ઉપાડનાર મજૂર બેઝે ઉપાડવાના ફક્ત નવ આના મજૂરી લે છે.

કસૌલી પહાડપર છે. ત્યાંની હોસ્પિટાલમાં હુશિયાર ડોક્ટર છે જે વાત ખરી પણ તે પુના પાસેની મીરજ હોસ્પિટાલની જેમ હિંદુઓને રોજ મુક્ત કરવાને બદલે બદલ કરવાના પાદરીઓના પ્રત્યેક સ્થાન છે. દર્દીઓની સારવાર કરનારી તથા ખાવા પીવાની ચીજો લાવી પધારી પાવરનારી સ્ત્રીઓ અને માણસો માય: ટેક બંગી મુસલમાન કે વટલેલાજ હોય છે. શિરા માટે આવક થનારે ધર્મ ખચાવવો હોય તો ખોટા મોહને આધીન ન થવું.

સિમલાનું અદ્ભુત સૌંદર્ય નવદશ માઇલ દૂરથી દ્રેધનમાં બેઠા બેઠા દેખાય છે. જેમ જેમ નજીક આવીએ છીએ તેમ તેમ વાઈસરોયનો ખંગલો તથા નાના મોટા પહાડ પરના બધા મકાનો વધારે વધારે ચિત્ત આકર્ષે છે. સમરહીલ પાસેથી સિમલા સાફ દેખાવા માંડે છે. ગોરાઓ તથા તેના ખાનસામા વગેરે ઘણા ખરા સમરહીલ સ્ટેશન ઉતરી બંધ છે. સિમલા સ્ટેશને ઉતરતા રિક્ષા નામનું (ઘોડાગાડી જેવું એક માણસને બેસવાનું) વાહન જેથી લઈ જનારા અસંખ્ય માણસો લઈ જતા હોય છે તેમ મજૂરો પણ પુબ્બળ દિલ્હિ પડે છે. ઉતરવાને માટે ધર્મશાળાનું નામ ઠામ પૂછી મજૂર પાસે બે આના ઠરાવી સામાન ઉપડાવી

સનાતન ધર્મ સમાની ધર્મશાળામાં ગયા. સમાના મંત્રીની રજા મેળવી ધર્મશાળાના ઉપરના ભાગમાં ઉતારે કંથો. ધર્મશાળા ઘણી ઉત્તમ સગવડવાળી છે. તેમાં નીચે શ્રી રાધાકૃષ્ણનું મંદિર છે ને ઉપરના માળે માટા વિશાળ ચાર ઝોરડાઓ છે. હિંદુ મુસાફરોને વિના ભાડે અડવાડિયા સુધી ઉતરવાનું મળે છે. પ્રત્યેક ઝોરડામાં પતંગ પુરશી ટેબલ ખતી છે ને તેજ મળે પાણીનો નળ પણ છે પાયખાનું મકાનની સામે તલ્લ નજીક છે. સિમલામાં ઘરે ઘરે પાયખાના રાખવાની છૂટ નથી, પણ અમુક અમુક ઠેકાણે મ્યુનિસિપાલિટીએ પાયખાના તથા નળની સગવડ રાખેલી છે.

શહેરનાહના પ્રતિનિધી વાઇસરૌય અને તેના સ્ટાફનું જ્યાં થાણું-નિવાસ હોય ત્યાં શેખા કે સગવડમાં શી કચાશ હોય ! અર્થાત્ તે ઇંદ્રપુરીની સ્પર્ધા કરે તેવું અનુપમ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. લીલા હરીઆળા ભવ્ય વૃક્ષોના જુથ અને પર્વતોના ઉત્તર શિખરો ઉપર અને વચ્ચે સમુદ્રની સપાટીથી ૭૮૦૮ ફીટ ઉંચાઇએ સિમલા શહેર સરકારે વસાવેલું છે. ઠંડેવાય છે કે વેપારને બહાને જ્યારે ઇષ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીએ હિંદમાં પ્રવેશ કરી ઠાવાદાવા અને પ્રપંચથી હિંદુએ ને માંડોમાંડ અથડાવી સત્તા હાથ ધરી ત્યારે તેનો એક સાહેબ આજથી સો વર્ષ પહેલા વસવા યોગ્ય ઉત્તમ સ્થળ શોધતો શોધતો સિમલા પહોંચ્યો. સિમલાના પહાડો તેની આસપાસના વૃક્ષો વનસ્પતિ અને આળોહવા તેને બહુ પસંદ પડ્યા ને તેણે તે સ્થળ વસાવ્યું. સિમલા દેવીનું ત્યાં સ્થાન હતું તેથી તે શહેરનું નામ તેણે સિમલા રાખ્યું, તે સિમલા હળવે હળવે વધતા હવે ઘણું વધી પડેલું

છે. વાઈસરૉયને લીધે મોટા મોટા ગોરા અધિકારીઓ તથા લશ્કરે ત્યાં રહેવા લાગ્યું છે, જે કે તથા અંગ્રેજ કુંખીઓએ પોતાની ઓફિસો ખોલી લાભ ઉઠાવવા માંડ્યો છે અને રાજ મહારાજઓએ તથા શેઠ શાહુકારોએ પોતાના ખર્ચલા મકાનો વસાવ્યા છે એટલે આપણા હિંદુઓએ પણ પુષ્કળ દુકાનો જમાવી દીધી છે. હિંદુઓની પાછળ મુસલમાન તો હોય જ-કપાળે લખ્યા કે પાછળ પડ્યા તેઓ ક્યાં એમને એમ છૂટે તેમ છે ? અત્યારે નહિ નહિં તોય સિમલામાં એક લાખની વસ્તી હશે.

સિમલા અંદરથી અને બહારથી એમ ઉભય રીતે રમણીય તથા દર્શનીય છે. શિયાળામાં નવેમ્બરથી માર્ચ સુધી ત્યાં અનહદ ઠંડી રહે છે ને વખતે વખતે ખરફ પણ પડે છે તેથી તમામ ખડેખા નીચે ઉતરી જાય છે પણ એપ્રિલથી ઓક્ટોબર સુધી તે એક સ્વર્ગપુરી સમાન સુશોભિત બને છે. દેશી તથા ગોરાઓની દુકાનોમાં એકથી લાખ રૂપિયા સુધીના સામાન છૂટક કે જથ્થાખંધ મળી શકે છે. ચીજ વસ્તુ ઉત્તમ ગોઠવેલી તથા સાધારણ અને એક ભાવે મળે છે. રસ્તા તથા બજાર એક એકની ઉપર પહાડપર વસેલા હોઈ ખડું સુંદર દેખાય છે. સર્વત્ર પગથીઆ-સીડી લાગેલા છે, શહેરમાં ક્યાંય પણ કચરા જોવામાં આવતો નથી. જગ્યા જગ્યા પર તાર-પોસ્ટ ઓફિસ તથા ઇલેક્ટ્રીકના દીવા મૂકેલા છે. સિમલા ખાર માઈલના વિસ્તારમાં વસેલું ગણાય છે. મુખ્ય સિમલામાં કાઉન્સિલ હાઉસ, મૉન્ટ હોટલ, લાઇબ્રેરી, હાઈસ્કૂલ, જનરલ પોસ્ટ અને તાર ઓફિસ, સરકારી દફતરખાનું, કાલિ માતાનું મંદિર, ખ્રિસ્તી-આનું દેવળ વગેરે ધ્યાન ખેંચે છે. ખાલુજંગમાં વાઈસરૉયનો

ખંભો, છોટા સિમલા, લક્કડ બજાર તથા બકુપરનું શ્રીહનુમાન-
જીનું મંદિર દર્શનીય છે. કહેવાય છે કે શ્રી લક્ષ્મણજીને ઇંદ-
જતના ખાણથી મૂછો આવી હતી ત્યારે હનુમાનજી હિમાલયમાં
સંજીવની નામની દિવ્ય ઔષધિ લેવા ગયા હતા, તે પહાડ સાથે
લઈ પાછા ફરતા અહીં બકુપર વિશ્રામ લીધો હતો, તેના
સ્મરણુ રૂપેજ એ મંદિર છે. અત્યારે પણ બકુપર શ્રીહનુમાન-
જીના મંદિરની આસપાસ લાખો વાનરો છે. મંદિરમાં દર્શને
જનારને વાનરો ઘેરી વળી ચણા-દાળીઆ માગે છે. મંદિરમાં
શ્રી હનુમાનજી ઉપરાંત, શ્રી રામ લક્ષ્મણ જાનકી તથા ગરુડ-
જીની મૂર્તિઓ બિરાજે છે. સિમલા શહેરની નીચે પોલો-ગેડી-
દડો રમવાનું મેદાન છે તે કુંખી ખાગાન કહેવાય છે ત્યાં અંગ્રેજ
હીઓ અને પુરૂષો ઘોડા પર ચડી ગેડીદડો ખેલે છે. ઘોડાપર
બેસી પોલો-હોકી ખેલવાથી ઘોડાને બહુ વેગથી દોડાવતા ને
પરસ્પર અફળાવતા તેને પારાવાર કષ્ટ પડે છે એટલુંજ નહિ પણ
કેટલીકવાર તે બિચારા મૂંગા પ્રાણીના પ્રાણ કંઠે આવે છે ને
છૂટી પણ જાય છે પરંતુ ફૂર કસાઈઓને ગાય બકરાની કતલ
કરતા થોડી દયા આવે છે? કદા નહિ, તો પછી આ ખેલાડી-
ઓને શેની આવે? જ્યારે ગોરી હીઓ પુરૂષનો પોશાક પહેરી
ખેલે છે ત્યારે તેના સ્ત્રીત્વની ખરી જાણતિ થયેલી હોય છે.
આપણા વાનર નકલીઆ કુધારકો તથા સરોજની જોડી વ્યક્તિઓ
ખીજ સ્વચ્છંદ હિંમાયતો સાથે આ હિંમાયત કરે તો કરવા
યોગ્ય છે કારણ કે તેથી હિંદુઓની નબળી પોપલી હીઓ મરદ
જોવી બળવાન બનતા પુરૂષો તુરત સમાન હક્ક આપી દેશે-
અને કદાચ જુના વિચારના આનાકાની કરશે તો હીઓ પોતાની
મેળે ઝુટવી શકશે.

હિંદના લોળા ભલા લોકોને ભમાવનાર મૂઠ સ્વાર્થીઓને સિમલા જઈ શાંત ચિત્તે જીવે તો સમજ પડે કે અંગ્રેજોએ પોતાની ચાલાકી અને બુદ્ધિમત્તાથી હિંદમાં કેવા અને કેટલા ઉંડા મૂળ ઘાટ્યા છે ? અહિંસા ખાલી રેંટીઓ અને ઢેઢની ચળવળથી સરકારને ઉખેડવાના સ્વપ્ના ખાનારા મૂખીઓની શુદ્ધબુદ્ધિ જ્યારે તેઓ સિમલા જઈ નોકરશાહીની બહોજલાલી, હરકર અને યુદ્ધના સાધનો જીવે અનુભવે ત્યારેજ ઠેકાણે આવી શકે. શાણા રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષોએ એટલા માટેજ મનસ્વી તરંગોને સ્થાન ન આપતા પોતાની અને સામાની શક્તિનો તોલ ખાંધી સામ દામ દંડ ભેદથી કામ લેવાનું સૂચન્યું છે એ કેવળ સત્ય છે. જાલખત જતનમાં ઠાંધ કાર્ય અશક્ય કે અસંભવીત નથી એ ખરું છે પણ તેની વિધિ જાણી યથાવિધિ કરવું જોઈએ તોજ તે સફળ થાય છે.

ઉત્તમ આયોજવા, અલૌકિક સૌંદર્ય અને વિદેશી સત્તાધિકારીઓનો રાજસી કાઠમાઠ ખુબ નિહાળ્યા બાદ હરિદ્વાર થઈને ઋષિકેશ રસ્તે ખરીનાથ જવા સંકલ્પ કર્યો. સિમલામાં ખર્ચ ઠીક છે પણ મકાનોના ભાડા ખડું આકરા છે. દર માસે રૂ. ૫૦ થી ૨૦૦ સુધી છે, જે સાધારણ અને ગરીબ વર્ગના માણસોને અસભ્ય થઈ પડે છે.

ગંગા યમુનાની નહેર.

ભારતવર્ષના ભવિષ્ય નિર્માતા સિમલાથી પાછા ફરી હરિદ્વાર આગ્યા. હરિદ્વાર પહોંચતા રસ્તામાં એક યમુનાજીની નહેર અને બીજી ગંગાજીની એમ બે નહેરોમાં એ પતિત પાવની નહી

જોનું ભગભગ ત્રણ ભાગ જળ વહી જતું અમે જોયું. પાપી-
 અધમ છવેના ઉદ્ધાર માટે ભગીરથ જેવા મહાનુભાવ રાજાએ
 હજારો વર્ષ પયન્ત તપશ્ચર્યા કરી જે ભગવતી ભાગીરથીને પ્રસન્ન
 કરી પૃથ્વીપર આણ્યા છે તેનું મહાત્મ્ય ન સમજતા ગંગાજીને એક
 સામાન્ય નદી સમજી તેના જળને જેતરોમાં અથવા સમુદ્રમાં વહેવ-
 ડાવવું અથવા ઇરાદાપૂર્વક હિંદુઓની અને હિંદુ ધર્મની અવગણના
 કરી હિંદુઓને તેવા દેવી લાભથી વંચિત રાખવા એ નોકર-
 શાહીની એક પ્રકારની અધમતા છે. હિંદુઓ ગંગા યમુનાને
 પરમ પવિત્ર, અધમ ઉદ્ધારક સમજી પોતાના પ્રાણથી તેનું
 વિશેષ મહત્ત્વ માને છે ને કરોડો હિંદુઓ હજારો કબૂતરો દૂર
 દૂરથી તેના જળનું સ્નાન પાન આરાધના કરે છે, તેને નહેરના
 કંપમાં નિરર્થક વહેવડાવી સમુદ્ર સમાન એ મૂળ નદીઓ-ગંગા
 યમુનામાં કેટલેક સ્થળે નાનકડું વહેન પણ ન રહેવા દેવું એ
 કાંઈ હિંદુઓનો જેવો તેવો તિરસ્કાર ન ગણાય. એ સંબંધમાં
 આજ વધો થયા હિંદુઓ પોકાર ઉઠાવે છે પણ નોકરશાહીના
 ખહેરા કાન અવણુ કરી શકતા નથી. ૧૮૫૭ નો ખળેલો શમા-
 વવા માટે રાણી વિક્ટોરીઆએ સ્પષ્ટ વચન આપેલ છે કે અમે
 તમારા (હિંદુઓના) ધર્મમાં જરાપણ હસ્તક્ષેપ નહિ કરીએ. એ
 કારણના વિશ્વાસે જ હિંદુઓએ હથિયાર નમાવી અંગ્રેજો સાથે
 મિત્રભાવે રહેવા માંડયું; પરંતુ જેનું પતન થવાનું હોય તેને
 વિનાશ કાળે જમ વિપરીત બુદ્ધિ સૂઝે તેમ હમણા હમણા નોકર
 શાહીને પણ તેવુંજ (હિંદુઓના ધર્મ વિરુદ્ધ વર્તન કરવાનું
 સૂઝે છે, જમકે ધારાસભામાં વરાયેલા પ્રાચીન વર્ણસંહર સભ્યોએ
 સતી થવાનું બંધ કરવા ઇચ્છયું તો તે સરકારે સ્વીકારી કાયદો

ઘડ્યો તેમ વર્ણાન્તર લગ્ન વિષે, સંપત્તિ વય વિષે, દેવાત્તર
 સંપત્તિ વિષે એમ વિવિધ રીતે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર વિશ્લેષ કાયદા.
 પસાર કરી હિંદુઓના હૃદય દુઃખવાનો માર્ગ મહણુ કર્યો છે.
 તેવીજ રીતે ગંગા યમુનાની નહેરો કાઢીને પણ સરકારે હિંદુ-
 ઓના અંતઃકરણને અનહદ આઘાત પહોંચાડ્યો છે. ગંગા યમુ-
 નાની નહેરો સંખંધમાં ગવર્નમેંટ એવો ખુલાસો કરે છે કે અમે
 લોઢાના સુખને માટે નહેરો ખોદાવેલ છે-દુઃકાળ પ્રસંગે પાણી
 પૂરું પાડી લોઢાને સહાય આપવા સારૂ નહેરોની ગોઠવણુ કરી છે
 પરંતુ સરકારનો તે ખચાવ તદ્દન જૂઠો છે. બ્રિટિશ સરકાર તો
 આજ દોઢસો વર્ષથી હિંદમાં આવેલ છે ને તેણે દશ પંદર
 વર્ષથી ગંગા યમુનાની નહેરો ખોદાવવાનું શરૂ કર્યું છે પણ તે
 પહેલા જ્યારે ભારતવર્ષમાં ગંગા યમુના જેવી પવિત્ર નદીઓની
 નહેરો નહોતી ખોદાયેલી ત્યારે શું હિંદના લોઢા દુઃકાળના
 કારણે જૂખ્યા તરસ્યા મરી ગયા હતા કે? અને હમણા નહેરો
 ખોદાવવાથી શું સજીવન રહ્યા છે કે? અમે સાધારે ખાતીપૂર્વક
 કહીએ છીએ કે જ્યારે ગંગા યમુનાની નહેરો નહોતી ખોદાયેલી
 ત્યારે ધન ધાન્ય પાણીએ લોઢા અત્યંત સુખી હતા પરંતુ
 અત્યારેજ નહેરો ખોદાવવાથી ઉલટા વધારે દુઃખી બન્યા છે.
 વળી ખેતીવાડીને નહેરોનું પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે એ પણ
 એક હડહડતું જૂઠાણું જ છે કારણ કે ખેતીવાડીને જ્યારે માત્ર
 એક હિસ્સો નહેરોમાંથી પાણી મળે છે ત્યારે ત્રણ હિસ્સા તદ્દન
 નિરર્થક વહી સમુદ્રમાં મળે છે.

સ્વેચ્છાચારી નોકરશાહીની કુટિલતાથી પ્રજા બરાબર ચેતી
 ને સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવા તત્પર થાય એમ ઇચ્છી અમે દુઆ-

મલે હૃદયે હરિદ્વારમાં જે દિવસ રહી ગંગા સ્નાન દર્શન કર્યું. સનાતન ધર્મ ઋષિકુળ પ્રજ્ઞચર્યાશ્રમની મુલાકાત લેઈ તે સંસ્થાને અભ્યાસક્રમ, વિવાલય, પુસ્તકાલય, મંદિર, રસોડું તથા પ્રજ્ઞચારીઓ વગેરેને જોયા તેમ આજ સંસ્થાના અંગે નવી શરૂ કરવામાં આવેલ આયુર્વેદિક ઠાલેજનું પણ નિરીક્ષણ કરી આત્મા પ્રસન્ન થયો. અલખત ઋષિકુળ પ્રજ્ઞચર્યાશ્રમમાં ઘણી અપૂર્ણતા છે—ધર્મ વિષયમાં શિથિલતા, શિક્ષકોની અપરિપક્વતા, પ્રજ્ઞધનકથાશ અને ફંડની તંગી વગેરે છતાં પણ હિંદમાં રાષ્ટ્ર તથા ધર્મને નામે ધૂતતી હજારો પાખંડી સંસ્થાઓ કરતાં આ સંસ્થા ઘણે અંશે ઉપયોગી છે. કાર્યવાહકો તથા અભ્યાસક્રમની ખામી દૂર કરી ફંડ મોટા પ્રમાણમાં એકઠું થાય તો ઋષિકુળ હિંદુઓને માટે એક આદર્શ વિવાલય થઈ પડે એમાં જરાય સંદેહ નથી.

શ્રીમાન આત્મ સ્વરૂપજી મહારાજ.

ઋષિકુળ પ્રજ્ઞચર્યાશ્રમનું નિરીક્ષણ કરી પાછા ફરતા સનાતન ધર્મના સુપ્રસિદ્ધ ઉપદેશક શ્રીમાન આત્મસ્વરૂપજી મહારાજ વિષે એક મહસ્થાને પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે હાલમાં તેઓ અસ્વસ્થ તબિયતને લઈ અહીં (હરિદ્વારમાં) તેમના ગુરૂ મંડલ આશ્રમમાં છે તેથી તેમને મળવા ગયા. આ ધર્મોત્થાનો અમને જે વર્ષ પૂર્વે ભાવનગરમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વખતે સમાગમ થયો હતો એટલે હવે પરસ્પર નવા પરિચય કરાવવાની આવશ્યકતા નહોતી. મુલાકાત થતાં તેઓએ અત્યંત આદરથી

ખખર અંતર પૂછી બીજે ઉતરવા બદલ ઠપકો આપી પોતાના આશ્રમમાં તુરત આવી જવા ઠહું. તેમના ભાવ માટે ઉપકાર માની અમે રોકાવાની અશક્તિ જણાવી વળતા સાથે રહેવાનું વચન આપ્યું એટલે તેમણે મહા મુશીબતે તે વાત સ્વીકારી.

ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને હિંદના અન્ય પ્રાંતોમાં સનાતન ધર્મને ઉપદેશ આપી પાખંડ મતવાદીઓનું સંચોટ ખંડન કરનાર શ્રીમાન આત્મસ્વરૂપજી મહારાજ ઉદાસી પંથ (શીખ સંપ્રદાય)ના આચાર્ય છે. તેમણે લગભગ ત્રીશ વર્ષ પર્યંત કાઠિયાવાડ ગુજરાતના ધર્મ પ્રેમી રાજા તથા પ્રજાને ઉપદેશ કરી અથાગ પ્રીતિ અને પૂજ્યભાવ મેળવ્યો છે. તેઓ ધર્મશાસ્ત્રના ઉત્તમ પ્રતિના જ્ઞાતા છે ને હંથ ડોટિના વક્તા છે. અત્યારે તેઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં છે છતાં પણ ધર્મ રક્ષણની એટલી જડી કાળજી ધરાવે છે કે અમને તેમણે ધર્મની પરિસ્થિતિ વિષે ઘણી હઠીકત પૂછી ગુરૂદ્વારાના અનર્થકારક બીલ સામે વિરોધ દર્શાવવાનો તાર ઘડી દેવા સૂચના કરી.

દેશ જાતિ તથા ધર્મ ઉદ્ધારના નામે અત્યારે હિંદમાં જોટલા ભયંકર અનર્થ થાય છે તેટલા ડોષ યુગમાં બન્યા નથી અને ભવિષ્યમાં બનશે કે કેમ ? એ વિષે સંદેહ રહે છે. દેશોદ્ધારને નામે ગાંધીજી જેમ અહિંસા રેંટીઓ ખાદી તથા અંત્યજ સ્પર્શની દુષ્ટ ચળવળ હાંકી દેશને પાયમાલ કર્યો, જાતિ રક્ષણ ને માટે જેમ હિંદુ મહા સભાએ તથા કાશીના હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયે બીડું ઝડપી હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રોની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી રક્ષણને બદલે ભક્ષણ કરવા માંડ્યું-માંડે માંડે વિશેષ કુસંધની આગ સળગાવી તેમ અકાલી શીખોએ પણ ધર્મ રક્ષણને

નામે ખંડ ઉઠાવી ઉઠાસી શીખોના હકકો લૂંટી લીધા છે. અકાલી શીખ શુદ્ધાદિ વર્ણમાંથી અનેલા હોય તેઓ હિંદુ કહેવરાવતા નથી એટલુંજ નહિ પણ તેઓ વેદશાસ્ત્ર અને વર્ણાશ્રમનો તિરસ્કાર કરી મુસલમાનોની માફક મૂર્તિઓને પણ તોડે છે; પરંતુ ઉઠાસી પંથના શીખો તો હવે વર્ણના હિંદુઓમાંથી અનેલા હોય વેદ શાસ્ત્ર વર્ણાશ્રમ મૂર્તિપૂજા વગેરેને પરમ ભાવથી માની પોતાને હિંદુ કહેવરાવે છે. જેમ અકાલી શીખોના ગુરદ્વારા-મંદિરો મિલકતો તથા મહંતો છે તેમ ઉઠાસી શીખોના પણ પુબ્ધ છે. ઉપર પ્રમાણે પરસ્પરના સિદ્ધાંતોમાં આકાર પૃથ્વી જેટલું અંતર છે ને એક બીજાના હકકો તદ્દન નિરનિરાળા છે છતાં અકાલી શીખોએ ખંડ ઉઠાવી ઉઠાસી પંથના ગુરદ્વારા સામે પણ સત્યાગ્રહ (દુરાગ્રહ) શરૂ કર્યો ને તેને ગાંધી માલવિયા તથા મુસલમાનો તરફથી અયોગ્ય ઉત્તેજન મળતાં છેવટે સરકારે પણ અકાલી શીખોની લડત સાચી માની ગુરદ્વારા બીજા પસાર કરી ઉઠાસી પંથવાળાઓને ઘોર અન્યાય કર્યો છે.

હિંદુઓને મન આ કાંઈ પ્રથમ પ્રસંગ નથી પણ આ પૂર્વે તારકેશ્વરના મંદિરનો અધિકાર પ્રાપ્ત હોય અને કહેવાતા અસહકારીઓ તથા આર્ય સમાજોએ વેશ્યાઓની પલટનો ખડી કરી ઝુટવી લીધાનું અનુભવ્યું છે અને ખુદ ગયાના મંદિરનો અધિકાર મહંતના હાથમાંથી છિનવી લેવાની ધૂતો બાજુ રચી રહ્યા છે એટલે કાંતો રૂઠ કરોડ હિંદુઓએ અંદર અંદરના મતભેદ જતા કરી પ્રાણની આહુતિએ પણ જાતિ અને ધર્મ રક્ષવા કટિબદ્ધ થવું નહિતર મૂંઝે મોઢે સર્વસ્વ લૂંટાવા દેવું.

ધર્મસ શ્રી આત્મસ્વરૂપ મહારાજે ઉપરોક્ત ગુરદ્વારા બીજા

સામે ગ્રોટેસ્ટનો તાર ઘડી વાઇસરોયપર મોકલવા સૂચના કરી તે મુજબ થડવાનું સ્વીકારી તેઓશ્રીની આજ્ઞા લઈ બીજા દિવસે સવારે ઋષિકેશ તરફ પ્રયાણ કરવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. બ્રહ્મનાથ દેદારનાથના બ્રાહ્મીને સામાન ઉપાડવા માટે મજૂર તથા ખેસવા માટે ઠંડી અંપાન હરિદ્વારથી મળી શકે છે. હરિદ્વાર એ હિમાલયની તળેટીમાં ગંગા તટે આવેલું નાનકડું ગામ છે; પણ યાત્રીઓના આવાગમનથી તે એક શહેરથી વિશેષ થઇ પડ્યું છે. ત્યાં ઉત્તમ સોઇવાળી અનેક ધર્મશાળા છે. સપ્તપુરીમાં હરિદ્વાર પણ એક પુરી છે તેથી તેમજ શ્રીબ્રહ્મનાથની યાત્રા નિમિત્તે તથા હરિદ્વારમાં બાર વાર્ષિક કુંભ મેળો ભરાય છે ત્યારે લાખો યાત્રી હરિદ્વાર આવે છે ને રહેવે કું. ને અતિ મોટી ઠમણી કરાવે છે. હરિદ્વારથી ઋષિકેશ ચૌદ માઇલ દૂર છે ને ઋષિકેશ સુધી ટાંગા મોટરનું વાહન મળી શકે છે તેમ દ્રેધન પણ સાત માઇલ સુધી એટલે સત્યનારાયણના મંદિર સુધી જાય છે.

ઋષિકેશમાં ઇશ્વરી કોપ.

ઋષિકેશ એ ગંગાતટે આવેલી તપોભૂમિ છે. ત્યાં ગંગા-જળના કિનારે કિનારે પણ કૂટિ રાખી સેંકડો તપસ્વીઓ-સાધુ સંન્યાસીઓ ભગવદ્ આરાધના કરે છે. ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીએ ભરત લક્ષ્મણ શત્રુઘ્ન સાથે અહીં પધારી આ ભૂમિને પાવન કરેલી હોવાથી તેના મહાત્મ્યમાં અનેકગણો વધારો થયેલો છે. સ્વર્ગસ્થ બાવા કાલી ઠમળીવાળાએ પુરુષાર્થ કરી, મુખઈ કલ-કત્તાના શ્રીમાનોને દાન ધર્મનો મહિમા સમજાવી, લાખો રૂપિ-

યાની મદદ તેણી પાસેથી મેળવી, ધર્મશાળા અનક્ષેત્ર તથા દવાખાના ખોલેલા છે તેથી આ સ્થાનની ઉપયોગિતામાં ઉમેરો થયો છે; પરંતુ જ્યારે લોકોના પાપકર્મ વધી જાય છે, ધર્મ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી પ્રજા વર્તે છે, ધર્મ હયાત ભક્તિ વર્ણાશ્રમ આચાર વિચાર ભૂલી અનાચાર કરવા મંડી જાય છે, ત્યારે ઇશ્વરની ગેળી લાકડી પડે છે, ત્યારે ઇશ્વરનો કે ઇશ્વર સ્વરૂપ ગંગા યમુનાનો પ્રોહ કરનાર શિક્ષાથી ખચી શકતો નથી. મોટા અપરાધ માટે સાક્ષાત્ શ્રીહરિને અવતરવું પડે છે પણ સામાન્ય દોષોની ખખર તો તે તેની અસાધારણ સત્તાથી ગેળી શિક્ષા કરીને પણ લઈ લે છે.

ભગવતી ગંગા યમુનાની નહેરો કાઢી તેના પરિણામમાં ગયા આસો માસમાં એ બન્ને દેવીઓએ ભારે ઠોપ કરી જળ પ્રલય કરી મૂક્યો હતો. વરસાદ પડવાના નિમિત્તે પોતાની વાદ વધારી તેનાપરના સેંકડો પૂલ, પર્ણકૂટીઓ તથા ગામડાઓ ધોધને સાફ કરી દીધા. લક્ષ્મણ ઝુલ્હાનો ઝુલ્હો પૂલ જે લગભગ એક લાખ રૂપિયાના ખર્ચે ધર્મપ્રેમી મારવાડી શૂદ્રસ્થે બંધાવ્યો હતો તે તદ્દન ધોવાઇ ગયેલો હતો તેમ ગંગાજીના તટ ઉપરની અનેક કૂટીઓ-આશ્રમો સંન્યાસીઓ સહિત નાશ પામ્યાનું સાંભળી અમારા હૃદયને અતિશય દુઃખ થયું. ઋષિકેશ અને તેની ઉપર રહેનારા પહાડી લોકોએ જણાવ્યું કે જ્યારે ગંગાજીની વાદ અતિશય વધવા માંડી અને અમારો પ્રાણ બચાવવાને ઠોધ ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે અમે તેનાજ ચરણમાં નમ્રભાવે પ્રાર્થના કરી નૈવેદ્ય ધર્યું કે તત્કાળ ભગવતી શાંત થયા-ધીમે ધીમે તેની વાદ ઉતરી ગઇ. આ ઇશ્વરી ઠોપમાં સૂકા સાથે લીલું ખળે છે

અર્થાત્ અપરાધીઓ સાથે ધર્મપરાયણ મનુષ્યોને પણ સંબંધ પડે છે એજ માત્ર જેદનું કારણ છે.

અમારો વિચાર શ્રીખત્રીનારાયણ પ્રભુના પટ-મંદિરના દરવાજા ખુલવા અગાઉ પહોંચવાનો હતો તેથી ઋષિકેશમાં વિશેષ ન રોકાતા તેજ દિવસે દર્શન કરી ચાલી નીકળ્યા. ઋષિકેશથી ચાલી ત્રણ માઈલપર લક્ષમણ ગુફા પહોંચ્યા તો ત્યાંના ગુફાનો મજબૂત પૂલ છિન્નચિન્ન થઈ ગયો હતો. પૂલના અભાવે ગંગાજીનો વેગવાન પ્રચંડ પ્રવાહ હોડકામાં ખેતી પાર કરવાનો હતો. અંગ્રેજ સરકાર તો શાંતિ અને વ્યવસ્થાને નામે કર જીવરાવવા હિંદમાં આવી છે, કરોડો રૂપિયાની આવક જીવરાવી સત્તા ભોજવે છે છતાં લોક સુખાકારીને માટે તે થોડું પણ ખર્ચ કરવા ઇચ્છતી નથી. અહીંના શ્રીખત્રીનાથ જતા હજારો યાત્રીઓ માટે સરકાર તરફથી ખિલકુલ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નહોતો. ખાવા કાલી કમળીવાળા પાંચ નાવ પોતાના તરફથી રોકી યાત્રીઓને તેમાં ખેસાડી વિના ચાર્જ ગંગાજી પાર કરાવતા હતા. આ નાવ-હોડકામાં ખેસવું એ પૂરેપૂરું બેખમભર્યું છે. હોડકું જીમ પ્રવાહને લઈ વખતે જીધું વળી જાય છે અથવા પ્રવાહમાં વહી જઈ પથ્થર સાથે અથડાઈ ખેસનારનો નાશ કરે છે. અમે હોડકામાં ખેતી પ્રભુ કૃપાથી સામે પાર પહોંચી રસ્તે પડયા પરંતુ અમારી પછી ખીજે દિવસે આવનાર યાત્રીઓમાંથી ૧૭ જણા હોડકું જીધું વળી જતાં ગંગાજીના સ્વરૂપમાં વિલીન થઈ ગયા હતા. પહાડોની વિકટ ચડાઈ જીતરાઈ ચડતા જીતરતા અને વનસ્પતિ જંગલો ખીણ ગરણાઓનું નૈસર્ગિક દૃશ્ય અવલોકતા અવલોકતા દેવ પ્રયાગ, શ્રીનગર, રૂદ્રપ્રયાગ, કલ્યાણપ્રયાગ, નંદપ્રયાગ,

લાલસાંગા, પીપલકોટી, જ્યોતિર્મઠ તથા પંડુકેશર થઇ દશમે દિવસે એટલે વૈશાખ વદિ ૨ ને સોમવારે શ્રીખડ્રીનાથના પરમ પવિત્ર ધામમાં પહોંચી ગયા. વૈશાખ માસનો આઠરો તડકો પડતો હતો છતાં નિત્ય ૧૫-૧૭-૨૦-૨૨ માંધલ ચાલતા હતા. બધાએ ત્રણ ત્રણ માંધલે ચઢીઓ-દુકાનોની સારી સજવડ હોવાથી રસ્તામાં કોઇ કદ અનુભવવું પડ્યું નહિ. પહાડી લોક બહા બોળા માયાળુ રહે છે પણ યાત્રાને રસ્તે બેઠેલા-વસ્તા દુકાનદાર વગેરે હવે શક બની યાત્રીઓને જ રીતે હુંટાય તે રીતે હુંટવાના ધોરણે વર્તવા માંડયા છે એટલેકે એક વસ્તુ ખાશુના ગામડામાં બે માંધલના અંતરે ચાર આને શેર મળે છે તેજ તેઓ (દુકાનદારો) અહીં યાત્રાના રસ્તાપર આઠ આને વેચતા સંકોચાતા નથી. સામાન્ય રીતે રસ્તો ઠીક હતો પણ શ્રીખડ્રીનાથ નજીક હનુમાન ચત્રીથી તૂટેલો તથા ખરફાળો અનુભવો પડ્યો.

શ્રી ખડ્રીનારાયણ.

સુદ્ધિ સરજી તેનું યોગક્ષેત્ર કરવા અર્થે જગન્નિયંતા વિષ્ણુ ભગવાને ખડ્રી નામના (ખોરડીના) ઝાડ નીચે તપશ્ચર્યા કરી ને તેજ ભગવાને નર નારાયણ ઋષિરૂપે અનંત કાળસુધી તપ તપી જગત્તું રક્ષણ કરી ત્યાં અખંડ વાસ કર્યો એટલે સઘળા ઋષિ-મુનિ તથા દેવગણોએ પંચ શ્રી ખડ્રીનાથમાં ભગવત્ ચરણારવિંદમાં રહેવું ઉચિત ધાર્યું એથી એ ધામ સર્વે ધામોમાં ઉત્તમ ગણાય છે ને પહાડ પર્વત નદી વાળા વન જંગલના અનેક દુઃખ સહેવા છતાં પચાસ હજાર યાત્રી દર વર્ષે પરમભાવથી દર્શનાર્થે આવે છે.

સદ્ભાગ્યના યોગે અમે શ્રી બ્રહ્માનારાયણ પ્રભુના પટ-દ્વારે
 પ્રવેશીએ એ દિવસ પહોંચ્યા હતા. મંદિરના રાવળ-પૂજારી
 જેનું અહીં બહુ મોટું માન છે તે વૈશાખ વદિ ૩ ને મંગળવારે
 જ્યોતિર્મઠથી વાળતે ગાળતે આવીયા. યાત્રીઓએ તથા પંડયાઓએ
 રાવળનું બહુ સારું સન્માન કર્યું. બીજો દિવસ અમે શૌચથી પર-
 વારી અલકનંદાના બરફ જેવા અતિ શીતળ જળનું આચ્છન્ન
 લેઈ તમકુંડના ઉપર જળમાં સ્નાન કર્યું, નિત્યકર્મથી પરવારી
 મંદિરમાં ગયા. મંદિરમાં સેંકડો યાત્રીની બીડ લાગેલી હતી.
 પ્રભુના દર્શન કરવાની આતુરતામાં એકના ઉપર એક યાત્રી
 પડતા હતા. મંદિરમાં જવા આવવાના બન્ને દરવાજા પર પટાવાળા
 બંદોબસ્ત બળવતા હતા પણ અસાધારણ બીડમાં વ્યવસ્થા રહેવી
 મુશ્કેલ હતી. ધક્કા મૂક્યા ખાતા અડધા કલાકે શ્રી પ્રભુના નિઝ
 મંદિરમાં અમે દાખલ થયા પામ્યા. પરમ ભાવથી પ્રભુના દર્શન
 કરી ભેટ ધરાવી સર્વ સ્નેહી સંબંધીઓને યાદ કર્યા. ચાર વર્ષના
 અંતરે બીજી વખત નારાયણે દર્શન દીધા તે માટે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક
 પ્રભુને પુનઃ પુનઃ હંડવત્ કરી ચરણારવિંદમાં સદાકાળ ચિત્ત સ્થિર
 રાખવા પ્રાર્થના કરી. પ્રભુના દર્શન અલૌકિક હતા. વચ્ચે શ્રી
 બ્રહ્માનારાયણ, ડાબી બાજુ નરનારાયણ દેવ, જમણી બાજુ
 લક્ષ્મીજી ગરુડજી અને કુબેરજી તથા નીચે નારદજી અને ઉદ્ધવજી
 હતા. સ્વરૂપ એવું દેહીપ્રમાણ અને ભાવ્ય છે કે નાસ્તિકના
 ચિત્તને પણ ચક્રિત કરી આસ્તિક બનાવે.

દર્શન કરી મંદિરના બહાર નીકળતા મંદિરમાંથી માત્ર પર્યટ
 ધીની અખંડ જ્યોતિ બળે છે તેના દર્શન થયા શ્રી બ્રહ્માનાથ
 ત્રિપે એવા નિયમ છે કે વૈશાખથી આસો માસ સુધી ત્યાં બરફ

પડતો નથી તેથી તે દરમ્યાન પૂજારી ત્યાં રહી વિધિસર પૂજા કરે છે પણ પછી કાર્તિક માસમાં ખરફ પડવા માંડે છે ત્યારે ત્યાં ઠોઠ મનુષ્ય રહી શકતું નથી, સૌ નીચે ઉતરી જાય છે. કહેવાય છે કે એ વખતે એટલે કાર્તિકથી ચૈત્રસુધી દેવતાઓ આવી પૂજન કરે છે. ભગવાનનું દેવતાઓ આવી પૂજન કરે છે એના પ્રમાણ તરીકે ત્યાં ઘીની અખંડ જ્યોતિ ખળતી હોય છે. નિજ મંદિરની બહાર લક્ષ્મીજીનું મંદિર અને હનુમાનજી ગરડછ તથા ઘંટા-કર્ણની મૂર્તિઓ છે.

ઘંટાકર્ણ વિષે એવું કહેવાય છે કે તે વિષ્ણુ ભગવાનને પ્રોહી એક કૂર રાક્ષસ હતો. વિષ્ણુનું નામ કદી કાને ન સંભળાય તેટલા માટે તે પોતાના ખન્ને કાને ઘંટા બાંધતો હતો. તેને એક વખત દેવર્ષિ નારદનો સમાગમ ગયો. નારદજીએ ભગવાનનું સર્વગ્રંથસ્થ સમજાવી ભક્તિ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો એટલે તેના ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ ને જ્ઞાન ઉપજ્યું. સત્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં તે રાક્ષસે પોતાના તમામ કૂર રાક્ષસી કર્મો ત્યજી શ્રી ખડ્ગનાથમાં દ્વારપાળ તરીકે ભગવાનની ચોક્કા કરતો થકો આરાધન કરવા રહ્યો છે.

શ્રી ખડ્ગનાથમાં અનહદ ઠંડી રહે છે, ત્રણ ત્રણ જનના ખનુસ ઓઢવા છતાં ઓછી જણાતી નથી. વારંવાર તીવ્ર હવા, ધુમસ અને વરસાદ પડવા માંડે છે. આસપાસના નારાયણ અને ગંધમાદન વગેરે પવનો ખરફથી છવાયલા હતા ને તેમાંથી વહેતા ઝરણા બેહદ ઠંડા હતા. સવારે સૂર્યોદય પહેલાં એ ઝરણાઓનું થળ થીજી જતું ને કાચના કટકા જેવો ખરફ ખંધાઈ જતો હતો. અલકનંદાપર પણ ખરફના થરો જામેલા હતા તેથી

તેનો સ્પર્શ કરવો એ વિછીના ડાંખની વેદના ઉત્પન્ન કરવા ખરોખર હતું. પંડયાઓનો ત્રાસ થયો હતો તેમ દુકાનદારો પણ ત્રણ રૂપિયે શેર ઘી, સવા રૂપિયે શેર ખાંડ, નવ આને શેર ભાંટ, સવા રૂપિયે શેર પુરી, ખાર આને શેર દાળ વગેરે ચીજ વસ્તુ અતિશય મોંઘા વેચી યાત્રીઓને લૂંટતા હતા; એથી ઘણાખરા ગરીબ યાત્રીઓ સ્નાન દર્શન કરી તુરત પાછા ફરતા. ભાગ્યેજ કોઈ યાત્રી ખત્રીનાથમાં ત્રણ ચાર દિવસ રોકાતો. (શ્રી ખત્રીનાથના રસ્તાનું, સ્વયં ભગવાનનું તથા તેની આસપાસના સ્થળોનું વર્ણન અમે “હિમાલયની યાત્રા” એ નામના પુસ્તકમાં સવિસ્તર કરેલું છે, તેથી અત્રે સંક્ષેપમાં દર્શાવ્યું છે.) ખત્રીનાથમાં ધર્મશાળા તથા તાર ટપાલના સાધનો છે તેથી યાત્રીને પકાડ પર્વતની અગવડ જેવું આખું જણાય છે.

મહારાજ મૈસુર.

પૂર્વકાળમાં જોટલા શાની, સત્તાધારી, વિદ્વાન, શ્રીમત પુરુષો હતા તે સર્વ ધર્મોચરણ યથાવિધિ કરતા હતા. યુધિષ્ઠિર, અંબરીષ, પૃથુ, ભરત, શિબિ, રતિદેવ વગેરે રાજધિરાજ-ચક્રવર્તી રાજાઓ હતા તો પણ ધર્મ આચરવામાં હમેશા સાવધાન અને કિંકર સમાન રહેતા હતા. પરંતુ આજે એવો સમય આવ્યો છે કે એ કહેવાતા રાજા મહારાજ શાની વિદ્વાન શ્રીમાન પ્રાયઃ સર્વ નાસ્તિક પાખંડીજ નિવડવા માંડ્યા છે. ધર્મ એ કેમ બહુ ટોંગ હોય અને મનુષ્યને ડૂળાડનાર હોય ! તેમ સમજી તેનાથી દૂર દૂર ભાગતા ફરે છે. ગરીબ ગિચારી પ્રબળ

પરસેવાનેા પૈસા ઝાઠાવી તબિયત સુધારવાને ખહાને તેઓ વિલાયત પેરિસ સ્વીટઝરલેંડાદિ વિદેશમાં બટકી હબરો અને લાખો રૂપિયાનું પાણી ઠરી બદ દુરાચારી ખને છે. હિમાલય એક એવું શ્રેષ્ઠ અનુપમ સ્થળ છે કે જ્યાં ઉત્તમ આરોગ્ય પ્રદ હવા પાણી દરથ અને ધર્મ સઘળું એક સાથે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, પણ ત્યાં જવાનું કે રહેવાનું આખેજ કોઈ પસંદ કરે છે.

“ખડુ રતના વસુન્ધરા” એ ન્યાયે દેશ સાવ વાંઝીઆ નથી. ઉદેપુરના વૃદ્ધ મહારાજા જન્મ સ્વમાની અને હિંદુ જાતિ તથા સનાતન ધર્મપ્રેમી છે તેમ કોઈ કોઈ હિંદુ રાજા મહારાજા વધતે ઓછે અંશે હજી પણ ધર્મભાવ ધરાવે છે. હિંદના આર મોટા રાજાઓમાં એક મહારાજા મૈસુર પણ ધર્મોત્તમા સન્ન જન પુરુષ છે. પચાસ વર્ષની વય અને અતુલ સમૃદ્ધિ છતાં પત્રે આર્જીને એ મહાનુભાવ મહારાજાએ શ્રી બ્રહ્મીનારાયણના દર્શન કરી વિધિસર પૂજન અર્ચન દાન કર્યું. તેની આજ્ઞામાં અનેક નાના મોટા અધિકારીઓ, નોકરો તથા મંત્રીઓ હતા તે પણ તેણે તેઓ પાસે પોતાના હાથમાંની છત્રી તથા લાકડી કોઈ સુદ્ધાં ન ઉપડાવતા પોતે જાતેજ ઉપાડી. જે દિવસે અમે બ્રહ્મીનાથ પહોંચ્યા તેજ દિવસે ના. મૈસુર મહારાજા આગ્યા હતા ને જટલું અમે રોકાયા તેટલુંજ તેઓ રોકાયા હતા એટલે અમેને તેમને નમ્ર માયાળુ સ્વભાવ, સારો પોષાક, ધર્મપાલનમાં તત્પરતા વગેરે જોવાને પ્રસંગ મળ્યો. તીર્થના પંડયા સ્વાર્થ પ્રબળ રાખે છે પણ ધર્મ ધર્મ કર્યું જાણતા નથી, કાવે તેવી અગડં બગડં ક્રિયા કરાવે છે તેથી મહારાજા મૈસુરે પોતાના વિદ્વાન પંડિત શાસ્ત્રી પુરોહિતને પોતા સાથે આજ્ઞા હતા, જેઓ

સ્નાનથી લઈ માઠ તપ્તિ દર્શન પૂજન વગેરે વેદાજ્ઞા પ્રમાણે મહારાજને પિતાંબરી વગેરે પવિત્ર રૈશમી વસ્ત્ર પરિધાન કરાવીને યથાવિધિ કરાવતા હતા. ના. મૈસુર મહારાજનું આવું ધાર્મિક વર્તન જોતા જોમ સહજ સ્ફુરી આવતું કે પ્રભુ આવી વૃત્તિવાળા સર્વે હિંદુ મહારાજોને ખનાવે અને તમામ રાજોના હૃદયમાં ધર્મ ઉપરાંત હિંદુ જાતિને રક્ષવાની આવના પ્રદીપ્ત કરે.

મેલસેનો ઇતરો.

જગદીશ્વર શ્રી ખમ્બીનારાયણના દર્શન પાંચ દિવસ સુધી ખુબ ધરાધને કર્યા બાદ પાછા ફરી ઠણું પ્રયાગ વગેરે થઈ મેલસેરી આબ્યા અને મેલસેરીથી ચોખટીઆ દોરાહટ થઈ આઠમે દિવસ આલમોરા પહોંચ્યા. રસ્તામાં પહાડોની ટોચે કે મધ્યમાં ક્યાંક ક્યાંક દશ દશ ઘરના ગામડા આવતા હતા. ગરીબ પહાડી લોકે નાના નાના ખેતરો રાખી, નાનકડા બળદ-ખેલ થકી ખેડી નિર્વાહ ચલાવે છે. થઈ જવ અડદ બટેટા મઠાઈ વગેરે ખેતરોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ખેતરો સાવ નાનકડા છતાં સીધા નહિ પણ સીડી જેવા ચડતા ઉતરતા છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બન્ને કામ કરતા હોય છે. ખેતી કરતા નિર્વાહ થતો નથી તેથી તેઓ દુકાનદારી કે કુલી મજૂરી કરે છે. પહાડી લોકે જાણે અભણ મહેનતુ અને ડરપોક છે. ચોરી જુગાર કે અભિચાર જેવા દોષોથી તેઓ મુક્ત છે. લાખ રૂપિયાની સીજ મૂકી ઠોઠ ચાલ્યું જાય તોય તેઓ તેને સ્પર્શ કરશે નહિ.

આલમોરાના કુંદર આશોચ્ય મદ હવાપાણીને લાભ લેવા

જમ શ્રીમંતો આવે છે તેમ મહતના ખાણું ને મસ્તકે સૂવું
 એવા સૂત્રવાળા બાવા સત્યદેવ પણ ખાસી મજનો ખંજલો શેઠી
 જનાળો ગાળે છે. રામકૃષ્ણ મઠના સાધુઓ પણ આવજા કર્યો
 કરે છે, પરંતુ ખ્રિસ્તી-પાઠરીઓનું થાણું તો કાચમી જણાયું.
 ખ્રિસ્તીઓ ફક્ત આલમોરામાં જ નહિ પણ હિમાલયના ઘણા-
 ખરા ભાગોમાં થાણા નાંખી હિંદની જમ દુબકાળ ફવાખાના તથા
 નિશાળો ખોલી મદદને બહાને હિંદુઓને ખાઈબલને બોધ કરી
 બદ બનાવે છે-વટલાવે છે. આલમોરામાં તેઓનું ડેવળ, કાંઈ-
 સ્કુલ વગેરે સંસ્થાઓ છે. નિત્ય સવાર સાંજ અમે આલમોરામાં
 જૂંદે જૂંદે રસ્તે ફરવા જતા હતા. એક દિવસ નૈનિતાલાના રસ્તે
 ગયા, રસ્તામાં પોતાના ખંજલાની ખાજુમાં મોટર માટે ઓરડો
 બનાવતા એક ગોરાને અમે જોયો. અમે માન્યું કે આ કોઈ
 ઓફિસર હશે તેટલામાં તેણે અમોને સલામ કરી વિનયથી પાસે
 બેસાડી ખબર અંતર પૂછવા માંડી. તેને બહો માયાળુ માણસ
 સમજી જીતરમાં અમે કહ્યું કે મોક્ષ પ્રાપ્તિના હેતુથી અમે હિમા-
 લયના પ્રદેશમાં વિચરીએ છીએ. અમારો જીતર અને મોક્ષ
 માટેની જાણસા સાંભળી તે પરોપકારી ગોરો સાહેબ કહેવા
 લાગ્યો કે હું તમોને મોક્ષનો માર્ગ બતાવીશ. એક પાઠરી તરીકે
 માફ તેજ કામ છે ને તેટલા સાફ તો હું અહીં આવી રહ્યો છું.

પરમ પવિત્ર ઋષિ યુનિઓની ભૂમિમાં એક પાઠરી આવી
 તેનાજ સંતાનોને મોક્ષનો માર્ગ દાખવવાને નામે પતિત બના-
 વવાની ચેષ્ટા કરે ત્યારે કયા હિંદુનું હૃદય ન બેદાય ? અર્થાત્
 અમે તેના શબ્દો સાંભળી પચથી તે માયા સુધી પ્રજ્વલિત થઈ
 જણાવ્યું કે સાહેબ, તમે હિંદુઓને મોક્ષ માર્ગ બતાવવા સાફ

વિલામત જોડે દૂરથી આઘ્યા છા પણ તમે પાતે તે બહીને તમારા હેશના લોકોને ખતાવી આઘ્યા છા કે? જો ન આઘ્યા હોવ તો પ્રથમ તેજાને મોક્ષે મોકલી પછી અમારી પાસે આવો. પાદરી સાહેબ બહુ હસમુખા હતા, તેણે કહ્યું કે તમે મેં કરી આલમોરામાં રહો ત્યાં સુધી મારી પાસે કલાક જે કલાક ફરવાને નિમિત્તે આવતા જાવ એટલે તમને ખાઇબલ શિખવીશ. અમારી ઇચ્છા હતી કે મોક્ષના ઇજરાવાળા આ અમિત પાદરીની સાથે જે ચાર દિવસ સમાગમમાં આવી, તેના ખાઇબલની નિર્મલ્યતા અને વેદ ઉપનિષદ પુરાણોની અસાધારણ મહત્તા વિષે વાદ કરી શુદ્ધિ ઠેકાણે લાવવી. આવા હેતુથી અમે તેને પુનઃ મળવાની હા કહી હતી પણ માનસરોવર તરફ પ્રસ્થાન કરવાથી જઇ શકાયું નહિ.

સ્ત્રિમલા અને શ્રી ખડીનારાયણ યદને પાછા આલમોરા આવતા સવા માસ વીતી ગયો. તા. ૧ લી જુન સને ૧૯૨૫ ને સોમવાર કે જો દિવસે અમારે આલમોરાથી પ્રસ્થાન કરી માનસરોવર જવાનું હતું તે નિકટ આવી લાગ્યો. 'કેરી લોખુનું' અથાણું, ખદામ, દ્રાક્ષ, ટોપર, સાકર, ગોળ અને ખાલ તથા પેંડા વગેરે મીઠાઇ બેઇતા ખરીદી લીધા, તેમ હોલજી, હાફેટ, મોજ વગેરે પણ લઇ લીધા. મુનરયારી સુધી જે કુલી કરાવી લેવા ઠાણિય કરી એટલે જેને બદલે ખાવીશ કુલી અમારા ઉતારા પર સરાઇમાં આવવા માંડયા. 'કોઇ સામટા આઠ આઠ રૂપિયા મજૂરીના કહેતું તો કોઇ છ છ કહેતું', 'કોઇ રોજનો સવા સવા રૂપિયા કહેતું તો કોઇ એક એક રૂપિયા ને ખાવાનું માંગતું'. છવટે જે કુલીઓ પાંચ પાંચ રૂપિયામાં આવવા કબુલ થયા

એટલે લાલા કુંદનલાલ શાહની દુકાને ખાણુ રામદાસજી પાસે તેઓને લઈ જઈ તેઓના નામ ઠામ નોંધાવી સુધી તરીકે ખન્નેની પછેડીઓ લીધી. કુલીઓ મજૂરી નક્કી કરી, સવારે વહેલા આવવાનું જણાવી ગયા છતાં એક ઠગાઠ પછી તેઓ પાછા આવી ઠહેલા લાગ્યા કે અમારા કપડા આપો ને અમારા નામ નોંધ્યા છે તે કાઢી નાખો. કારણ પૂછતાં તેઓએ જણાવ્યું કે પાંચ પાંચ રૂપિયા મજૂરી અમેને જોઈ પડે છે. છ સાત દિવસે અમે મુનરચારી પહોંચીએ તે દરમિયાનમાં તેટલું ખાઈ જઈએ માટે અમે આવવા માગતા નથી. બીજા અહેખા કુલીઓની ઉરકેરણીથી તેઓને આમ કરાવ વિરુદ્ધ બોલતા સાંભળીને અમને ખડુ ક્રોધ અડયો ને બે શબ્દ સારી પેઠે સંભળાવી પોલીસમાં સોંપવાની ધમકી આપી. કોઈ ઉપાયે છટકી કપડા પાછા નહિ મેળવી શકાય એમ જ્યારે કુલીઓને લાગ્યું ત્યારે તેઓએ એક એક રૂપિયા મજૂરી વધારી દેવા ઠહું. રસ્તામાં જ્યાં રોકાઈએ અને રસોઈ કરીએ ત્યાં પાણી લાવી આપી રસોઈના વાસણ માંગવાનું કબજા કરાવી એક એક રૂપિયા વધારે આપવાનું કબજા કરી અમે કુલીઓના મનનું સમાધાન કરી બીજા દિવસે સવારે પ્રયાણ કર્યું. મહિ કુલીઓ પાસેથી અમે બહાનારપે પછેડીઓ લીધી ન હોત તો ધારેલે સમયે નીકળી ન શકત.

વાગેશ્વર.

ભગવાનનું સ્મરણ કરી જઈ સુદિ ૬ તા. ૧-૬-૨૫ ને સોમવારે પ્રાતઃકાલે પાંચ વાગે બે કુલીઓ પાસે સામાન ઉપડાવી

માનસરૌવર તરફ ચાલી નીકળ્યા. પ્રથમ ત્રણ માઇલની ચડાઇ ચડ્યા બાદ તેટલીજ ઉતરાઇ ઉતરવી પડી. રસ્તામાં દાડમ આંખળા અંડુ તથા જરદાલુના પૃથ્થ સર્વત્ર જોવામાં આવતા હતા. પણ ફળ કાચા હતા. છ માઇલે દુકાન આવી ત્યાં દૂધ ચાર અને શેર મળવાથી તે અરમ કરાવી પી લીધું. એટલે બાર માઇલ સુધી ચાલવામાં હરકત આવી નહિ. બપોરે બાર માઇલે દુકાન મળી, દુકાનથી થોડે છોટે નદી વહેતી હતી ને કુલીઓ અહીંથી એકાદ માઇલ પર આવેલા તેમના મકાને બપોર આપી બેરાક માટે લોટ લઇ આવવા ચાહતા હતા તેથી અમે દુકાન પર રોકાઇ શૌચ સ્નાન થી પરવારી ગીતાણના એક અધ્યાયનો તથા શ્રી વિષ્ણુ સહસ્ર નામનો પાઠ કરી લીધો. દુકાનદાર માયાળુ હતો, તેણે પહાડીઓની દુહા સાંખંધમાં ઘણી વાતચિત કરી, અમે તેને ઘટતો દિલાસો આપી ઘટ્ટનો લોટ, ઘી, દાળ તથા વાસણો લઇ રસોઇ કરી. રસોઇ જમીને થોડો વખત આરામ લીધો એવામાં કુલીઓ પણ આવી પહોંચ્યા. એટલે સામાન ઉપડાવી ચાલી નીકળ્યા હવે રસ્તો સાધારણ ચડાઇ ઉતરાઇવાળો હતો પણ આઠાશ ઘેરાયું ને વરસાદ ખુબ જોરથી પડવા માંડ્યો, એથી એક ભાંગેલા મકાનમાં થોડો વખત વિરામ લઇ સાંજે ૧૫ માઇલ પર તાકુલા પડાવે પહોંચી એક દુકાનદારની અવાવફ ખડખચડી મેડીપર રાત્રિ ગાળી. અહીંયા ડાક ખંજલો છે પરંતુ તેમાં કોઇ જોરાનો ઉતારો હોવાથી અમે દુકાનદારને ત્યાંજ રોક્યા.

હિમાલયમાં મુખ્ય મુખ્ય રસ્તા પર કે જ્યાં જોરાઓનું આવાંજમન અને સરકારી ઝાકિસો છે ત્યાં બાર બાર પંદર પંદર માઇલે પડાવ એટલે સુકામ છે. પડાવ પર પ્રાયઃ એક જે

દુકાન તથા ડાક ખંચો હોય છે તેથી પડાવપર રોકાવું જ ઠીક પડે છે. અહીંયા પણ દુકાનદાર બહુ બચ્ચો માણસ હતો, તેણે ધર્મ સંબંધમાં જ્ઞાસુ બુદ્ધિથી અમને ઠેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા ને (ખીચડી ખનાવી તેની સાથે) દહીંની જરૂર હતી તે પણ મેળવી આપ્યું. રાત્રે વાળું ઠંચું બાદ બજન લલકાર્યો તે વખતે પણ તે ભાવિક દુકાનદાર પાસે બેસી અવશ્ય કરતો હતો.

ખીજ દિવસ સવારે તાકુલાથી ચાલી નીકળી ૧૧ માઇલે ખપેરે વાગેશ્વર પહોંચ્યા. આજ સામાન્ય રીતે આખો રસ્તો ચડાઈ વાળો હતો. વાગેશ્વરમાં આજ મોટો મેળો હતો તેથી સરયુ જંગામાં સ્નાન કરવા અને પોતાની ચીજ વસ્તુ વેચી જોઈતી ચીજ વસ્તુ ખરીદવા જૂદે જૂદે રસ્તેથી પહાડી જો પુરવો આવતા હતા. લાક્ષા કુંદનલાલ શાહના બલામણુ પત્ની અમને નિશાળના મકાનમાં ઉતારે મળ્યો. (જે મકાન તેમનું પોતાનુંજ હતું પણ ભાડે આપ્યું હતું.) અયોધ્યા આગળ વહેતી સરયુ જંગાને અને ગોમતીને સંજમ અહીં સંજમ થાય છે તથા વાગેશ્વર ભગવાનનું પુરાતન મંદિર પણ છે. સ્નાન દર્શનથી પરવારી બજારમાંથી આટો દાળ થી દહીં કેળા ખરીદી રસોઇ કરી જમ્યા. આ ગામમાં કાપડ કરીઆણું તથા મીઠાઇની નાની મોટી પંદર વીસ દુકાનો છે. આસપાસના ગામડાઓની અહીં મોટી ખરીદી રહે છે. આખાના પુષ્કળ વૃક્ષો ઠેરીઓથી નમેલા સર્વત્ર દષ્ટિએ પડતા હતા. શિલા-જીત નામનો રસ જે તાકાત્ આપનારો ગણાય છે ને શહેરના શ્રીમંતો તથા સર્વ સાધારણ લોકો સક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી હરિદ્રાર અને હિમાલયમાંના પીપલકોટી કુમારચટ્ટી વગેરે સ્થળેથી મંગાવી સેવે છે તેના મોટા વેપારી વાગેશ્વરમાં રહે છે.

શિલાજીત જે એક પચ્ચરનો રસ છે તે તેઓ નેપાલથી ખડું રસ્તા બાવે જમ્યાખંધ મેળવે છે ને અહીં રૂપિયાના આર આર પાંચ પાંચ તોલા વેચે છે.

રામજંગાનો પ્રબળ પ્રવાહ.

વાગેશ્વરથી જોઈ સુદિ ૧૧ ને બુધવારે પ્રાતઃકાલ છ વાગે સરયુ જંગાના તટે આલતા આલતા ખપોરે કપકોટ ૧૪ માઈલ આલી પહોંચ્યા. આજે ચડાઈ ઉતરાઈ ન હતી, રસ્તો સીધો હતો, વરસાદને લઈ પહાડો ધસી પડવાથી ક્યાંક ક્યાંક તૂટેલો પણ હતો છતાં ખચ્ચરોનો આવરો બવરો ખુબ હોવાથી તે આલવા લાયક ખની ગયો હતો. પહાડી વેપારીઓ હલદ્રાનીથી સાકર તમાકુ ગોળ ચોખા ખરીદી ખચ્ચરોપર લાદી જેમ આલમોરા જઈ વેચે છે તેમ અહીં સુધી આવીને પણ વેચે છે. કપકોટમાં જે નણુ દુકાનો તથા ડાક ખંજલો છે. એક દુકાનના ઉપલા ભાગમાં ઉતારો કરી રસોઈ ખનાવી જમ્યા ને થી સાંઈ સસ્તું મળવાથી પકવાન ખનાવી ડખરામાં ભરી લીધા. ખીજે દિવસ સવારે વહેલા ઉઠી આલી નીકળ્યા. તડકો સખત હતો તેમ ચડાઈ પણ હતી તેથી વધારે વેગથી આલી શકાતું નહિ તોપણ ૧૦ માઈલ આલી ખપોરે ખાર વાગે સામાધુરા પહોંચ્યા. અહીં એક દુકાન છે. દુકાનદાર દુકાન સાથે પોસ્ટનું પણ કામ કરે છે, તે ખડું માયાળુ સજ્જન હતો, તેણે પોતાની દુકાન પાસેના છાપરામાં સારી જમ્યાએ ઉતારો આપી સરસ લોટ દાળ થી ગોળ કાઢી આપ્યા. હિમાલયના વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં ક્યાંક ભાગ્યેજ દવાખાનું કે વૈષ ડોક્ટર જોવામાં આવે છે. સરકારે અહીં એક વૈષને ૨૫ રૂપિયાના

પગારથી શેઠયા હતા તેથી આસપાસના ઘણા ગામડાઓમાંથી લોકો દવા લેવા આવતા હતા. વૈષરાજ ૨૪-૨૫ વર્ષના યુવક હતા. જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હતા. તેમની જન્મભૂમિ હિમાલય છે પણ તેના પૂર્વજ મૂળ દક્ષિણ પ્રાંતના વતની હતા અને તેમણે જણાવ્યું. પોતે કાશીમાં વિદ્યાભ્યાસ કરી વૈદકની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. તેમના પિતા માનસરોવર ગયા હતા તેથી તેણે માનસરોવર સંબંધી પણ ઠેટલીક હકીકત વર્ણવી. વૈષ સદાચારી ધર્મજ્ઞ અને આગળ વધવાના અભિલાષી હતા તેથી તે સંબંધે વાતચિત ચલાવી અમારી મદદ છૂટી. અમે તેમના ઉત્સાહ તથા ધર્મભાવ માટે અભિનંદન આપી હિમાલયમાં સ્થળે સ્થળે સેંકડો પ્રકારની ઉપયોગી વનસ્પતિઓ છે તે શોધવા-જાણવાનું કહી તેમાંથી જાન જીતાવવા ભલામણ કરી તેમના માટે ખર્ચ કરવા કહ્યું.

સામાધુરા સ્થળ જંગલપર છે તેથી ત્યાંનું જંગલ ઠંડું હતું તેમ રાત્રે ઠંડીનો પણ સારો અનુભવ થયો. બીજા દિવસ સવારે વહેલા ચાલી નીકળ્યા, બે માઈલની આકરી ચડાઈ ગહન વનમાં ઘૂમને ચડવી પડી. ગહ રાત્રે વૈષરાજ પાસેથી અમે સાંભળ્યું હતું કે સામાધુરાના ગીચ જંગલમાં સિંહ જેવા વિકાળ પ્રાણી રહે છે. જમ ખમ્બીનાથને રસ્તે મેલચેારી નજીક અત્યંત ભયંકર જંગલ આવે છે ને તેમાં સિંહ હોવાનું ત્યાં વસ્તા લોકો જણાવે છે તેમ અહીંના વનમાં હોવાનું પણ સાંભળ્યું પરંતુ પ્રભુ કૃપાથી અમને એ વન કેસરીના દર્શન કોઈ સ્થળે યથા નહિ. સામાધુરાની ચડાઈ ચડ્યા પછી અતિ વિકટ બે માઈલની ઉતરાઈ ઉતરવી પડી. પ્રથમ રસ્તો સીધો થોડી ઉતરાઈવાળો હતો પણ પહાડ ધસી પડવાથી રસ્તો ટૂટતા હવે નવે રસ્તે એકદમ નીચે પડવા જેવી ઉતરાઈ ઉતરવી પડે છે. ઉતરાઈ ઉતરો રામજંગા નામની વેગવતી નદીના તટે આગ્યા.

રામજંગાને કાઠે આમતેમ ફરી જોયું તો ક્યાંય પૂલ દેખાયો નહિ. (પાછળથી પૂછતા જણાયું કે પૂલ જ્યાં થવાથી થોડા દિવસ પહેલા તૂટી ગયેલ હતો.) પૂલ જયારે ન જણાયો ત્યારે અમારા બે કુલીઓમાંથી એકે લાકડી હાથમાં પકડી નદી પાર કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યો. કુલી કે જેનું નામ મોનસીંગ હતું તે નદીમાં દશેક વાર ચાલ્યો એટલે સખત તણાવથી તથા ખરફ જવા શીતળ જળથી ભયભીત થઈ પાછો ફર્યો. ચાર વર્ષ પૂર્વે અંગ્રેજી જમનોગ્રીના રસ્તે કંઈ નદી નાળા તરતા અમે મહા ઝુશીખતે મૂલુના ઝડખામાંથી ઉતર્યા હતા તેથી તે કડવા અનુભવને યાદ કરી આ વખતે અહીં અમે સાહસ કર્યું નહિ, છતાં નદી પાર કર્યો વિના છૂટકો નહોતો. આ કાઠે બેઠે કોઈ આશય કે દલાળ મળી શકે એમ નહોતું. રામજંગા નદી પાર કરવા માટે તેનો પ્રયત્ન પ્રવાહ બે તણ કે વધારે ફાટામાં વહેંચાયેલો તથા ચરણ જોવા સાડા ઢિનારે ઢિનારે થઈ ધૂમ્પા પણ બધેથી એક સરખો વેગવાળો પ્રવાહ જણાયો. ઢિનારે ઢિનારે ફરતા પણ અગને પારાવાર કષ્ટ પડ્યું, કારણ કે રસ્તો કે ઢેડીના અભાવે પહાડ કે મોટા મોટા પથ્થરોપર ચાલીને અમારે જવું પડ્યું હતું.

રસ્તો સ્પષ્ટ ન દેખાતા અમને એવો સંશય પણ થયો કે કદાચ સાહસ કરી સામે પાર જઈએ અને ત્યાં રસ્તો ન હોય તો પછી પાછા ફરી અહીં આવવું જીવ લેવું થઈ પડશે તેથી કુલીઓ સાથે અમે કોઈ માણસની પ્રતિજ્ઞા કરતા રામજંગાને કાઠે બેઠા મનુષ્યને ખરેખર પ્રમુખર શ્રદ્ધા નથી નહિતર તે અતિ દમાળુ છે. પોતાના ભક્તની તે અવશ્ય બીડ ભાંગે છે. યદિ મનુષ્ય ધૈર્ય અને શ્રદ્ધા રાખે તો તત્કાળ તેને અકલિત સહાય આવી મળે છે. અમારા ચિત્ત કે સંકલ્પમાં નહિ એવી સહાય

અમે પાંચ મિનિટ બેઠા નાંદ ત્યાં જગદીશ્વરે મોકલી દીધી. એક પહાડી ક્ષત્રિય સામેથી આવતો દષ્ટિએ પડ્યો, તેને બેઠા અપાર આનંદ થયો. મોટેથી બૂમો પાડી તેને નિકટ બોલાવ્યો. તે કિનારાપર સામે આવી જીભો એટલે પ્રથમ તેને રસ્તા વિશે પૂછી ખાત્રી કરી લીધી ત્યાર બાદ અમને ચારેયને સામે પાર પહોંચાડવા તેને વિનવ્યો ને પૈસાની લાલચ આપી. તે બંને પહાડી તુરતજ નદીમાં ઝંપલાવી અમારી પાસે આવી પ્રથમ અમારો સામાન પોતાના ખભાપર ઉંચકી એક કુલીનો હાથ પકડી પોતા સાથે નદી પાર કરી ગયો અને પછી બીજા વારે અમારા હાથ પકડી અમને નદી તારાવી દીધા. નદી તરતા પહેલા અમે લંગોટી જોવા કઠોટો વાળી કોટ તથા બેડા કાઢી નાંખ્યા હતા. એક હાથે એક એકને મજબૂતાઈથી પકડી બીજા હાથે લાકડી ટેકાવા ચાલતા હતા તો પણ અત્યંત બળવાન પ્રવાહને લઈ પગ લથડી પડતા હતા. નદીની ઉંડાઈ તો માત્ર ઠેડ સુધી હતી, પણ અતિ તાણુને લીધે ગબડી પડ્યા કે પડશું એવો ભય લાગતો હતો. પાણી ખરક જવું કંડુ હતું તેથી તે પગને ખોટા ચેતનહીન કરી મૂકતું હતું. ઇશ્વર કૃપાથી કોઈને પગ ન લથડ્યો ને અમે ચારેય જણ સામાન સાથે સડી સલામત નદી પાર કરી ગયા તેથી નવો અવતાર માન્યો. કમ્બાગ્યે જી કોઈને પગ લથડ્યો હોત તો તે બચવો ખિલકુલ અસંભવીત હતો. પહાડીને ચાર આના બક્ષીસ આપી એટલે તે ખુશ થઈ રામરામ કરીને ચાલી નીકળ્યો. અમે થોડો વખત રોકાયા ને રોકાઈને તેજ ગંગા (હિમાલયમાં હજારો નદીઓ વહે છે, પ્રત્યેકના નામ જૂદા જૂદા છે પણ પહાડી લોક તમામ નદીને ગંગા કહી ઓળખાવે છે) માં સ્નાન કરી, ગીતા વાંચી, ઠારડ કરી જળપાન કર્યું.

સુનશ્યારી.

શમજાથી આગળ ચાલતા બે માઇલે રસ્તાની એક ખાણુ તેજમ ગામ દેખાયું. ટિગેટ સાથે વેપાર કરીને ભોટીઆ લોક મિલમ આવે છે ને મિલમમાં ખરફ પડવા માંડે છે ત્યારે સુનશ્યારી આવી રહે છે ને સુનશ્યારીમાં ખરફ પડવો શરૂ થાય છે ત્યારે તેજમ અને તેની આસપાસના ગામડાઓમાં પોતાના ખાળખચ્યા સાથે શીત ઋતુ વીતતા સુધી રહે છે. તેજમથી આગળ ચાલતા બેપારે કવેટી પડાવે પહોંચ્યા પછી ત્યાં ડાક બંગલો કે દુકાનનું સાધન નહોતું, માત્ર ચાર પાંચ મકાનો હતા તેથી આગળ ૫ માઇલ ચાલો સંજો ગીરગામ પહોંચ્યા. કવેટીથી ગીરગામ સુધીનો રસ્તો બહુ ખરાબ હતો, કાંકરા અને પથ્થરો વાળો તેમ ત્રણ માઇલની આકરી ચડાધવાળો હતો તેથી બુખ્યા તરસ્યા થાકીને લોથ થઇ ગયા. ઓછામાં પૂરે વરસાદ પછી વરસવા લાગ્યો હતો ને ગીરગામમાં ઘણા ફાંફાં મારવા છતાં કયાંય ઉતારો પછી મળ્યો નહિ. અહીં દુકાન કે ડાક બંગલો નથી, માત્ર દશબાર પહાડીઓના ભાંગ્યા તૂટ્યા ઘરો છે. એક પહાડીને બહુ સમજાવ્યો ત્યારે તેણે તેના તૂટેલા છાપરામાં જ્યાં ખડ વનસ્પતિ ઉભી હતી અને જીવ જનવરનો અય હતો ત્યાં રાત્રે ઉતારો આપ્યો. “ન મામા કરતા કહેવાનો મામો શું ખોટો?” એ ન્યાયે અમે તેને વધાવી તેમાં રાત્રિ ગાળી. ગીરગામમાં ભોટ દાળ ધી વગેરે રસોઇના સામાન ન મળ્યો તેથી અમે રસોઇ ન કરતા પકવાન તથા કાચી કેરીનું ‘અથાણું’ (કાચી કેરી વાગેશ્વરથી ખુબ સાથે લઇ રાખી હતી) ખાઇ સૂઇ રહ્યા.

ગીરભામથી બીજા દિવસ જોટલે જઈ સુદિ ૧૪ ને શનિવારે સવારે વહેલા જીડી ચાલી નીકળ્યા ત્રણ માઈલની અત્યંત ઠંડિન ચડાઈ ચડવાની હતી, વહસાદ વરસતો હતો, વરસાદથી ઉત્પન્ન થનારા ઝોંક નામના કીડા રસ્તામાં ખુબ જોવામાં આવતા હતા, થઈ લક્ષ ન રહે ને તે પગે ચોંટી જઈ ડંખ મારે તો લોહીની ધારા ચાલે છે, છતાં તેની ખુબી એ છે કે તે જંતુ પગપર ચડવાની તથા ડંખ માર્યાની માણસને ખિલકુંલ ખખર પડતી નથી. ઝોંક ઉપરાંત વિંધુ નામની વનસ્પતિ પણ સર્વત્ર આડે ધડ ફાલેલી ટુલેલી હાલતમાં જોવાી હતી. ગુવારના પાંદડા જેવા તેના પત્તા હતા. બૂલે ચૂકે જો તેના પત્તાનો હાથ પગ કે શરી-

ના કોઈ ભાગને સ્પર્શ થઈ જાય તો વિંછીના ડંખ કરતા પણ વંશેષ વેદના થતી હતી ને તે ચોવીસ કલાક સુધી રહેતી હતી. દિના જીવોપર પરમેશ્વરની અપાર કરુણા છે કે તેણે બ્રહ્મ અર્થાત્ જ્યાં સુખ હોય ત્યાં દુઃખ અને દુઃખ હોય ત્યાં સુખ, ચિંતા હોય ત્યાં આશા અને આશા હોય ત્યાં ચિંતા ઇત્યાદિ રાખેલા છે તેમ અહીં હિમાલયમાં વિંધુ વનસ્પતિની બળતરા શાંત કરવા માટે તેનીજ ખાજીમાં ભાંગના છોડ તેટલાજ જંબા અને હરીઆળા રાખેલા છે. ભાંગના પાન ચોળી તેનો રસ વિંધુના ડંખપર ચોળવામાં આવે જોટલે તુરત બળતરા મટી જાય છે.

મુનશ્યારી નજીક ધુરા-પહાડની ચડાઈ ચડવા લાગ્યા. ઠંઠણ થઈને થાક ખાધા વિના ચડવું ચાલુ રાખ્યું. હવે ચડાઈ પૂરી થઈ છે ને ટોચે પહોંચ્યા છીએ એમ ધારી ટોચે-શિખરે જઈએ ત્યાં તો સામે બીજું શિખર તેટલુંજ ઊંચુ જણાયું હોય છે. વૃક્ષોની અસાધારણ ગીચતા છે. કાચા પોચા મનના માણસ

તો શૂનશાન્ય આવું ઘાટું ભયંકર જંગલ ભેધનેજ ગભરાઇ જાય એમ છે. બહુ પરિશ્રમના અંતે ત્રણ માઇલની ચડાઈ ચડયા પછી થોડા સીધા રસ્તાપર આવ્યા. એ રસ્તેથી નીચે નજર કરતા એક માઇલ જેટલી ભયંકર હડી ખીણ ભેવામાં આવે છે, જે જેતાં માણસને મૂછાં આવી ગળડી પડવા સંભવ રહે છે. આવી ભયંકર ખીણવાળા રસ્તે અહીં તહીં દષ્ટિ ન કરતા નીચે અને સામે ભેધનેજ ચાલવું પડે છે. જે હયાન આપી રસ્તાપર ન ચલાય ને પગ આડો અવળો પડી જાય, ઠોધ સામેથી આવતું ભટકાય અથવા રસ્તે તૂટી પડેલા આવે તો તેને નીચેની ભયંકર ખીણમાં ગળડી પડતા ક્ષણનો વિલંબ લાગે એમ નથી, અને કમ્પ્લેક્ષ જે ઠોધ ખીણમાં પડી ગયું તો તેને કાઢવા તો શું પણ તે પડ્યો તેનાપર નજર સુઝાં નાંખવાની ઠોધ હિંમત ધરી રાહ તેમ નથી. આસપાસના પર્વતો તરફ દષ્ટિ કરતા તે પણ : તો જોય અને વનઃશ્રીથી આવૃત્ત હોઈ નયનોને આનંદ આપતા હતા. જ્યાં દષ્ટિ કરીએ ત્યાં પર્વતમયજ જગત ભાસતું હતું.

અમારા નિયમ પ્રમાણે “શ્રીમન્ નારાયણ, નારાયણ, નારાયણ,” અને “હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે, હરે કુંભુ હરે કુંભુ કુંભુ કુંભુ હરે હરે” એ પ્રભુ નામની ધુન મચાવતા મચાવતા વિકટ ચડાઈ તથા ઉતરાઈ ચડી ઉતરી ૧૦ માઇલ ચાલી ખપોરના સુન્દરયારી આવી પહોંચ્યા. પાણીના ઝરણા, નાનકડી ધર્મશાળાની નાની નાની ઝલીય ઠોટડીઓ તથા ભોટી-આઓના આઠ આઠ દશ દશ ઘરના જુથ દષ્ટિએ પડવા લાગ્યા એટલે અમે જેનાપર બલામણ પત્રો લાગ્યા હતા તે શુદ્ધસ્થાના નામ ઠામ પૂછી પ્રથમ ખાણુ વિજયસિંહ પાંગતેને ઘેર ગયા. તે

પોતે ઘેર હાજર નહોતા પણ તેના બાપ જીવારસિંહ હતા તેને ઠણકતાને પત્ર આપ્યો. તે વાંચી તેણે ઠણું કે રાત્રીમાં દુકાન ધર્મશાળા ડાકખાનું અને ડાક ખંડલો વગેરે છે તથા જે યાત્રી આવે છે તે ત્યાંજ ઉતરે છે માટે તમે ત્યાં જાવ, વિજયસિંહજી આવશે એટલે તેમને તમારી પાસે મળવા મોકલાવીશ. આ સદ્ગૃહસ્થના આવા સત્કારથી સંતોષ પામી, વરસાદ ખુબ વરસતો હતો, અમે તથા અમારા કુલીઓ યાત્રી ગયા હતા છતાં નાઇલાજ અમારે જે માઇલ ચાલી રાત્રી જવું પડ્યું.

રાત્રીમાં ધર્મશાળાની ડોટડીઓ તદ્દન નાની અને ગલીઅ પૂર્વે તેમાં સાધુ યાત્રીઓ ઉતરેલા હતા તેથી અમે ડાકની ઓશરીમાં ઉતર્યા. વરસાદ ધોધમાર પડતો હોવાથી ઠણકતા હતી, ઠંડીને લઇ ઓશરીના પર્યટકો હતા અને વાહનો આપટોથી ભીંજાયેલા હતા તે પછુ તે સઘળું સહીને ત્યાંજ રહેવું પડ્યું. કુલીઓ યાત્રેલા હતા તેમ વરસાદ વરસતો હતો છતાં તેઓ પોતાને ઘેર જવા તૈયાર થયા. ઠરાવ પ્રમાણે પહોંચાડયા તેથી તેઓને મજૂરી ચૂકવી ઉપર એક એક આને બક્ષીસ પણ આપી એટલે તેઓ બહુ ખુશ થઈ રામ રામ કરી ચાલી નીકળ્યા.

જેવી રીતે વિજયસિંહજીને પત્ર પહોંચાડયો તેવી રીતે સોબનસિંહ જમાદારને પણ પહોંચાડયો, પરંતુ તે મિલમ જવા માટે નીકળી ચૂક્યા હતા. જમાદારના પુત્ર લક્ષ્મણસિંહ પ્રયાગમાં બી. એ. નો અભ્યાસ કરતા હતા તે તથા તેમના બાપ જે પટવારી (તળાટી) તરીકે કામ કરતા હતા તેઓ ગરબા મારી આનંદ લેવા અમારી પાસે બેસતા હતા. બીજા ભોટીઆઓ પણ હરતા

ફરતા ઠાળ નિર્ગમન કરવા સાર યેસવા આવતા હતા, તેઓ સાથે વાતચિત કરી અમે તેઓની જણવા જેવી હકીકત જણી લેતા હતા અને હિંદુસ્થાનની, સ્વરાજ્યની તથા સ્વધર્મની જણાવવા જેવી ખાખત જણાવતા હતા. તે સંજ્ઞાઓમાંથી કોઈએ અમને રસોઈ માટે લાકડા કે મિલમ જવા માટે કુલી વગેરેના પ્રબંધ ન કરી દીધો પણ ખાખુ વિજયસિંહ પાંચતેએ રસોઈ માટે લાકડા મોકલાવી કુલીની ગોઠવણ કરી આપી. હવે મિલમ જવાનો સમય બરાઈ ગયો હતો. ઘણાખરા ભોટીઆ વેપારીઓ પોતાના ખાળખચા ભેડ બંધરા ખચ્ચર બપુ વગેરે માલ સાથે લઈ રવાના થઈ ચૂક્યા હતા. થોડાક ખાકી રજા હતા તેઓ જવા તૈયાર હતા પરંતુ વર વરસતો હતો, વરસાદને લીધે પહાડો ધસી પડતા હતા. તો તૂટી ધોવાઈ ગયો હતો. તૂટેલા રસ્તાપર વરસાદમાં નાર માણસો તથા બંધરા ખચ્ચરોને ધબક થવા પૂરતો ભ. હ. છે, કેટલાકને નુકશાન થયું છે અને તેથી તેઓ રસ્તામાંજ અટકી ગયેલા છે. એક સાથે પુબ્કળ ભોટીઆ જતાં હોવાથી રસ્તામાં કયાંય ચાલવાની જગ્યા મળતી નથી એવી ભારે બીડ થયેલી છે ને અતિ મોટી બીડના કારણે એક બીજા ખચ્ચર કે બંધરા એક બીજાને અથડાઈ નીચે વહેતી પ્રચંડ વેગવતી ગોરીગંગામાં પડી પ્રાણ વિસર્જન કરે છે વગેરે માઠા સમાચાર સાંભળવાથી અટકી ગયા હતા.

મુનશ્યારી છૂટું છવાયું દશ દશ પંદર પંદર ઘરના જગ્યામાં વસેલું છે. અહીં આશરે ૩૦૦ ભોટીઆ વેપારીઓના મકાન છે ને તેઓ ટિપેટ જતા અને વળતા પણ અહીં એક એક બંધરા માસ રહે છે. અહીંઆ ડાક બંગલો ધર્મશાળા, બે દુકાનો, પોસ્ટ ઓફિસ અને નિસાળ છે. હવાપાણી સમસ્યાતોજી છે ને એતી તથા

જૂલ વનસ્પતિ ખુબ થાય છે. શિયાળામાં ખરફ પડતા વેપારી
ઢોટીઆઓ નાંચે તેજમ ચાલ્યા બાય છે પરંતુ કેટલાક ખેતીને
ધંધો કરનારાઓ કાયમ પણ રહે છે. ગૌરી ગંગા નામની
મોટી નદી બે માઇલ જેટલે દૂર વહે છે જે મિલમ જતા ઠેક
સુધી રસ્તામાં આવે છે.

વરસાદ ખંધ થઇ ગયો. ખાકી રહેલા ઢોટીઆઓ જવા
લાગ્યા. ખાત્રુ વિજયસિંહજીએ પણ જવાની તૈયારી કરીને તેના
બત્રીબ મંગળસિંહ સાથે અમોને કહેવરાવી દાંધુ કે તમારે
માટે કુલીનો ખંદોબસ્ત થઇ જશે, આવતી કાલે જવાનું બનશે
મિે તૈયાર રહેશો. ત્રણ પહાડી અને બે સાધુ બત્રીઓ
કે માસથી મિલમ જવાની રાહ બેઇ બેઠા હતા છતાં તેઓ
યા નહોતા અને અમારે એકદમ હપડાવાની તૈયારી થઇ
તેથી બહુ હર્ષ થયો. તુરતજ કપડા સાબુથી ધોઈ સુકવી નાંખ્યા
અને પાંચ છ દિવસ ચાલે તેટલો પકવાન કરી ટિકીન બોક્સમાં
બરી દીધો, કારણ કે અહીંથી મિલમ સુધી રસ્તામાં દુકાન કે
મકાન ઠંશું મળવાનું નથી એમ અમે સાંભળ્યું હતું. જેઠ વદિ ૨
ને મંગળવારે ખાત્રુ વિજયસિંહજી બંતે મળ્યા ને કહ્યું કે વરસાદ
તથા કામકાજને લઈ તમોને મળવા આવી શક્યો નહિં માટે
માફ કરશો. આજે હું બહુ ધું ને ત્રણ ચાર માઇલપર પડાવ
નાંખી રહીશ. તમારા માટે કુલીની ગોઠવણ કરી છે તે આવતી
કાલે સવારે તમારી પાસે આવશે એટલે રવાના થજો. હું તમને
સાંજે મળી જઈશ. તેમના કહેવા પ્રમાણે બીજે દિવસ કુલી
આવ્યો ને અમે સામાન હપડાવી રવાના થયા.

મૃત્યુનો માર્ગ.

જેઠ વદિ ૩ ને બુધવાર પ્રાતઃકાલે આઠ વાગે મુનશયારી છોડી મિલમને રસ્તે પડયા. કંઈ લોટીઆ વેપારી પોતાના બાળ બચ્ચા સાથે ખચ્ચર ઝપુ ઘેટા બકરાપર માલ ભરી આવળ પાછળ ચાલતા હતા. આલમોરા જીલ્લા ઉપ્પુટી કમીરનર તેની મેમ, કરનલ, જનરલ તથા ચાલીશ કુલીઓ સાથે મિલમ જતા હતા. યુરોપીઅનો કુદરતી સ્થળો જોવાના બહુ શોખીન હોય છે. નૈસર્ગિક સ્થળો જોવામાં અતિ ભારે કષ્ટ વેઠવું પડે તો પણ તેઓ સ્વીકારી લે છે. ઉપ્પુટી સાહેબ પોંડરી જ્વેશ્વર (પોંડરી મૂળ-ઉદ્દગમસ્થાન) જોવા ગયા હતા, પણ ત્યાંનો રસ્તો ક્ષી આચ્છાદિત હતો. ઉપ્પુટીએ ખરફ તોડવાના તરખારો સાથે રાખેલા હતા પરંતુ ખરફ અસાધારણ પડ્યો તેને તોડી માર્ગ કાઢવો અશક્ય જણાયાથી તેઓ ત્યાંથી પાછા ફરી હવે મિલમ ગૌરીગંગાનું જ્વેશીઅર-ઉદ્દગમ સ્થાન જોવા જતા હતા.

રસ્તો ખડખડો પથ્થર કાંકરા ને ખાડા ટેકરાવાળો બીનો હતો તેને બકરા ઘેટા ખચ્ચર મુતરીને તથા પાણીવાળા પગ (ઝરણામાં ચાલવાથી થતાં) વારંવાર મૂકીને વધારે કાઢવ કીચડવાળો ને ચીકણો કરી ચૂકતા હતા, તેથી માણસ જો હાથ આપી તેનાપર ન ચાલે તો તત્કાળ ગળડી પડે. અત્યંત સાવચેતી રાખવા છતાંય ચીકણી માટીપરથી પગ લપસી પડતા હતા, માત્ર લાકડીનો ટેકો ઠરીર બચાવી લેતો હતો. શરૂઆતમાં ત્રણેક માઈલ તો અમારો કુલી અમારી સાથે સાથે આલ્યો પણ પછી

ફૂલવા માંડ્યો. તેનાપરના બોજમાંથી તેણે વધારે પડતો સામાન
 તો અમોને આપી દીધો હતો ને તે અમે પોટકા બાંધી ખભે
 ઉપાડી ચાલતા હતા છતાં તે થાડ્યો. અમારો કુલી કુલીનું કામ
 કરનાર મજૂર ન હતો પણ જમીનદાર બેડુત હતો. તેણે ઠઠી તેટલો
 બોજ ઉપાડ્યો નહોતો. વળી તેની ઉમ્મર પણ વીશેઠ વર્ષની
 અંદર હતી, તે માત્ર વિજયસિંહજીના સંબંધને લઇ આવ્યો હતો
 તેથી થોડું ચાલી બેસવા માંડ્યો. જમ નેપાલ અને ખદીનાથ
 તરફના કુલી અતિ ખમતીધર હોય છે ને તેઓ ખંજાલી મણુથી
 દોઢ મણુ સામાન હસતા હસતા ઉપાડી વીશ વીશ માઇલ નિત્ય
 ચાલે છે તેમ આ તરફના કુલીઓથી ખની શકતું નથી, કારણ
 કે હવે પછીનો રસ્તો ખરફવાળા પ્રદેશમાં હોઇ ચાલનારને શ્વાસ
 પ્રશ્વાસની ક્રિયા અત્યંત વેગથી ચાલે છે ત્યારે માત્ર પોતાનું
 શરીર ઉપાડી ચાલવું પણ અશક્ય બને છે તો પછી બોજ
 ઉપાડીને કેમ ચલાય ? પરંતુ લાચાર કે પેટનો ખાડો પૂરવા
 માટે મનુષ્યને ગમે તે ભોગે નાપસંદ કાર્ય પણ કરવું પડે
 છે. અમારા કુલીને પાંચ પાંચ મિનિટે તમાકુ પીવાની પણ
 અતિ ખરાબ ટેવ હતી, તે તમાકુના શોખીને પોતા સાથે હોકો
 રાખ્યો હતો, જે કોઇ ભોટીઓ મળે તેની સાથે બેસી તે હોકો
 ગડગડાવતો હતો તેથી પણ તેને ચાલવામાં વિલંબ થતો હતો.

ચારેક માઇલ ચાલ્યા પછી ડેપુટી સાહેબનો ભેટો થયો.
 કોઇ ગોરાને નિબ્રયોજન ન બોલાવવાનો અમારો નિયમ હોવાથી
 અમે ગુડ મોર્નીંગ કે ઇવર્નીંગ વગેરે શિષ્ટાચાર ન કર્યો પણ તેણે
 ગુડ મોર્નીંગ કહી ખપ્પર અંતર પૂછ્યા એટલે વાતચિત કરવી પડી.
 તે સાહેબ અત્યંત માયાળુ સ્વભાવના હોઇ પોતાનું આ તરફ

આવવાનું પ્રયોજન કહી પછી અમેને પૂછ્યું. અમે માન સરૌવરની યાત્રાનો તથા કુદરતી સ્થળો જોવાનો સંકલ્પ જણાવી ઇંગ્લેંડ વગેરે યુરોપના દેશો પણ જોયેલા હોવાનું જણાવ્યું ત્યારે તે બહુ ખુશી થયા ને બે કલાક સુધી ખુબ મીઠાશથી જૂદા જૂદા વિષય પર વાત ચલાવી એટલુંજ નહિ પરંતુ તેણે પોતાના તંબુમાં ઉતરવાની ગોઠવણ કરવાનું પણ કહ્યું. તેમની બલમનસાઈ માટે અમે ઉપકાર માની એક સુસા અધિકારી તરીકે મિલમને આ જીવલેણ રસ્તો સુધારવાની તેને આગ્રહપૂર્વક બલામણુ કરી.

ડેપ્યુટી સાહેબ સાથે વાતચિત કરતા અમે ઘણે દૂર નીકળી ગયા. નજર કરતા કુલી પાછળ ન હેખાયો એટલે સાહેબની સાથે ગુડ ડે કરી કુલીની રાહ જોતા બેઠા. કલાક એક બેઠા ત્યારે બાઈ સાહેબ પધાર્યા ને કહેવા લાગ્યા કે મારે અહીં રોટી ખનાવવી છે. ખપોર વીતી ગયા હતા, વરસાદ વરસવાની તૈયારી હતી. જો તે રસોઈ કરે તો સાંજે રારગડી સ્થળે વિજયસિંહજીને મળી શકાય નહિ તેથી તેને ખુબ સમજાવી પાક ખાવા આપી અમે પણ જમી લીધું. જમીને ચાલી નીકળ્યા, પણ વરસાદ વરસવા લાગ્યો. રસ્તાપર મુનશયારીથી જતા અને મિલમથી આવતા બંધારા બેડ ખચ્ચરોની બીડ બહુ હતી. રસ્તો અત્યંત ચીકણો, લપસણો બન્યો હતો ને તે ગૌરીગંગાના કિનારે કિનારે જતો હતો. જરાક પગ લપસે કે લથડે તો તરકાળ ગૌરીગંગામાં પ્રાણુ વિસર્જન થાય તેવું હતું. ગૌરીગંગામાં જળનો પ્રચંડ પ્રવાહ વહેતો હતો. તે જોયેથી વહન કરતી હોઈ તેમાં મોટા મોટા પથ્થરો ઉછળતા હતા. તેનું સ્વરૂપ-વેગ એટલો પ્રબળ હતો કે તે સામે દષ્ટિ કરનારનું કે તેના અવાજને કાને સંભળ

નારનું હૃદય કંપી ઉઠતું હતું. ખુબ સાવધપણે પગ મૂકી અમે ધીમે ધીમે ચાલતા હતા તો પણ અમારો કુલી અટકી પડ્યો. કાંઈ પણ આધાર વિના ખુલ્લા સ્થળમાં રસ્તાપર રાત રહેવાથી ત્રણેયની ખુરી દશા થશે માટે ગમે તે પ્રકારે કઠણ થઈને ચાલ, તું મરીશ તોય તારે ત્રણ માઇલ ચાલી રારગડી વિજયસિંહજી પાસે પહોંચાડયા વિના અને અમારે પહોંચ્યા વિના ફૂટકો નથી વગેરે આકરા શબ્દ કહી ચલાવ્યો ને મહામુશીબતે સાંજ ૮ માઇલે રારગડી સ્થળે વિજયસિંહજી પાસે પહોંચી ગયા.

રારગડી સ્થળ ગૌરીગંગાના કાઠિ વેકરો-મેદાન છે તે કહેવાય છે. અહીં થોડે થોડે અંતરે ભોટીઆઓએ પોતાના તંબુ નાખેલા હતા. ડેખ્યુટી કમીશનરે પણ તેમના તંબુઓ અહીં નાખેલા હતા. વિજયસિંહજીએ અમને જોયા એટલે આદરથી તંબુમાં લઇ જઈ આસનપર બેસાડયા ને ખજર અંતર પૂછયા. તેણે તેના માણસો પાસે જંગલમાંથી લાકડી-ખજતણ મંગાવ્યું ને ખજતું કર્યું. તેમના ઘરની બીઓએ રસોઈ તૈયાર કરી એટલે તેઓ જમ્યા. અમે પણ અમારી સાથે પકવાન આણ્યો હતો તે જમી ગૌરીગંગામાંથી લોટો ભરી પાણી પીધું પરંતુ જળ એટલું શીતળ હતું કે હાથ ધોતા આંગળાઓમાં ખજતરા થતી ને પીતાં દાંત કળીને તૂટી પડતા. રાત્રે ખુબ ઠંડી પડી, પણ લાકડા-નો તાપ પથારીની ખાજુમાં ખજતો હોવાથી થોડો ખચાવ થઇ શક્યો હતો.

બીજે દિવસ સવારે આઠ વાગે વિજયસિંહજીના ખચરો ચરીને જંગલમાંથી આવ્યા એટલે તેનાપર સામાન લાદી ચાલી નીકળ્યા. અમારો કુલી વિજયસિંહજીનો માણસ હતો, તેની

આગળ તેને ગડખડ કરવાની હિંમત નહોતી તેથી અમે હવે નિશ્ચિંત થયા. આજનો રસ્તો ગંધ કાલથી પણ ખરાબ હતો. રસ્તો ચડાઈવાળો ચીકણો ને લપસણો હોવા ઉપરાંત તૂટેલો હતો. ઉપરના પહાડ પરથી પણ પથ્થરો પડવાની ખીક ઘણી લાગતી હતી. એક એકના અથડાવાથી એક ઝપુએલ (ખજદ) રસ્તાપરથી નીચે ગખડી લોહીલોહાણુ થઇ મરણુ તોલ દશામાં પડ્યો હતો. રસ્તામાં કયાંય દુકાન મકાન કે ઘર ન હતું. ઠંડી હવાના સુસવાટા છાતીમાં સોસરવા નીકળતા હતા. થોડું ચાલતા આસપ્રશ્ન થતો ને થાક ખાવા ખેશી જવું પડતું, આમ છતાં ભોટી આંખોની ઝીંઝી તથા નાના નાના છોકરા છોકરીઓ હસતા ફૂંદતા ચાલ્યા જતા હતા. જે આ સ્થળે આપણા ગુજરાત કાઠિયાવાડના બી ખાળકો હોય તો તેઓ ખેડોંશ થઇ જઇ એક ડગલું પણ આગળ ન મૂકી શકે. ત્રણ માઇલ ચાલ્યા પછી (પહાડ ધસી પડ્યાથી) રસ્તો થોડાકમાં તૂટેલો આખ્યો પણ ત્યાં પા માઇલને બદલે એક ભયંકર જંગલો જે માઇલનો પહાડ ચડવો પડ્યો. તેની ઢેડી-પગદંડી-રસ્તો એ રસ્તો નહોતો પણ મૃત્યુનો માર્ગ હતો. ખલે ભાર ઉપાડી તે રસ્તો સહીસન્નામત પાર કરવામાં અમે પ્રભુની કૃપાથી નવો અવતાર મળ્યાનું માનીએ છીએ. આજે પાંચ માઇલે ખજડીઆર સ્થળે મુકામ કરવાનો ઠરાવ હોવાથી અમે ત્યાં ખપોરે પહોંચી વિજયસિંહજીના ભત્રીજાની સલાહ પ્રમાણે શિલા (જે અહીં ગુફા કહેવાય છે તેની) નીચે રોકાયા.

શિલા—ગુફા રસ્તાની એક તરફ જંગલો છે. તે આર પાંચ માઇલનો સમાવેશ થઇ શકે એટલી મોટી હતી પરંતુ તેની

અંદરની જમીન ઉંચી ખાડા ટેકરા વાળી હતી. અમારા કુલીએ વનસ્પતિના પત્તા તોડીને પાથર્યાં એટલે અમે તેના પર સામાન મૂકાવી શેત્રુંજી પાથરી બેઠા. વરસાદ વરસ્યા કરતો હતો તેથી ઠંડી ખુબ પડી પણ ખાલુ વિજયસિંહજીએ લાકડા મોકલ્યા તેને સળગાવી ધુની રાખતા ઠંડીથી ઘણો ખચાવ થયો.

અમારા આખા પછી થોડીવારે વિજયસિંહજી તેના કુર્કુળના માણસો તથા ખચચરો સહિત આવી પહોંચ્યા ને મેદાનમાં તંબુ ઠોકાવી ઉતારો કર્યો. અમે પાક ખાધને ચલાવતા હતા પણ બોટીઆ લોકો તો ત્રણ વખત આ પી બે વખત ગરમ રસોઇ જમતા હતા. ખગડીઆરમાં રાત્રિ ગાળી ખીજ દિવસ સવારે આઠ વાગે ઠોકી પીને ચાલી નીકળ્યા.

ખગડીઆર સુધી વૃક્ષ વનસ્પતિ આખા કર્યો પણ ત્યાર પછી ખરફ આચ્છાદિત પર્વતો તથા ભૂમિને લઈ ઝાડ જંગલ દષ્ટિએ પડ્યા નહિ. અસાધારણ ખરફને લીધે વૃક્ષ વનસ્પતિ જીગી શકતા નથી. ગૌરીગંગા આજે બે વખત લાકડાના કાચા બેખમી પૂલ પર આલી ઝોળંગવી પડી ને ત્રણ વખત અડધો અડધો માઇલ ખરફ પર ચાલવું પડ્યું. મોજ તથા બેડા પહેર્યા હતા તોપણ ખરફને લઈ પગ હાથ ઠોંગરાઈ જતા હતા. જમ કેટલીક જગ્યાએ ગંગાજી પર ખરફના થર જમેલા હતા તેમ ખીણો અને પર્વતો પર પણ થરના થર જમેલા હતા. ગંગાજી ખરફના થરો નીચે માર્ગ ઠરી વહેતા હતા. સૂર્ય તપતા ખરફ ઝોગળતો જતો હતો. ક્યાંક ક્યાંક ખરફના ઢગોમાં મોટી મોટી ફાટ તડો પડેલી હતી તે પરથી પસાર થતાં સાવચેતી રાખવા છતાં સરી પડવાનો પૂરતો ભય રહેતો હતો. ખરફ સહજ રીતે લીસો તો હોય છે,

જે સંભાળપૂર્વક તેનાપર ન ચલાય તેા માણસ તુરત લપસી પડે છે. આજે ફક્ત ત્રણ માઇલ ચાલી ઉંચાઈપર નાનકડા મેદાનમાં તંબુ નંખાવી રાત રહ્યા. વરસાદ પવન તથા ઠંડી સખત હતા તેથી તંબુ ખહાર નીકળવાનું જરાય મન થયું નહોતું.

ખાત્રુ વિજયસિંહજી એક ઠરેલ બુદ્ધિના વિચારવંત સુખી સાધન સંપન્ન વૃદ્ધ ભોટીઆ વેપારી છે. તેઓ પોતાની ગંભીર અનુભવી બુદ્ધિનો ઉપયોગ તેના જાત ભાઈ ભોટીઆઓને નિબંધપાતપણે સલાહ આપીને કરતા રહે છે, એટલુંજ નહિ ગૌરીગંગાપરના પૂલો તથા રસ્તાના સુધારની પણ તે સંજ્ઞન ખાસ ધાળજી રાખીને ગોઠવણ કરે છે એથી એમના મુકામે અનેક ભોટીઆ વેપારી બેઠા હોય છે. આજે આઠ દશ ભોટીઆ વેપારી વચ્ચે વિજયસિંહજી બેઠા હતા. તેની સામેના આસન ઉપર અમે બંને પણ બેઠા હતા. ધર્મ, સ્વરાજ્ય તથા અસહકાર વિષે વાત છંછેડી વિજયસિંહજીએ તેનું પરિણામ પૂછ્યું. અમે ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવી, સ્વરાજ્ય તથા અસહકારની જીજ્ઞવણ શરૂઆત જણાવી, પણ તે પાછળથી ગાંધીજીને હાથે કેવી દેશના વિનાશમાં પર્યાવસાન પામી વગેરે સઘળું યથાસ્થિત સમજાવતા સર્વના મનનું સમાધાન થયું.

જોક વહિ ૬ ને શનિવારે પ્રાતઃકાલ આઠ વાગે શેઠ ક્રિયાથી પરવારી ઠેકી પી લીધી. અહીંથી મિલમ માત્ર ખાર માઇલ છે ને રસ્તો પણ ઠીક છે એમ સાંભળવાથી આજને આજ અમે મિલમ પહોંચવાનો સંકલ્પ કર્યો. વિજયસિંહજી તેના કુટુંબ તથા માલ ગુજારી સાથે છે માટે ધીમે ધીમે ચાલી બે ત્રણ દિવસ વિલંબે મિલમ પહોંચશે, તેની સાથે

આલવાથી જાતે હેરાન થઇ તેમને પણ અડચણમાં મૂકવા એ હિચિત ન લાગ્યું. વિજયસિંહજીને ઈચ્છા જણાવી રજા લીધી ને મિલમમાં હિતરવા માટે બલામણુ પત્ર લખાવી આલી નીકળ્યા. આજે આઠાશ ખુલ્લું હતું. સૂર્યોદય થતા તડકે પણ ઠીક તપ્પે હતો તેમ ગઇ કાલના કરતા રસ્તો સારો હતો તેથી અપાટાબંધ આલવા લાગ્યા. છ માઇલે રોકાઇ ઝરણામાં સ્નાન કરી થોડા બદામ દ્રાક્ષ પાક ખાઈ થોડા ખીસામાં નાંખી લીધા. ઝરણાનું જળ ખરફ જેવું શીતળ હતું પણ તડકાને લઇ સ્નાન થઇ શક્યું. હવે રસ્તામાં કે રસ્તાની ખાજીપર ગામડા દેખાવા લાગ્યા. ત્રણ માઇલનો ખરાબ રસ્તો પસાર કર્યા પછી પ્રથમ પાંચ છ ઘરનું રીલકોટ ગામ આવ્યું ખાદ મરતોલી અને ટોલા દેખાયા. મરતોલીથી જે માઇલ આગળ આલતા ખુડકું ગામ દેખાયું. ખુડકું નજીકનો ગંગા પરનો જીર્ણ પૂલ વટાવી ત્રણ માઇલની સાધારણ ચડાઇ ચડી ખીજીલી ગામ નજીક આવ્યા, ને ખીજીલીથી જે માઇલે ખપોરના ત્રણ વાગે મિલમ પહોંચી ગયા.

મિલમ.

મિલમ પહોંચી ખાજી દોલતસિંહ માધાસિંહની પૂછપરછ કરી તેમને મળી વિજયસિંહજીનો પત્ર આપ્યો. પત્ર વાંચી દોલતસિંહ અને માધાસિંહ બન્ને લાઇએએ પોતાના એકાંત મકાનમાં હિતારો આપ્યો. પોતે જાતે મકાન સાફ કરી રસોઇનો સામાન વાસણ તથા લોટ દાળ વી લાકડા પાણી વગેરે ત્રેમપૂર્વક હાજર કરી દીધા; એટલુંજ નહિ પણ પાથરવા બિછાવવાનું પણ આણી આપી અતિ ભાવથી સતકાર કર્યો.

ભોટીઆ લોકોનું નિવાસ કરવાનું મિલ્કત જે જુવાર પણ કહેવાય છે તે છેલ્લું ગામ છે. અહીં આશરે ૩૦૦ ભોટીઆ વેપારી રહે છે. ટિપ્પેટ વેપારાર્થે જતાં તેઓ પોતાના ખાળ ખરબા મિલ્કતમાં રાખી જાય છે. નવેમ્બરથી જુન સુધી અહીં ખરફ પડે છે, માત્ર ચાર માસ કવચિત્ પડે છે. આઠ માસ દરમ્યાન કોઈ ત્યાં રહી શકતું નથી, સૌ કોઈ નીચે જતરી જાય છે. ચાર માસ દરમ્યાન ખરફ ઓછો પડે છે તો પણ વરસાદ અને ધુમસ તો મોટે ભાગે હમેશા રહે છે. અહીં વરસાદ ઝીણો ઝીણો વરસે છે, ધોધમાર કદી વરસતો નથી. વરસાદમાં પણ ભોટીઆ ઓ પુરૂષો હરતા ફરતા ને કામ કરતા હોય છે. વરસાદમાં તેઓ છત્રી ઓઢતા નથી પણ જીનના કપડા પહેરી, ચદર ઓઢીને કે ચામડાનો કોટ પહેરીને વરસાદ ઠંડીથી રક્ષણ મેળવે છે. મિલ્કતના હવા પાણી અત્યંત ઠંડા છે. ગામની બે બાજુ બે મોટી વેગવતી નદીઓ અને અનેક ઝરણા વહે છે, તેનું જળ ઐટલું તો ઠંડું છે કે તેમાં હાથ નાંખતા અગ્નિના દાહ જેવી બળતરા થાય છે. નદીઓનો પ્રવાહ અતિ ઉચ્ચ રીતે વહે છે ને તેમાં પથ્થર તથા ખરફના ચોસલા જીછળે છે.

મિલ્કત પહાડની નીચે સપાટ મેદાનમાં વસેલું છે, તેની ફરતા મોટા મોટા ખરફ આચ્છાદિત પર્વતો છે. અહીં વૃક્ષ વનસ્પતિનું નામ નથી પણ વડના પાંદડા જેવડા એક જાતના ઘાસના પાંદડા વાળું ઘાસ તથા બોરડીના ઝુંડના ઝુંડ સર્વત્ર ઉભા હોય છે. ઘાસના પત્તા કોઈ કામમાં વપરાતા નથી, ખઠરા ઘેટા અપુ કે ખચ્ચર પણ તે ખાતા નથી પરંતુ બોરડીના ઝાડ બળતણ તરીકે વપરાય છે. મિલ્કતમાં ભોટીઆ લોકો રહે છે ત્યાં સુત્રી

ઘેટલે ચાર માસ પર્યંત સ્કુલ તથા પોસ્ટ આદિ સ રહે છે. પોસ્ટ આદિ સની તો ગઈ સાલથી જ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. ગામમાં બધાં જ માણના મકાન છે ને પ્રત્યેક મકાનની લગભગ વાડો છે જેમાં આલુ-ખેટા, જવ તથા ઓગલ (કેરાળી દાણા) થાય છે. ગામમાં ઠોઠ સીધા રસ્તા નથી પણ આડી અવળી ઢેડીઓ છે. ઢેડીઓમાં અને ગામના પાદરમાં મળ મૂત્ર વિદ્યા ચામડા હાડકા પડેલા હોય છે તેથી ચાલનારને સહજ રીતે ત્રાસ છૂટે છે. મિલમની નિકટ ફરતી ખેતીની જમીન છે, જેમાં ભોટીઆ ભોટો ઓગલ જવ ખેટા વાવે છે. મિલમથી ચાર માઈલ-પર ગૌરીગંગાનું મૂળ-ગ્લેશીઅર છે ને તેની પાસે શાંડિય કુંડ છે. જનત પર્વતોની નીચેના ખરફના ઢગમાંથી નીકળતી ગંગાનું મુખ તથા તળાવ જવડા વિશાળ કુંડના નિર્મળ જળની અલૌકિક શોભા નિહાળવા જેવી છે. કુંડ જવાનો માર્ગ વિકટ છે, માર્ગમાં ઠંધક પહાડ ધસી પડેલા છે ને અનેક મોટા મોટા ઝરણા પાર કરી જવું પડે છે. જન્માષ્ટમીના દિવસે ભોટીઆ ભોટ શાંડિય કુંડ સ્નાન કરવા જાય છે. શાંડિય કુંડની સામેના પહાડ પર સૂર્યકુંડ છે પણ ત્યાં જવું તો અતિ જોખમી હોવાથી ભાગ્યેજ ઠોઠ જાય છે. મિલમના હવા પાણી બહુ જીતમ ગણાય છે. કુદરતના શોખીન એવા ઠોઠ ઠોઠ અંગ્રેજ અહીં ખરફવાળા પહાડો તથા ગૌરીગંગાનું જીગમસ્થાન-મૂળ જેને તે ભોટો ગ્લેશીઅર કહે છે તે જોવા આવે છે. મિલમ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૧૦૦૦ ફુટ ઉંચુ ગણાય છે ને ખદીનારાયણની ખરાબર હરોળમાં તદ્દન નજીક હોવાનું કહેવાય છે. અહીં લાંગેલી તૂટેલી નાની નાની ઓરડી-ઓવાળી ત્રણેક ધર્મશાળા છે પણ ઠોઠ દુકાન નથી, છતાં ભોટીઆ ભોટોને ત્યાંથી ભોટ દાળ ઘી ગોળ ખેટા નિમક સપુ

વગેરે ખોરાકની ચીજો વેચાતી મળી રહે છે, માત્ર રૂપ હહીં મળી શકતા નથી. અહીં લોકો મકાનના ખુલ્લા ખારી ખારણા મૂકી સુધ રહે છે છતાં ક્યાંય કદાપિ ચોરી થતી નથી તેમ કોડી કે માખીનો ઉપદ્રવ પણ બિલકુલ નથી.

ભોટીઆ લોક.

જે લોક દિવ્ય સ્થળે પહોંચાડવામાં પરમ સહાયક છે, જની સહાયતા વિના સાધન સંપન્ન પુરુષથી પણ મિલમથી આગળ ડગલું મૂકી શકાતું નથી તે ભોટીઆ લોકનો અત્રે પરિચય કરાવવો પરમાવશ્યક છે. ભોટીઆ લોક ક્ષત્રિય જાતિના હિંદુ છે. તેઓની સંખ્યા કુલ મળી ૨૦૦૦ થરની છે. હિમાલયમાં ખડીનાથ પાસેનામના ગ્રામમાં, ગરબ્યાંગમાં, ધર્મીમાં અને મિલમમાં તેઓનો વસવાટ છે ને ખચ્ચર, ઝપુ (ખજદ) લેટા અને ખકરાદિ સ્થિતિ અનુસાર વધતા ઓછા રાખી તેનાપર પોતાનો માલ હિંદુસ્થાનમાંથી કાપડ કરીઆણું હોઝાયરી લાદે છે અને ટિબેટ લઇ જઇ વેચે છે અને ખદલામાં ટિબેટમાંથી જીન ખરીદી હિંદમાં વેચે છે. તેઓ કહે છે કે અમે મૂળ રજપૂતાના પ્રાંતના વતની હતા. અમારું કુળ સિસોદીઆ રજપૂતનું છે. પાંચસો વર્ષ પહેલા અમારા મૂળ પુરુષ અહીં આવેલા ને તેમણે આ પ્રદેશમાં લગ્ન સંજ્ઞાંધ ખાંધી કાયમી વસવાટ કર્યો. આ પ્રદેશ અને અહીંનો વેપાર અમને અનહદ દુઃખદાયક લાગે છે પણ અમારા ઘરખાર વ્યવહાર વતન ભાષા વગેરે અહીંને લગતું હોવાથી હવે તે છોડી બીજા જગુ પરવડે એમ નથી. ભોટ સાથે વેપાર

કરતા હોવાથી તેઓ ભોટીઆ કહેવાય છે તેમ જીવારમાં રહેતા હોવાથી જીવારી તરીકે પણ ઓળખાય છે.

ભોટીઆ લોક સ્વભાવે ભોળા બધા મહેનતુ ઉદાર અને સાહસિક છે. તેઓ સ્કુલમાં હિંદી ભાષા બોલે છે ને પત્રવ્યવહારમાં પણ તેનો ઉપયોગ કરે છે પરંતુ પરસ્પરમાં તથા ઘેરે ખાળખર્યા સાથેની વાતચિતમાં તેઓ પહાડી ભાષામાંજ વ્યવહાર કરે છે. તેઓ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે લગ્ન વગેરે ક્રિયા કરાવે છે ને પુનર્લગ્નને ધિક્કારે છે એટલે કે વિધવા વિવાહ કરતા નથી તેમ કન્યા વિક્રય કે વૃદ્ધ લગ્ન પણ કરતા નથી. ગાય બ્રાહ્મણનો હુદયથી સત્કાર કરી ખનતી સેવા કરે છે. ઠંડા પ્રદેશમાં રહેવાથી અને ધર્મનું જ્ઞાન ન પ્રાપ્ત થવાથી સત્તુ ભાત દાળ શાક રોટલી સાથે માંસ મધ પણ ખાય છે, ને સ્ત્રીઓ તથા પુરૂષો તમાકુ ખુબ પીએ છે. પહેરવેશ સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો ઉભયનો મર્યાદીત તથા મજબૂત છે. ઠંડીને લઈ તેઓ જીનના કપડા ખનાવી પહેરે છે. કાંઈ ભોટીઓ નવરો ખેસતો નથી, કાંઈકને કાંઈક ઉષ્મ કરતો જ હોય છે. પુરૂષો નવરા હોય ત્યારે ખેતી કરે છે અથવા જીન લઈ હાથમાં ચકરડી વડે ફેરવી-વળ દઈ ઠાંતે છે અથવા ખકરાપર જવ મીકું લાદવાની જીનની કોથળીઓ શીવતા હોય છે ને સ્ત્રીઓ ઘરમાં રસોઈ વગેરેનું કામકાજ કર્યા પછી તદ્દન સાદી અને સરળ શાળ ઉપર જીનના કપડા વણે છે, ખેતરમાં કામ કરે છે અથવા જંગલમાં લાકડા લેવા જાય છે. ભોટીઆ સ્ત્રીઓ જ જીનના સુંદર કપડા શાળપર વણી પોતાને ઘેર તૈયાર કરે છે તેજ શીવડાવી પુરૂષો પહેરે છે. પુરૂષો ચોરણી, ચેરણ, બદન, અંગરથુ ને લાકડોટ પહેરી ચિરપર સાફે ખાંધે છે અથવા

ટાપી ઘાલે છે, ને સ્ત્રીઓ ચણીઓ, તેનાપર પછેડી જેવું ખભામાં ભેરવેલું ઉનનું વસ્ત્ર, ખંડી અને માથે કુચલી ઝોટે છે. સ્ત્રીઓ બહી મહેનતુ અને અત્યંત મર્યાદશીલ સ્વભાવની છે. સ્ત્રીઓ સૌભાગ્યના ચિન્હ તરીકે નાકમાં મોટી નથ પહેરે છે ને કપાળમાં કંકની સીધી બાડી લીટી-તિલક કરે છે. ઘણાખરા ભોટીઆઓ ટિબેટીઓના સાથેના સંસર્ગથી આચારહીન થઈ ગયા છે તોપણ શિરપર ચોટલી રાખે છે, ખાખરી તો ક્યાંય કોઠના શિરપર જોવામાં આવતીજ નથી. ભોટીઆઓ દિવસમાં બપોર અને સાંજ એમ બે વખત જમે છે પણ દૂધ સાકર વિનાનો મીઠામાં ઉઠાળેલો ચા તથા વખત પીએ છે. તેઓ ઠંડા પ્રદેશમાં જન્મેલા તથા ઉછરેલા હોવાથી ગરમી સહન કરી શકતા નથી. તેઓ કે તેઓની સ્ત્રીઓ અને છોકરાઓ ગરમ જગ્યામાં રહે છે તો ખિમાર પડી જાય છે. હિંદુસ્થાનમાં માલ ખરીદવા માટે તેઓ આવે છે તે પણ શિયાળામાંજ આવે છે, કદાપિ ઉનાળામાં આવતા નથી. તેઓના શરીરનો વાન સફેદ છે પણ ખરફવાળા પ્રદેશમાં રાત દિવસ રહેવાથી તેઓની શરીરપરની ચામડી બળી જાય છે અર્થાત્ કાળી પડી જાય છે. તેઓના ચહેરા ચપટા ને બહુધા ટિબેટીઓના મળતા છે.

સમયનો સદુપયોગ.

જ્યારે અમે મિલમ આગ્યા ત્યારે ભોટીઆઓએ અમને જણાવેલું હતું કે તમારે અહીં પંદર દિવસ રહેવું પડશે. અહીંના ઠંડા હવા પાણી તેટલો સમય દરમિયાન સેવશે તો ઠેલાસ

માનસસૌવરના હવા પાણી તમારાથી સહજ ખરદાસ થઈ શકશે. પખવાડિયા દરમ્યાન ઈંટાધુરાનો રસ્તો જે ખરદૂધી આવૃત છે તે ચાલવા જેવો થઈ જશે. ટિળેટ સરકારનો દૂત તે વિષે ખબર લઈ આવશે ને અહીંના પ્રધાન સાથે ઠેલકરાર-લખાણ કરી પરવાનગી આપશે પછી અમે ટિળેટ તરફ રવાના થઈશું ત્યારે તમે નીકળી શકશો. જે ત્રણ દિવસ તો આરામ લઈ આસપાસના સ્થળોનું અમે નિરીક્ષણ કર્યું પણ પછી સમય નકામો જવા દેવાનું ઠીક લાગ્યું નહિ. મુખ્યમાં અગત્યના વિષયપર ત્રણ ચાર પુસ્તક લખવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી ને તે એકાંત વિના ખરાખર લખી શકાય એમ નહોતું તેથી સમયની અનુકૂળતા માટે લખવાનું મુલતવી રાખ્યું હતું. મિલમમાં એકાંત તથા અનુકૂળતા મળવાથી પુસ્તક લખવાનો પ્રારંભ કર્યો. પ્રથમ “હિંદુ કર્તવ્ય” નામક પુસ્તક લખવાનું શરૂ કર્યું ને તે અઠવાડિયામાં પૂરું કર્યું એટલે બીજું “મનુષ્ય ધર્મ” નામનું પુસ્તક લખવા માંડ્યું ને તે પણ આઠ દિવસે સમાપ્ત કર્યું. ચેરથી નીકળતી વખતે કાગળ ખડીઆ કલમ શાહી વગેરે લખાણના સાધનો અમે સાથે લીધા હતા પણ પછી બીજા નિરૂપયોગી સુતરાઈ કપડાદિ સામાન ઠેરા કાગળો સાથે આલમોરામાં લાલા કુંદનલાલને ત્યાં એવું સમજીને રાખી દીધા કે હવે લખવાનો અવકાશ મળી શકવાનો નથી. જે પુસ્તક લખવા જેટલા કાગળો મુશીબતે મેળવ્યા પણ ત્યારબાદ મોટે માગ્યા પૈસા ખચવા છતાં મળ્યા નહિ એટલે “તત્ત્વામૃત લાગર જે” વિચારી રાખ્યો હતો તે લખી શકાયો નહિ.

પ્રાતઃકાલે નિત્ય વહેલા ઊઠી પુસ્તક લખવાનું કાર્ય થતું હતું. દશ વાગે ને કંઈક સૂર્ય તપે (સૂર્યોદય ન થાય અને

વરસાદ વરસતો હોય તોપણ) ત્યારે અડધે માઈલ અંશાજી તટે
 અથવા એક માઈલ દૂર ઝરણાપર શૌચ સ્નાન કરવા જતા હતા.
 જો તડકો હોય તો સૌથી સ્નાન કરતા નહિતર અલ્પજ સ્નાન,
 દુવાલ બીજીને સરીર લૂછી કપડાં ધોઈ નાંખતા હતા. સાચુ સાથે
 હતો તે વપરાઈ ગયો હતો, બીજો મળતો નહોતો તેથી સાચુ બિના
 ખેરણ ધોતીયું પાણીમાં બોળી જરા સખસખાવી નીચાવતા તોપણ
 પાણી એટલું અસહ્ય ઠંડુ હતું કે એક ધોતીયું ધોતા ત્રણ વખત
 હાથ ઠોરા કરી તેની વિંછીના ડાબા જોવી વેદના નિવારવા માટે
 ખુસ્ખર થસવા પડતા હતા. સ્નાનથી પરવાર્યા બાદ ગીતાણના એક
 અઢ્યાયનો તથા વિષ્ણુ સહસ્ર નામનો પાઠ કરી રસોઈના કામમાં
 લાગી જતા. હમેસા ખનતા સુધી એક વખત રસોઈ કરતા ને
 રાત્રે પાઠ કે સતુ વગેરેની ઠોરડ કરી ચલાવતા. રસોઈના કામ
 એવા રાખ્યો હતો કે એક દિવસ રોટલી ને શાક, બીજો દિવસ
 ફક્ત બીજડી ને ત્રીજો દિવસ દાળ ભાત એમ અનુક્રમે રાંધી
 જમતા. મિલમમાં બળતણના લાકડા કે જ લકડી નામથી બોળખાય
 છે તે મેળવવાની બહુ મુશ્કેલી પડે છે. મુશિખતે મેળવ્યા પછી
 ત્રણ લાકડાં લીલા હોવાના કારણે બળતા નથી ને ધુંમાડો કરી
 ચૂકી ગુંજળાવે છે. અતિશય ટાંદને લઈ આ તરફ મકાનો ગુફા
 જેવા બનાવવાની પ્રથા છે, મુખ્ય દ્વાર સિવાય બીજા બાગ્યેજ
 બારી બારણા હોય છે તેથી ધુંમાડો થઈ બહાર નીકળી શકતો
 નથી. ઠેઠલીકવાંર તો ત્રણ ત્રણ કલાક તપ તપતા છતાં રસોઈ-
 દાળ ભાત તૈયાર થતા નહિ. લીલા લાકડા તથા બરફ જેવા ઠંડા
 પાણીને લીધે ત્રણ દાળ થડે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. એક બારી
 નાથમાં અને બીજું મિલમમાં રસોઈ માટે અમારે પારાવર અમ

વડ સહેલી પડી. ભોજન કાર્યથી નિવૃત્ત થયાં બાંહે થોડો વખત વામકુક્ષી કરી પુસ્તક લખાતું ને પાંચ વાગવાનો સમય થતો એટલે ગંગા તટે અથવા બીજે રસ્તે ફરવા જતા. એકાદ માઇલ આદ્યા પછી સુંદર દૃશ્યવાળા શાંત એકાંત સ્થળે અડધા કલાક કે કલાક બેસતા ને પ્રભુ સ્મરણ, પંચદેવ સ્તોત્ર તથા પદ કીર્તન ગાતા. સાત બજવાને સમયે પાછા ફરી ભોટીઆઓ સાથે કચેરીમાં (તેઓ સૌ વખત પસાર કરવા માટે ધર્મશાળા કે જે કચેરી નામથી ઓળખાય છે ત્યાં ઉન કાંતવાનું ઢાકડું કે થેલી શીવવાનું કપડું લઈ દિવસના ઘણાખરો સમય બેસે છે ત્યાં) ફેરકાંઈ નવીન ખખર અંતર પૂછી પ્રસંગને અનુસરતી વાતો કરી ઉતારે આવતા ને હાથ પગ ઘાઈ પાક કે સગુ વગેરેનો નાસ્તો કર્યા બાદ પ્રભુ સ્મરણ કરી સુઈ જતા અથવા મીઠાપત્તીના પ્રકાશમાં લખવા બેસતા.

રાત્રે ઠયાંય કદાચિત્ અંધારાના જવું આવવું કે રસ્તે આલવું પડે તો અડચણ ન આવે માટે અમે વિજળીની બેટરી સાથે રાખી હતી પરંતુ એક વર્ષ પહેલાં દોઢસો રૂપિયા ખર્ચો ખાસ માનસરોવરના દબોના ફાટા લેવા સાર કેડોકનો કેમેરા ખરીદી ઘરમાં રાખ્યો હતો તે આવડતના અભાવે સાથે ન લીધો તેથી હર્મશાં સંતાપ થયા કરતો હતો કે જે તે સાથે લીધો હોત તો નૈનિતાલ આલમોરા સિમલા ખડીનાથ અને મિલમાદિ નૈસર્ગિક સ્થળોના અવશ્યમેવ ફાટા ખેંચત ને વતનમાં ફેરવી મિત્રોને બતાવી પુસ્તકમાં પણ મૂકી શકત.

મિલ્લમમાં જનહિતકારી પ્રવૃત્તિ.

સાંજે થોડો સમય ભોટીઆઓ સાથે ઝેસતા ને વાતચિત કરતા. વાતચિતના પ્રસંગમાં ઠેટલાકને અમે નાસ્તિકની માફક કુતર્ક કરતા બેયા. વર્ણાશ્રમ શા માટે ? મૂર્તિપૂજા શ્રાદ્ધાદિમાં શું દેવતા છે ? ગંગા યમુના પશુ નદીઓ છે છતાં લોહો શા માટે અંધશ્રદ્ધાથી તીર્થોમાં ભટકતા હશે ? હિંદુ ધર્મના રીતરિવાજ કોઈ કોઈ ખરાબ છે ને યુરોપીઅનોના ઠેટલાક સારા છે તો શા માટે તે ન સ્વીકારવા ? શ્રીકૃષ્ણ અને ક્રાઇસ્ટ જન્મેને એક કેમ ન ગણવા ? વગેરે વિચિત્ર તર્કોનું ઉત્તર અમે ઢાખલા દલીલો પ્રમાણે આપીને આપતા પરંતુ હિંમતશીલ જેવા પરમ પવિત્ર અને એકાંત પ્રદેશના વતની હિંદુઓના મુખથી આવા કુતર્ક સાંભળી અમને અતિ ખેદ થયો. ઋષિ મુનિ સેવિત આ દેવતાઈ ભૂમિના સંતાનોના હૃદયમાં આવા દુષ્ટ વિચાર ઉત્પન્ન થવાનું અવશ્ય કંઈક કારણ હોવું જોઈએ એમ અમને લાગ્યું ને તે વિષે તપાસ કરતાં પત્તો મળ્યો કે પૈલા પરોપકારના પુતળા ખ્રિસ્તી પાદરીઓ અને ખાવા સત્યદેવના મિથ્યા ઉપદેશનીજ આ માઠી અસર છે. ખ્રિસ્તીઓએ પોતાની પાખંડ બળ ખિલાવી તેમાં ઉત્તમ-સિંહ નામના એક ભોટીઆને સપડાવી, ખ્રિસ્તી બનાવી આ તરફ અનેક વખત ઉપદેશ આપવા મોકલેલ ને તેણે ભોટી-આઓને હિંદુ ધર્મ વિરુદ્ધ સમજાવી સ્કુલમાં ભણતા બાળક વિદ્યાર્થીઓને ખાઈબલ શિખવવાનું પણ કરાવેલ છે. સ્વરાજ્યને નામે અગડ' ખગડ' બોલી કટોકટીના સમયે અહરથ થઈ જનાર હંગધડા વિનાનો પેલો જડો ખાવો સત્યદેવ જે પોતાને સ્વામી

સત્યદેવના નામથી ઝાળખાવે છે ને જોદ્ધ મતનો ઠહેવરાવે છે તે ટિબેટ જતાં અહીં થોડા દિવસ રોકાયેલ તેણે પણ હિંદુ ધર્મની નિંદા કરી પાખંડવાદ ઉપદેશ્યો હતો.

ખત્રીનાથથી પાછા ફરી અમે આલમોરા અઠવાડિયું રોકાયા તે દરમિયાન હમેશાં સવારે અને સાંજે ફરવા જતા હતા. એક દિવસ વાગેશ્વરને રસ્તે જતાં એક પહાડીએ કહ્યું કે સ્વામી સત્યદેવ અહીં છે ને આ મકાનમાં રહે છે. એ વિચિત્ર મૂર્તિનો અમને લંડનમાં, ડહેરાડુનમાં, મુંબઈમાં તથા બેલગામ કેમ્પેસ પ્રસંગે જતાં પુના સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મમાં એમ અનેક વખત સારી પેઠે પરિચય થયેલા હોવાથી હવે ઠાકર વાજતા તેના વિચાર ઠોઠ રીતે સુધર્યા કે નહિ, તેમ તે આ સ્થળે બેસી શું કરે છે? એ બાણુવાની ઇચ્છાથી તેના મકાનમાં અમે દાખલ થયા. અમે તેની પાસે જઈ બેઠા ત્યારે તે મહાપુરુષ અગત્યના કામમાં રોકાયેલા હતા. પોતાને આંખે ખરાખર સૂઝતું નથી કે પછી હાથે લખતાં આવડતું નથી એમ તેમ હોય પરંતુ તેણે એક છાકરાને પગારદાર રાખી “હિંદુ સંગઠન” પર પુસ્તક લખાવવા માંડ્યું હતું. કેલાસ માનસરોવરને લગતી જરાતરા વાતચિત કરી અમે તેને પૂછ્યું કે સ્વરાજ્ય તથા હિંદુ પ્રજાના રક્ષણ માટે હવે તમારા શા વિચાર છે? સત્યદેવે જીતર આપ્યો કે હિંદુસ્થાનમાં જ્યાં સુધી હિંદુઓની નાતો-અતો છે, હિંદુઓ ધર્મને નામે વહેમને માને છે અને સ્પર્શોસ્પર્શ, ખાન-પાન તથા શેટી-મેટી વ્યવહારને વળગી રહ્યા છે ત્યાં સુધી તેઓની જીનનિતિ કદાપિ થઈ શકવાની નથી. પ્રથમ તો જાતિ વર્ણ ખાનપાનના બેદ નીકળી બધુંય એક થવું જોઈએ. હિંદુઓની

આવી મૂખતા માટે મને હિંદુસ્થાનમાં જન્મવા ખદલ શરમ આવે છે વગેરે. તે પાપાત્માએ હિંદુઓની તથા સનાતન ધર્મની આ પ્રકારે નિંદા કરી એટલે અમને અત્યંત ક્રોધ વ્યાપ્યો. અમે તેને કહ્યું કે તમે હિંદુઓની જાતિ અને વર્ણો તોડી સનાતન ધર્મનો નાશ ઇચ્છો છો. તે કદાપિ ખનનાર નથી. હિંદુઓની જાતિઓએ તથા સનાતન ધર્મ તો હિંદુઓને હજારો સંકટોમાંથી બચાવી અણપિ પર્યંત જીવાડ્યા છે. તમારા જેવા હજારો પાપાંડી નાસ્તિકો મધ યયા પણ તેઓ પોતેજ જીવડી ગયા કિંતુ હિંદુ ધર્મનો વાળ વાંકો કરી શક્યા નથી. જો તમે આ દેશમાં જન્મ્યા તેથી શરમાવો ને યુરોપ માટે અભિમાન લ્યો છો તો શા માટે યુરોપ જઈ રહેતા નથી? વગેરે સંભળાવી ચાલી નીકળ્યા. કહેવાનું તાત્પર્ય કે જીવંત બદ્ધ વિચારના બાવા સત્યદેવે મિલમના ભોટીઆઓને ઉપદેશ કર્યો તેથીજ તેઓના ચિત્ત ચલિત થયેલા છે માટે થોડા અવસર સમજી તેનો ઉપાય કરવો. જેમ જેમ મનમાં લાગી આવ્યું.

બાળુ વિજયસિંહજીને બાપજી અમુક દિવસે ગળવા વિષે કડી લામામ ભોટીઆઓને એકત્ર કરવા કહ્યું. તે સમયેને અશાડ સુદિ ૬ ને શનિવારે કચેરીમાં સભા બોલાવી એટલે અમે પ્રથમ “મનુષ્ય ધર્મ” ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું. વ્યાખ્યાન શ્રવણ કરી ભોટીઆઓ બહુ પ્રસન્ન થયા ને જેઓ કામકાજને લઈ સજામાં આવી રહ્યા નહોતા તેઓને પથારીપ થયો. ભોટીઆઓની વતી સ્ક્રુજ તથા પોસ્ટના માસ્તર જીવમસિંહજી કે જે ઘણા લાચક વિદ્વાન્ સંજ્ઞાન છે પણ પાપાંડીઓના ઉપદેશ તથા સંસર્ગથી જેનું ચિત્ત બરા ડગમગેલું છે તેમણે અમારો ઉપકાર માની ખીખ ખેંચી વ્યાખ્યાનો આપવાની માગણી કરી. તેઓનો આવ સ્વીકારી અમે

ખીનું વ્યાખ્યાન અશ્વાડ વદિ ૭ ને સવિવારે “અર પુરુષાર્થ” અને
 લક્ષિત” એ વિષય ઉપર બાળુ વિજયસિંહજીના પ્રમુખપદે
 આપ્યું. પહેલાના ભાષણ કેરતા આની વિશેષ અસર થઈ, તેણ
 ચાર જણાઓએ દાર નહિ પીવાની પણ પ્રતિજ્ઞા લીધી. અહીંની
 સ્કુલના સહાયક માસ્તર તરીકે કામ કરનાર પંડિત દેવીદાસજી
 જે પોતે બાળુજી જાતિના હોઈ સનાતન ધર્મપ્રેમી ઉત્સાહી
 પુરુષ છે તેમણે ઉપકાર માનતા જ્યાં સુધી અમારે મિલનમાં
 રહેવાનું અને ત્યાં સુધી બળે દિવસે ઉપદેશ આપવાની માંગણી
 કરી અને અશ્વાડ વદિ ૧૧ ને ગુરુવારે “બ્રહ્મચર્ય” અને
 વિધાનો મહિમા” એ વિષયપર વ્યાખ્યાન આપવાનું ઠરાવ્યું.
 તદ્વત્ તે દિવસે ભાષણ કર્યું, એથી ભાવિક ભોટીઆઓના
 હૃદયપર ધારેલી શુભ અસર સારી પેઠે થઈ. હવે અમે પંડિત-
 જીના નામે પંકાયા પૈસા ખર્ચતા જી શીજી અમને મળતી
 નહોતી તે એની મેળે રોજ એક એક બળ્લ ભોટીઆ સહસ્ત્ર
 તરફથી રસોઇના પદાર્થ આવવા લાગ્યા. અમે ઘણી આનાકાનો
 કરવા માંડી તોપણ તેઓએ કહ્યું કે તમે અમારા અતિથિ
 એટલે દેવ છો માટે અમારે કિંચિત્ પણ તમારો સત્કાર કરવો
 બેઠાએ એમ કહીને પરાણે તેઓ ચોખ્ખા આટો દાળ ખાટો
 ચોળ ખાંડ મસાલો લાકડા વગેરે મોટા ઘાળ ભરી આપી જતા
 હતા. હવે પછીનું વ્યાખ્યાન સ્ત્રીઓ માટે “સ્ત્રીઓનો ધર્મ”
 એ ઉપર રાખવાનું હતું એટલામાં ટિમેટ સરકારનો ફત્ત આપ્યો.
 તેણે કોલ કરાર-લખાણ કર્યું એટલે ભોટીઆ વેપારી ટિમેટ
 જવા તૈયાર થઈ ગયા. ભાષણનો વ્યવસાય ખંધ કરી અમે
 પણ સત્તુ પાક લોટ વગેરે યોરાડીના પદાર્થ એક માસ ચાલે
 તેટલા પ્રમાણમાં જોઈ રાખી લઈ ઉપડવા સાંઝે અધીશ બન્યા.

ઉંઠાધુરા કિંવા ધરફમય જગત.

મિલમથી એક પછી એક ભોટીઆ જવા લાગ્યા. પ્રથમ નવ ભોટીઆ ગયા તેઓમાંથી આઠ ધરફમાં ફૂંપી જતા બેહોશ થઈ ગયાના સમાચાર મળ્યા તો પણ અમને જરાય ભય લાગ્યો નહિ. ઉંઠાધુરા જ્યન્તિ અને કુંગરી વીંગરી પાર કરીને ટિબેટમાં પ્રવેશ કરવો એજ ખરો વિજય-નવો અવતાર અથવા માનસરોવરની યાત્રા સિદ્ધ થઈ એમ માની લેવાય છે, માટે જ્યારે ભોટીઆ વેપારીઓ ટિબેટ જવા મિલમથી ઉપડે છે ત્યારે ઘરમાં ઉત્તમ ચીજ ખનાવી જમે છે, સારા કપડા પહેરે છે, કપાળમાં કંકુનું તિલક કરી અક્ષત થોડે છે, કુમરા નામના ઢેઢ ઢોલ ત્રાસા વગાડે છે ને તેના લાગતા વળગતા થોડે દૂર સુધી તેઓને વળાવા બંધ છે. અમને અમારા પોતાને માટે જીવન મરણની લેણપણ દરકાર ન હતી. માત્ર પિતા અને બાળ ખચ્ચાની હતી, તેથી કદાચ ઉંઠાધુરાની ગોદમાં રોકાઈ જવાય તો દિલાસાદૃષ્ટિ છેલ્લો પત્ર લખી સાથે રાખ્યો હતો. બાપુ વિજયસિંહજી પોતે જાતે વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા તેથી તેણે બે વર્ષથી ટિબેટ જવાનું ખંધ રાખેલું હતું પણ તેના ભાઈ જીવારસિંહજી, તેના પુત્ર જશપાલ અને ભાગીદાર માણસો વગેરે જતા હોવાથી તેઓને તેણે અમારા વિષે સંભાળીને સાથે લઈ જવાની લજામણ કરી અમારો બેભો ઉપાડવા સાડ ખચ્ચરની ગોઠવણ કરી આપી. વાસણ માંજ ખાણી ભરવા ખદલ કામ કરનારી બાઈને રૂ. ૩ આપી રાજી કરી તેમ વિજયસિંહજીએ મુનશ્યારીથી મિલકત સુધી ફુલી આપેલ તેની મજૂરીના રૂ. ૩ તથા પગરખાના રૂ. ૨ મળી રૂપિયા સવા

પાંચ આપી દીધા. આવતી કાલે ઐટલે આવણુ સુદિ ૧ ને મંગળવારે (તા. ૨૫-૭-૨૫) નવ વાગે પ્રયાણ કરવાનું હોવાથી અમે તે દિવસે સવારે વહેલા ઉઠી રસોઇ કરી લીધી અને રસોઇ તૈયાર થતાં તેને ઢાંકી ઝરણે જઈ શૌચ સ્નાનથી પરવારી પ્રવાસનેા પોશાક પહેરી તૈયાર થયા. વિજયસિંહજીનેા માણસ સામાન લેવા આગ્યે, સામાન ખચ્ચરેાપર બંધાયેા કે તુરતજ અમે જમી લઈ સૌને રામરામ કરી પ્રભુનું સ્મરણ કરતા થકા વાજતે ગાજતે જીવારસિંહજી સાથે રવાના થયા.

અમને વળાવા આવેલા ગૃહસ્થો પૈકી માસ્તર કૃત્તમસિંહજી, પંડિત દેવીદત્તજી, ખાણુ રતનસિંહજી વગેરે અડધા માઇલ ધાર સુધી આગ્યા પછી અમે તેમને વિનયથી રોકી રબ્બ લઈ રામરામ કર્યા. તેઓ પાછા ફર્યા પછી અમે ઝડપથી ચાલવા માંડયું ઐટલે ઢાલ ત્રાસા વગાડવાવાળા ડુમરા પણ રોકાઈ ગયા. ભોટીઆઓની ઈચ્છા ઢાલ ત્રાસા વગાડી સીલાઈનું કામ કરનારા આ ડુમરા-ઢેઢા ને ખુબ દાઝ પાઈ વૃત્ત કરે છે તેમ ડુમરાઓ દાઝથી સંતોષ પામી તાનમાં આવી જઈ અતિ જોરથી ઢાલ વગાડે છે. રસ્તેા અંગાને કાંઠે કાંઠે જતો હતો, ક્યાંક તૂટેલો ક્યાંક ખરફ વાળો અને ક્યાંક લપસણો હતો. ત્રણેક માઇલ રસ્તેા વધારે ખરાબ જોખમી હતો તેથી ત્યાંસુધી વિજયસિંહજી અમને પહોંચાડવા આગ્યા હતા, ખાદ તેઓ અમારા વિષે સારી પેઠે બલામણુ કરી પાછા ફર્યા. અમારી સાથે વિજયસિંહજી ના ૧૪ ખચ્ચર તથા પાંચ માણસ હતા તેમ ખીજ તેમના સંખંધી હરિસિંહ અને તેમના ખચ્ચરેા પણ હતા. હરિસિંહને દાઝ પીવાનેા બહુ શોખ હતો, તેણે ખાસ દાઝની પેટી સાથે રાખી

હતી ને તેને ઉપાડવા માટે એક માણસ પણ પોતા સાથે લીધો હતો. હરિસિંહ અને જીવારસિંહ બંને થોડે થોડે વખતે દારૂ પીતા ચાલતા હતા. દારૂ પ્રત્યે અમારો સખ્ત ધિક્કાર છે એ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા તેથી અમને એતા બહુ સંકોચાતા અને ઠહેતા કે ભાઈ સાહેબ તમે ઠહો છો તેમ આ અમને અતિ ખરાબ ટેવ છે, તેના સેવનથી અમને ઘણું ઘણું નુકશાન થયું છે ને થાય છે છતાં છોડી શકતા નથી એ અમારા ઠમ્ભાગ્ય છે. ખીબા પણ દારૂથી બેલાન બની ચાલનારા અનેક ભોટીઆ-આને ગળડી પડતા અમે ઘણીવાર બોલ્યા છે. સમજે છે કે દારૂથી સહન કરવું પડે છે છતાં ટેવને આધીન થયેલા તેઓ તે દુષ્ટ વ્યસનને ત્યજી શકતા નથી. ખાણુ વિજયસિંહજી તથા તેમના કુટુંબી તેમના જવાબ ગુણવાન ખાણુ ભોવાનસિંહજી દારૂ તમા-કુના વ્યસનથી તદ્દન મુક્ત છે એટલુંજ નહિ પણ ભોવાનસિંહજી તો માંસ સુદ્ધા ખાતા નથી એ ખરેખર જળમાં રહી જળને સ્પર્શ ન કરવા જેવું શ્રેષ્ઠ હોઈ ધન્યવાદને પાત્ર છે. ચાર માઈલ ચાલ્યા પછી જીવું પૂલ (જે જુના પુરાના લાકડા એકત્ર પાંધેલા તેનો પૂલ) આવ્યો તેને સંભાળથી પસાર કર્યા બાદ અડધા માઈલની ચડાઈ ચડી મેદાન જેવા રસ્તાપર ચાલવા લાગ્યા. વરસાદ પડવો શરૂ થયો, શીતળ જળવાળા ઝરણા અને નાળા આવવા માંડ્યા તે પસાર કરતા પગ લથડાતા-જેં ચાઈ જતા નીચે ખીણમાં કે નદીમાં ગળડી પડવા સંભવ હતો. રસ્તાની ડાબી તરફના પહાડો તો તદ્દન ઠાચી માટીના હતા ને પડું પડું જેવા કયાનક લાગતા હતા. એ તે દુરૂંધે પડે તો નીચે ચાલનાર મનુષ્યો તત્કાળ ચઢકાઈને મરી જાય. લગભગ છ માઈલ

આલી એક નાનકડા મેદાનમાં જે ખાલથંગ નામથી ઝાળખાય છે ત્યાં સાંજે છ વાગે પહોંચી તંબુ નંખાવી મુકામ કર્યો.

ખાલથંગમાં લકડી કે ઘાસ મળતા નથી તેથી બોટીઆ લોકો મિલમથી કાથળામાં ભરી સાથે લાવે છે. જુવારસિંહજીના માણસે લકડી સળગાવી આ તૈયાર કર્યો તે તેઓ સતુ સાથે પીવા લાગ્યા એટલે અમે પણ કોફી ખનાવી પકવાન ખાઈ પાણી પીધું. અહીંનું પાણી આબેહુબ ઘાટા ગુલાબી રંગ જેવું ઔર-વર્ણનું હતું. રાત આખી વરસાદ પડ્યો ને ઠંડી અતિશય રહી તેથી ક્ષણપણ નિદ્રા આવી નહિ. કોફીના પ્રતાપે નિદ્રા ન આવી હોય તો તેમ પણ ખનવા બેગ છે.

શાવણ સુદિ ૨ ને બુધવારે સવારે વહેલા શેઠશ્રી પરવારી કોફી પી, ખદામ ઠીસમીસ ટોપર સાકર તીખા વગેરે ખોસામાં નાંખી આલી નીકળ્યા. આજે જગતપરનો શેઠશ્રી વિકટમાં વિકટ રસ્તો પસાર કરવાનો હતો. જે જીમ્યા તો પ્રભુનો પરમ અનુગ્રહ-નવો અવતાર માનવાનો હતો. ખાલથંગથી એક માઇલ આલ્યા પછી નદીપરનો ઠાઠવ ઠીચડવાળો બે લાકડાનો ખનેલો પૂલ પાર કરવો પડ્યો. આ પૂલની નજીકમાં મોટી શિલા-ગુફા છે જેની નીચે બોટીઆ લોકો આશ્રય લે છે. પૂલ ઝાળંગી આગલ આલ્યા પછી ચડાઇ શરૂ થઈ. રસ્તો ચીકણો પથ્થરવાળો હતો. ઉપરથી પથ્થરો ધસી પડવાનો ખડું ભય લાગતો હતો. પહોડો ખરફથી છવાયેલા હતા ને નદીપર તો ખરફના થરના થર બમેલા હતા. ધીમે ધીમે ચડાઈ ચડવા લાગ્યા, પણ ઠંડી તથા ખરફની તીક્ષ્ણ હવાને ક્ષીધે એક એક મિનિટે શ્વાસ ચડી આવતો અને થાક ખાવા જીભું રહેવું પડતું. બે માઇલની ચડાઈ ચડી પર્વત ઉપર ગયા

ઐટલે મેદાન જેવી સપાટ ભૂમિ આવી. ખરફ સર્વત્ર પથરાયેલા હતા તે આગળીને તેમાંથી કંઈક ઝરણા નીકળતા ને ખાજુમાં વહેતી નદીમાં મળી જતા હતા. નદીના કઠિ ઠાળી માટી હતી તેથી તેનું જળ કાણું લાગતું હતું.

થોડો વખત હંથા નીચા ટેકરા ખાડા અને ખરફવાળી ભૂમિમાં ચાલ્યા પછી હંટાધુરા આવી પહોંચ્યા. ચડાઈ ચડી ખરફ-માં ચાલવાથી થાક બહુ લાગ્યો હતો. આગલે દિવસ બે ત્રણ વખત ઝડે જવાથી રાત્રે ખરાખર જમાણું નહોતું તેથી ભૂખ પણ ખુબ લાગી હતી. ટોપર સાકર તથા પીસ્તાના ખુકડા મારતા હતા પણ તે લાંબા વખતના પડતર હોવાથી ખોરા થઈ ગયેલા ઐટલે ભાવતા નહિ. હંટાધુરા ચડતી વખતે ઘણા ભોટીઆ વેપારીઓનો સંગાત થઈ ગયો; કેટલાક પગે ચાલતા હતા ને કેટલાક ખચ્ચરોપર ચડી બેઠા હતા. ખચ્ચરખર ચડી બેસનારને જો ખચ્ચર ગબડી પડે કે ખરફમાં ખુંચી જાય તોજ મુરકેલી હતી નહિતર પૂરતો આરામ હતો જ્યારે પગે ચાલવાવાળાની પૂરેપૂરે દુર્દશા હતી. હંટાધુરા ઉપર ચડવાને આરંભ કર્યો. થાક ખાતા ખાતા હળવે હળવે ઉપર ચડવા લાગ્યા પણ અત્યંત આકરી ચડાઈ તથા ખરફની તીક્ષ્ણ હવાને લઈ બિલકુલ આગળ ચલાતું નહિ. એક ખીજનું જોઈ, એક ખીજને કિંમત આપતા અને એકલા રહી જશું તો સ્વધામ પહોંચી જશું એવી ખીકથી કઠણ થઈને હંટા-ધુરાની ટોચે ખરફના ઢગમાં પહોંચી ગયા. અહીં અતિશય તીવ્ર ઠંડી હતી. ધુમસથી એક ખીજને જોઈ શકાતું નહિ. હાથ પગમાં મોજ પહેરેલા હતા તેમ કાનટોપીથી કાન ઢાંકેલા હતા. પગમાં બોડા અને પીંડીપર બેંડેજ બાંધેલા હતા તો પણ તે સઘળા અવયવો બહેરા બોડ જેવા થઈ ગયા હતા. અમે હંટાધુરાના

શિખર ઉપર ચડી ગયા તેમ લગભગ સઘળા ભોટીઆ પણ ચડી આવ્યા છતાં અમારા સાથી ન આવ્યા તેથી બારે ચિંતા થવા લાગી. થોડો વખત રાહ જોઈ ખેઠા પણ ખરફ પર ખેસવાથી હૃદય મુંઝાવા માંડયું, હાર્ટ ફેઇલ-હૃદયખંધ થઈ જશે એવી ધાસ્તી લાગી એવામાં દૈવ કૃપાથી અમારા સાથી આવી ગયા એટલે પ્રભુનો ઉપકાર મानी આગળ ચાલ્યા. હવે કેવળ ખરફમાં ચાલવાનું હોવાથી સ્ત્રીપર કે હોલખુટ કામના નહોતા. તે પહેરી ચાલવાથી તેમાં પાણી ભરાતું અને લપસી પડવાનો ભય રહેતો તેથી સ્ત્રીપર કાઢી જના એડા પહેરી લીધા. ભોટીઆ લોકો આગળ નીકળી જશે તો રસ્તો અગમ્ય થતાં જાંઘળી ખચાવવી અશક્ય થઈ પડશે એમ ધારી જલ્દી ચાલવા માંડયું.

જાંઘળીના શિખરપરથી તેના પેટામાં એક મોટો ખાડો ઉતરી ખરફ પર ચાલવું પડે છે. માણસ તો જમ તેમ પડતો આખડતો ઉતરી જાય છે પણ ત્રણ ત્રણ ખંજાળી મણુ બોલે લાહેલા ખચચરો તથા ગ્રુ બેલને ઉતરવાનું બહુ દુઃખદાયક થઈ પડે છે. જાંઘળીના પેટામાં, નીચે તથા સામેના પર્વતોપર ખરફના થરો જમેલા છે. સર્વત્ર ખરફમય જગત્ લાગે છે. ધુમસ અને વરસાદ જેત જેતામાં પડવા માંડે છે. સૂર્યનું તેજ પડતા જાંઘળી અને તેની આસપાસનું દરય અંદ્રમાના નિર્ભળ પ્રકાશ જેવું કિંવા નવા સફેદ વજ્ર જેવું પ્રવેત મનોહર લાગતું હતું. મહુકૃપાથી માણસો તો તમામ ધુરો પસાર કરી ગયા પરંતુ વેળવસિહજીના ચાર ખચચરો ખરફમાં ખુંચી એકદમ નીચે ગળડી પડ્યા ને તેનાપરનો સામાન ખરફમાં પેશી ગયો. અહીંના ખચચરો- બે અત્યંત મજબૂત પ્રાણી છે, તે ગમે તેવી વિકટ ચડાઈ ઉતરાઈ

પીઠપર બેઠા સાથે સહજ રીતે ચડા ઉતરી જાય છે છતાં પણ
 ખરફમાં તેના પગ ખુંચી જાય છે. તમામ ભોટીઆ તત્કાળ જીવા-
 રસિંહને મદદ કરવા લાગ્યા. તેઓ ખરફમાં ખુંચેલો સામાન તથા
 એકદમ નીચે ખરફમાં ગળડી પડેલા ખચ્ચરોને મહા મહેતને અને
 જોખમે જિંચી ખચાવી રસ્તાપર લાવ્યા. સામાન પાછા તેજ
 ગળડી પડેલા ખચ્ચરોપર લાદ્યો ને ઉંટાધુરાના પેટામાંથી
 નીચે ઉતરવા લાગ્યા. રસ્તો ઠાઠવ ઠીચડ ઓ ખાડાવાળો
 ખિલકુલ ઉપરથી નીચે પડવા જેવો ઢોળાવનો હતો. લાકડીના
 આધારે ખચી ખચીને ચાલી સપાટ જોવી ભૂમિપર આવ્યા. અમારો
 માન્યતા હતી કે આજે ભોટીઆઓ ઉંટાધુરા પાર કરી રોકાશે
 પરંતુ તેઓ રાત્રિ તો ન રોકાયા પણ નાસ્તો કરવાય અટક્યા
 નહિ. થાકથી, રસ્તાની કઠિનતાથી તથા ભૂખ અને તરસથી અમે
 તદ્દન બેહોશ થઈ ગયા હતા, આગળ ડગલું પણ મૂકી શકવાની
 શક્તિ રહી નહોતી, આંખે અંધારા આવતા હતા તેથી ખરફવાળી
 પૃથ્વીપર એક પથ્થર જેતા તેનાપર પાકનો નાસ્તો કરવા બેસી
 ગયા. અમે અમારા સાથી અને વિજયસિંહજીનો ભત્રીજો મંગળસિંહ
 (જે એક મનમેજી, અક્કલનો બહાદૂર જીવાન હોઈને હતો, તે
 છતે ખચ્ચરે તેના પિતાએ અનેક વખત કહેવા છતાં ન બેઠો
 અને પોતાની નાદાનીથી બેહોશ થયો હતો તેને સાથે લઈ) પક-
 વાનનો નાસ્તો કરવા બેઠા. કડવું કરી પરાણે ખાવા છતાં પકવાન
 આવ્યો નહિ એટલે ખરફનું મેલું પાણી જરા પીને ચાલી નીકળ્યા.
 અમારો સામાન ખચ્ચરોપર જીવાનસિંહ સાથે હતો તેથી અમારે
 રોકાવું પરવડે એમ નહોતું પણ જીવાનસિંહનો હીકરો મંગળસિંહ
 તો રોકાઈ ગયો.

હવે અમારે બીજે ધુરો (પર્વત) જયન્તિ પાર કરવાનો હતો. તે જટાધુરા એટલો જથ્થો વિકટ કે ખરફવાળો નહોતો પરંતુ અમે થાકેલા હોવાથી અસક્ષ જણાતો હતો. અમારાથી થોડું પણ ચાલી શકાતું નહોતું, એવામાં વરસાદ પડવા લાગ્યો, પાણીનો વરસાદ વરસ્યા પછી ખરફનો વરસાદ શરૂ થયો, જોતજોતામાં ધુમ્મસ છાઈ ગયો, રસ્તો તરૂન ખરફમય થઈ ગયો, શ્વાસ પ્રશ્વાસની ક્રિયા અતિ જોસથી ચાલવા લાગી, અમારો સાથી તથા હરિસિંહ ભોટીઆનો દારૂની પેટી ઉપાડી ચાલનાર નોકર ખેતી ગયા એટલે અમે પણ ખેતી ગયા. જયન્તિ એ જોઈ નાનો પહાડ છે, વિશેષ કઠિન નથી, ભોટીઆ ભોટો દૂર નીકળી જશે તો મૂરકેલ થઈ પડશે માટે સહનશીલ બનીને ચાલો એમ ઠીક અમે જયન્તિની ચડાઈ ધીમે ધીમે ચડી ઉપર પહોંચ્યા. વરસાદથી તથા ખરફ ગળવાથી રસ્તો ચીકણો અને લપસણો હતો. પણ લપસતા પડી જવાની પૂરી ધાસ્તી હતી તેથી બહુ સંભાળીને ચાલવું પડતું. જયન્તિની ટોચે અડધો કલાક રાહ જોતા અમારા સાથી અને ભોટીઆ વેપારીનો નોકર દેખાયા એટલે અમે આગળ ચાલવા માંડ્યું. હવે ઉતરાઈ હતી. ખરફ હોવા છતાં ઉતરાઈમાં ઝાઝો શ્વાસ ચડતો નથી. આસપાસ જોયું તો ભોટીઆ ભોટ જયન્તિ નીચે ન રોકાતા ત્રીજો ધુરો-કુંઝરીવીંગરી ચડી રહ્યા હતા. અમે તથા ભોટીઆનો નોકર અડપથી ચાલી જયન્તિ ઉતરી કુંઝરી વીંગરી ચડવાનો પ્રારંભ કરી શિલાપર અમારા સાથીની રાહ જોતા બેઠા. અડધો કલાક રાહ જોયા પછી અમારા સાથી આગ્યા, તેને કઠણ થઈ જઈ ચાલવાનું ઠીક કુંઝરી વીંગરી ચડવા લાગ્યા.

કુંગરી વૉંગરી ચડતા પહેલા પ્રથમ થોડી ચડાઇવાળા ખરફ આઘાહિત રસ્તાપર ચાલવું પડે છે. ચાલતા ચાલતા બહુ ધાસ ચડે છે. થાક પણ અતિશય લાગે છે, પણ સાંજ પડવા આવી હોવાથી અમારે અમે તે પ્રકારે ચાલ્યેજ છૂટકો હતો. આ વખતે પા કલાકે તડકો નીકળ્યો. હિમાલયના ઉત્તર-અતિ બન્ધ ખરફયુક્ત પ્રવેત પર્વતો તરફ દષ્ટિ કરી તેની અલૌકિક શોભા નિકાળતા નિકાળતા કુંગરીવૉંગરીની ચડાઇ ચડ્યે જતા હતા. પા કલાક પછી તડકો અદર્ય થયો ને વરસાદ પડવો શરૂ થયો. ખરફ ઝોબળી તેના ઝરણા સર્વત્ર વહેતા હતા. વનસ્પતિ વૃક્ષનું નામ નહોતું. ચારે પાસ શૂનશાન્ય દેખાતું હતું તેથી કાચા પોચા હૃદયનાને હિમાલયની ગહનતા અને ગંભીરતાથી ભય ઉત્પન્ન થાય તેમ હતું. કુંગરી વૉંગરી પણ જ્યન્તિ જેવડો નાનકડો પર્વત હતો પરંતુ તેની ચડાઇ સીધી કડક હોવાથી ચાકેલો માણસ ગભરાઇ ભય તેમ હતું. માણસ કરતા આવી ચડાઇપર ખચચરોને ઘણું દુઃખ સહેવું પડે છે. એક ભોટીઆનું ખચચર ધાકવાથી ફૂક્યું હતું, પૂછડા તાણી મારવા છતાં તે કોઈ રીતે આગળ ચાલતું નહોતું. અમારી સાથેના કુલીએ જઈ મદદ કરી અને કાંઈ ખવરાવ્યું એટલે ખચચર ચાલ્યું. અમે ત્રણેય ધીમે ધીમે ચડાઇ ચડી કુંગરી વૉંગરીની ટોચે પહોંચી ગયા અને કૈલાસ પર્વતની જય બોલાવી એક તરફ હિમાલયનું અને બીજી તરફ ટિબેટના પહાડોનું નિરીક્ષણ કરતા બેઠા. પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ ત્રણ ભયાનક-શ્વલેષ પહાડો પાર કરાવી દીધા તે બદલ તેની મનથી સ્તુતિ કરી. કુંગરી વૉંગરીથી કૈલાસના દર્શન થાય છે પણ સાંજ પડી ગઈ હતી ને ધુમસ હતો તેથી અમને દર્શન થયા નહિ એટલે

તેની દિશા તરફ અવલોકી ઢંડવત કંઠો. હિમાલય એ માતૃભૂમિ છે
 વળી તે પવિત્રમાં પવિત્ર પર્વત છે, હવે તેનો સંગ છૂટી જતો
 હોવાથી પુનઃ પુનઃ તેના દર્શન કરી આશીર્વાદપૂર્વક આજ્ઞા
 માગી. આ વખતે ખિલકુલ સાંજ પડી ગઇ હતી ને અંધારૂં થવાની
 તૈયારી હતી. અડધો ઠલાક રાહ જોઇ જોઠા પણ અમારા સાથી
 આંખ્યા નહિ તેથી જૂમે જુમે જુમે પાડી જલ્દી આવવા કહ્યું.
 અંધારૂં વધારે થતું જતું હતું, હજી આગળ રસ્તો ચાર માઇલ
 કાપવાનો હતો ને સામે સમુદ્રના ફીણ જોવા પ્રવેત ખરફ અતિ
 વિસ્તારમાં રસ્તાપર છવાયેલો દૃષ્ટિએ પડતો હતો. આટલાટલું ઠટ
 વેડી જ્યારે અહીં સુધી પહોંચ્યા ત્યારે હવે થોડાક સાર અટકી
 છંદગીને ભોગ દેવો હચિત ન લાગ્યો. અમારા સાથી આંખ્યા
 એટલે તેમને રસ્તાની વિકટતા સમજાવી જલ્દી ચાલવાનું કહી
 અમે ચાલવા માંડ્યું. અમારી સાથે ખચ્ચરવાળો ભોટીઓ અને
 કુલી હતા તેઓ અંધારાની ખીકે ખડું દૂર નીકળી ગયા હતા.
 જો તેઓનો સંગ છૂટી જશે તો રસ્તો મળવો મૂશ્કેલ થશે અને
 અહીંને અહીં અંધારામાં નીચે ગળડીને કે ખરફથી એગળીને
 મરવુંજ પડશે એમ વિચારી અમારા સાથીને જલ્દી ચાલવાનું
 કહેતા કહેતા અમે હોડવા જેવી ચાલ ચાલી ભોટીઓ સાથે થઇ
 ગયા. ઘોર અંધારૂં થઇ ગયું હતું, કાંઇ સૂઝતું નહોતું, લાકડીના
 ટેકે ટેકે ચાલ્યા જતા હતા તો પણ અમે તથા ભોટીઓ વેપારી
 વારંવાર ઠેસ ખાઇ પડતા જતા હતા. રસ્તામાં થોડે થોડે અંતરે નદી
 નાળા આવતા હતા, એવામાં વરસાદ અને ખરફ પણ પડવો શરૂ
 થયો. શરીરમાં ચેતન નહોતું, આંખે અંધારા આવતા હતા, ઘણુંય
 ચાલવા છતાં રસ્તો કોઇ રીતે ખૂટતો નહોતો પરંતુ એકએકના

દિલાસા થકી આલેખા ઠહું તો છેવટે હર હર અગ્નિનો પ્રકાશ
 દેખાયો. એ પ્રકાશની આસપાસ તંબુ નંખાયેલા હોવા બેઠેલ
 એમ ધારી વેળથી આલતા રાત્રે ચોર અંધારામાં અગ્નિના પ્રકાશ
 નજીક આવી પહોંચ્યા. અમે ઉપર હતા અને પ્રકાશ નીચે દેખાતો
 હતો તેથી પહાડપરથી પડતું મૂકી દડતા દડતા તંબુ પાસે આવી
 ગયા. તંબુમાં પ્રવેશ કરી અગ્નિ તાપવા બેઠા. ઠંડીથી શરીર
 મુજબ હતું તે શેકી સ્વસ્થ થયા પછી તંબુવાળા ભોટીઆને
 પૂછ્યું કે વિજયસિંહનો તંબુ ક્યાં છે? કલા ભોટીઆએ જણાવ્યું
 કે તે અહીંથી એક માઈલ દૂર ચીરચન સ્થળે છે, તમે અહીં
 રાત રહો સવારે જાઓ.

ભોટીઆ ભોઠાની બલમનસાઈની શું વાત પૂછવી? તંબુમાં
 છ સાત માણસ બેઠા હતા, ક્યાંય ઉભવાની પથ જગ્યા નહોતી,
 ઉપરથી ખરકનો વરસાદ પડતો હતો, તંબુની તડમાંથી પાણી ચૂતું
 હતું છતાં તંબુના માલિકે અમને ત્રણેયને આશ્રય આપ્યો. તેઓ
 નિમકનો આ ખનાવી તેમાંથી થોડો એક નાળમાં ભરી તેમાં
 થોડું માખણ કે શી ભેળવી તેને ખૂળ હલાવે છે-મથે છે ને પછી
 વાટકા ભરી પીવાય તેટલો પી પછી તેમાં સત્તુ ભેળવી ખાય છે.
 તે ખાવા પીવાનો અમને ઘણો આગ્રહ કર્યો પરંતુ અમે કોઈના
 હાથનું કાંઈ ખાતા ન હોવાથી તેઓનો ઉપકાર માન્યો ને અ-
 મારી સાથેના બંને ભોટીઆઓ ખાવા પીવા લાગ્યા. જમ ભોટી-
 આઓ જમે તે મુસાફરને તંબુમાં આશ્રય આપે છે તેમ તેઓ
 જમવાને વખતે આવનારને આગ્રહ કરી જમાડે પણ છે. જમદી-
 થરની દયાથી અમે તો સહીસલામત સ્થળે આવી ગયા પણ
 અમારા સાથી ભોટી રાત્રિ સુધી આગ્યા નહિ તેથી ચિંતા થવા

ભાગી. રાત્રે કાંઈ જીપાય ખની શકે તેમ નહોતું તેથી પ્રભુ તેનું રક્ષણ કરે એમ ઈચ્છી ઘાઠવા પાડયા ભૂખ્યા તરસ્યા ચિંતા કરતા પડયા રહ્યા. સખત ઠંડીથી દેહ રક્ષવા સાર તાંબુના માલિક માયાણુ ભોટીઆએ ગરમ કોટ તથા ઉનનો શુદ્ધ મો અમને આપ્યો.

ભોટીઆએ આ પી સગુ ખાઈ પરવાર્યા એટલે પ્રાસંગિક વાતો આણી. અમે કહ્યું, થોડા લાભની ખાતર જિંટાધુરા જવા ભયાનક પહાડમાં કે જ્યાં ક્ષણે ક્ષણે અને ડગલે ડગલે મૃત્યુનો ભય છે તે જાંઘીભર સેવા છો એ ખરેખર તમારું મોટું પણુ જોડું સાહસ છે. જો તમે આટલો પુરુષાર્થ હિંદુસ્થાનમાં રહી કરો તો વિના જોખમે મોટો લાભ મેળવી શકો. વળી એકજ દિવસમાં જિંટાધુરા, જયન્તિ અને કુંગરી વીંજરી એમ ત્રણેય ધુરા (પર્વતો) એ જંગવાની તમારી ટેવ છે તે પણ સારી નથી. પ્રથમ દિવસે જિંટાધુરા પહોંચી આરામ લઈ ખીજ દિવસે જયન્તિ અને કુંગરી વીંજરી પાર કરતા હોવ તો તેમાં તમને અને ખચર અપુ બંધરા તથા માણસો એમ સર્વને જોડું કષ્ટ સહેવું પડે. તમારી હિંમત, સાહસ, પરોપકારિતા અને ઉદારતા જોઈ અમારા હૃદયમાં તમારા માટે બહુ માન જીવજ છે ને સ્વાભાવિક રીતે તમને અનેકશઃ ધન્યવાદ દેવાઈ જાય છે. અમે તો અમારો દંઢ સંકલ્પ હતો માટે તે પરિપૂર્ણ કરવાયે આવી ગયા છીએ પરંતુ પુનઃ અમે અથવા અમારા કોઈ પણ હિંદુભાઈને લાખ રૂપિયાનો ફાયદો થતો હોય તોપણ અહીં આવીએ નહિ. અમારી વાતથી ભોટીઆએ બહુ ખુશી થયા અને જોડવા કે શું કરીએ જન્મ અહીં થયો અને ટેવાઈ ગયા એટલે હવે ખીજું કાંઈ સંજ્ઞા નથી. તમોને અમારા માટે આટલી બધી લાગણી છે

તેજ અમારા સદ્ભાગ્ય છે. હંટાધુરાનો રસ્તો તો કુદરતી રીતે
 બરફનો હોઈ કોઈ પ્રકારે સુધરી શકે એમ નથી, પરંતુ મુન-
 રચારીથી મિલમ સુધીનો રસ્તો સુધારી શકાય તેવો છે. તે બચ-
 કરે રસ્તાએ અમારા દોઢ કરોડ રૂપિયાનું આજ્ઞસુધીમાં નુકશાન
 કર્યું છે ને અમારા સામાન સાથે હજારો ખચ્ચર ગુપ્ત બકરા
 ભેડ તથા માણસો તેનાપરથી નીચે ગૌરીગંગામાં ગળડી પડી
 મરણને શરણ થયા છે. અમારામાં એવા કોઈ કેળવાયલા નથી
 કે જેઓ અમારો અવાજ સરકાર કે લોકોને કાને પહોંચાડે. જે
 અમારા દુઃખની વાત આલમોરાની ડિસ્ટ્રીક્ટ બોર્ડ, સંયુક્ત
 પ્રાંતની પારાસભા તથા વડી પારાસભા (કાઉન્સિલ)માં કોઈ રજુ
 કરે અને શ્રીમાન લોકોને સાચું પુણ્ય કરી લાખો પ્રાણીઓના
 આશીર્વાદ લેવાનું આ એક મુખ્ય સ્થાન છે એમ સમજાવે તો
 અમારું દુઃખ મોટે ભાગે વિદારણ થઈ શકે એમ છે. કૃપા કરી
 તમે આટલી અમારી વિનંતિ લક્ષમાં રાખી બનતું કરજો. થોડા
 વર્ષ પહેલાં જે ત્રણ અરજીઓ કરી અમે આલમોરાની ડિસ્ટ્રીક્ટ
 બોર્ડનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું ને તેઓએ થોડા કુલી રોકી દર વર્ષ
 મિલમનો રસ્તો સુધારવાનો પ્રબંધ પણ કર્યો હતો પરંતુ ત્યાર
 પછી અમારા ઠમ્ભાગ્યે એક ગેરા અધિકારી સાહેબ-ડેપુટી
 કમીશનર મિલમ સુધી ફરવા આવ્યા, તે સાહેબ ખચ્ચરપરથી
 ગળડી પડ્યા એટલે તેણે અમને મિલમ હમેશને માટે ખાલી
 કરવા બોર્ડે કર્યો. અમે તેમનું કહેવું માન્યું નહિ તેથી તેના
 કોષની સીમા રહી નહિ ને તેણે પોતાની સત્તા વાપરી અમને
 રસ્તો સુધારવારું કુલીઓની સહાય મળતી હતી તે બંધ કરી
 દીધી. તે સાહેબની અવકૃપાને લઈ અમને કુલી વગેરેની મળતી
 મદદ પણ વર્ષ સુધી અટકી પડી હતી તે પાછી તે સાહેબ વિદાય

થતા ને તેની પાછળ ખીજ બલા સાહેબ આવવાથી પુનઃ થોડી થોડી ચાલુ થઈ છે. ખરેખર અમે કમ્ભાગી છીએ કે અમે સર-કારને દર વર્ષે ઇન્કમેટેક્સ આપીએ છીએ છતાં તે લક્ષ આપતી નથી. ભોટીઆઓની ઉપર પ્રમાણે હુદય ભેદક વાત સાંભળી અમે તેઓને આશ્વાસન આપી ખનતું કરવા કબુલ્યું ને બળામણ કરી કે તમે પણ પુરવાર્થ કરતા રહેજો. ખત્રીનાથનો રસ્તો આ રસ્તા જોડેલોજ વિકટ અને અગમ્ય હતો પરંતુ તે તરફ સરકારનું તથા શ્રીમંત હિંદુઓનું લક્ષ જેંઆયાથી આજે તે ખીન જોખમી સરસ સડક જેવો ખની ગયો છે એ ઉઘમનું ક્ષણ છે માટે તમારે પ્રભુપર શ્રદ્ધા રાખી પ્રયત્ન કરતા રહેવું. મોડી રાત્રિ સુધી આ રીતે વાતો કથી પછી થોડો વખત સૌ એકમેકને અઢેલીને પડયા રહ્યા. પ્રાતઃકાલ થયું એટલે શરીરમાં જરાય તાકાવ નહોતી છતાં અમે રામ રામ કરી ચીરચન તરફ ચાલી નીકળ્યા. એક માઇલ ચાલ્યા ત્યારે નદીને કાંઠે વેકરા ઉપર તંબુ હેખાયા. તંબુમાં જઈ જીવારસિંહજીને મળ્યા. એક ખીજની ખખર અંતર પૂછ્યા પછી અમે અમારા સાથી વિષે પૂછ્યું, ઉત્તરમાં આંખા નથી એમ તેઓએ જણાવ્યું તેથી અમે ખચચર સાથે માણસ મોકલી લઈ આવવા સાથે તેઓને કહ્યું. ખચચરેને માણસ પાસેના પહાડપર ચરાવા ગયો છે, તે હમણા આવશે એટલે તુરત મોકલાવીએ એવી વાતચિત ચાલે છે ત્યાં અમારા સાથી આવી પહોંચ્યા. એકાંત પ્રદેશમાં આસપાસ તથા ઉપર ખરફ પડ્યા કથી છતાં કાંઈ ઇજા ન થઈ ને પ્રભુ કૃપાથી તે સહી સલામત સુરક્ષિત સ્થળે આવી મળ્યા તેથી અનહદ આનંદ થયો. ખરેખર “રામ રાજે તેને કૌણુ આજે” એમ છે ?

ટિબેટ.

અમે ગઈ કાલ રાત્રિથીજ ટિબેટની ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો પરંતુ આજ આ ચીરચન સ્થળેથી તે વિષે ખરે. અનુભવ થવા લાગ્યો. શૌચથી પરવારી ઠાકી પીધી ને પછી ખીચડી ખનાવી જમ્યા. આજે વરસાદ ખંધ હતો ને સૂર્યના તડકે તપી રહ્યો હતો. સામાન ખોલી તમામ ઓઢવા પાથરવાના કપડા તડકે નાંખ્યા ને નદી દૂર હતી પણ ઝરણું પાસે વહેતું હતું તેમાં પેરણ પંચીયું ધોઈ નાંખ્યા. વિજયસિંહજીના ભાગીદાર જશપાલ અમારી સાથે હતા. તે ખડુ વિવેકી વિચારશીલ સજ્જન યુવક હતો. તે જાતે મહેનત કરી ખીજને સુખ આપનાર તથા નવું જણવાની જ્ઞાસાવાળો ભોટીઓ હતો. ટિબેટી ભાષા બોલતા તે સામાન્ય રીતે હરેક ભોટીઓ જણે છેજ પણ ભાઈ જશપાલે પ્રયત્ન કરીને ટિબેટી ભાષા બોલવા સાથે વાંચવા લખવાનું પણ આવશ્યક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે સજ્જને ટિબેટી ભાષા અને ઇતિહાસને લગતા ત્રણ ચાર પુસ્તકો અમને ખતાવ્યા. તેમાંથી અમે Tibetan Grammar—‘ટિબેટી ભાષાનું વ્યાકરણ’ ટિબેટી મન્ડુ ઇંગ્લીશમાં પૂરું વાંચ્યું. ચીરચનમાં બે દિવસની રોકાણ થઈ કારણકે વિજયસિંહજીનો અડધો માલ ઉંટાધુરાથી અહીં લાવવાનો હતો. ભોટીઓમાં જેઓ મોટા વેપારી છે તેઓ ખખે બેપે પોતાનો માલ લાવે લઈ જાય છે. નદી કાંઠે કે પહાડપર જ્યાં જેની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં નિઃસંકોચપણે માલ રાખી તેના ઉપર ખુંચણ જેવડું મોટું કપડું ઢાંકી ઉપર પથ્થર રાખી દે છે. વર્ષોના વર્ષો લગી માલ પડ્યો રહે છતાં મૂળ પક્ષી

સિવાય તેનો કોઈ રૂપરૂં સુધ્ધાં કરતું નથી.

ચીરચનમાં ત'ણુ નખાયલા બેઈ, ત્યાંથી પસાર થતા ટિબે-
ટીઓને જોઈ કુણીઆ તરીકે ઓળખાય છે તેઓ વિજયસિંહજીને
મળવા આવવા લાગ્યા. “ખમખમ ખમખમ” ઓલીને એક બીજા
એક બીજાનો સત્કાર કરતા હતા ને પછી આ પીતા બેસી વેપાર-
ની વાતો કરતા હતા. જુ'ટામાં રાખેલા માલ લેવા ગયેલા
ખચરો માલ સાથે આવી ગયા એટલે તે માલને એક તરફ ખડકી
સાથેનો માલ ખચરોપર લાદી આવણુ સુદિ પ ને શનિવારે
ચીરચનથી અમે આગળ ચાલ્યા. થોડું ચાલ્યા પછી નદી આવી
તેનો પ્રવાહ મોટો વેગવાળો ન હતો પણ ખરફને લઈ તેનું જળ
અતિશય ઠંડું હતું. ખચરપર બેસી પ્રવાહ ઓળંગી નાના નાના
પહાડપર ચાલવા લાગ્યા. એકાદ માઇલ ચાલ્યા પછી મોટા
વિસ્તારવાળી નદી આવી તે ખચરપર ચડી પાર કરી આગળ
ચાલ્યા. અહીં અને ટિબેટ આખામાં નાના નાના પહાડ પર્વતો
છે. રાત્રે તેનાપર ખરફ પડતા સવારે ૩ બિછાવેલ હોય તેવા
સફેદ દેખાય છે ને પછી સૂર્ય તપે છે ત્યારે તેપરનો ખરફ
પીગળી પાણી થતું જાય છે. નદી પાર કર્યા પછી ચાર માઇલની
ધીમી ચડાઈ ચડવી પડી. ચડાઈ સરળ હતી તો પણ ખરફવાળા
મહેજને લઈ વારંવાર શ્વાસ પ્રશ્વાસ થવા સાથે થાક લાગી જતો.
તીક્ષ્ણ હવા તથા વરસાદને લઈ ભૂખ્યા તરસ્યા લોથ થઈ ગયા.
પીસ્તા દ્રાક્ષ ખીસામાં રાખ્યા હતા પણ ભાવતા નહોતા.
વરસાદથી પણ તમામ કપડા તથા ખચરપરનો સામાન ભીંજી
ગયો. છ માઇલ ચાલી બપોરે ત્રણ વાગે થાઈંગ પહોંચ્યા ને
ત્યાં ત'ણુ નાખી રહ્યા.

થાળંગઃ સ્થળ એક નાનકડી નદીના કાંઠે મેદાન છે. ખેરડીના ઝાડ જેવી કાંટાળી લાકડી રસોઈ માટે તથા તેમાં થતું ઘાસ ખચ્ચરોને ખાવા માટે થાળંગમાં પુષ્કળ મળતું હોવાથી ભોટીઆ લોક અહીં મુકામ કરે છે. ચીરચનથી વિજયસિંહજીને માલ લાવવાનો હોવાથી અમે ખીજે દિવસ થાળંગ રોકાયા. થાળંગથી આવણુ સુદિ ૭ ને સોમવારે ચાલી નીકળી ખપોરે ખાર વાગે સાત માઇલે અત્યંત બળવાન અને વિસ્તીર્ણ પ્રવાહમાં વહેતી ગુણવંતી નદી ખચ્ચરપર ખેતી પાર કરીને તેના કાંઠે ઘાસવાળા મેદાનમાં તંબુ નાંખી રહ્યા. નદીનું જળ ખરફ જેવું ઠંડું હતું. ખચ્ચરપર ખેતી ઝાળંગતા પણ તેના પ્રચંડ વેગવાન પ્રવાહ બેધ લય લાગતો હતો કે કદાચ ખચ્ચર પડ્યું તો આપણા ખાર વાગી જશે. આજે રસ્તામાં ઝાઝી ચડાઈ ઉતરાઈ નહતી. સો સો હોઢસો હોઢસો જંગલી ઘોડાના ટોળા અહીં તહીં ઉભા, ભટકતા કે વેગથી હોડતા દષ્ટિએ પડતા હતા. ગુણવંતી નજીક આવતા કૈલાસના સ્પષ્ટ દર્શન થયા એટલે અમે સપ્રેમ કૈલાસ પતિની જય બોલાવી દંડવત કર્યા.

જે દેશમાં અને લોકોની મધ્યમાં અમે આવ્યા છીએ તે ટિબેટ અને ટિબેટીઓનોનો હવે અહીં પરિચય કરાવવો આવશ્યક છે. ટિબેટ એ પહાડી અને વેરાન દેશ છે. દુનિયાના તમામ દેશો કરતા ટિબેટ સમુદ્રની સપાટીથી ઉંચામાં ઉંચો દેશ છે તેથી ધતર દેશો કરતા ટિબેટમાં વધારે ઠંડી રહે છે, ને પ્રાયઃ નવ માસ તો ખરફજ પડે છે. તેની ઉત્તરે ચીન, દક્ષિણે હિમાલય, પૂર્વે આસામ અને પશ્ચિમે કાશ્મીર છે. ટિબેટની વસ્તી ૬૦ લાખ માણસની છે ને તેપર લામા-ધર્મગુરુની રાજ્યસત્તા પ્રવતે

છે. ટિબેટ પ્રથમ ચીનના ખાદશાહના અધિકાર હેઠળ હતું પણ ખાદશાહે પ્રસન્ન થઈ તેના ધર્મગુરુ લામાને ભેટ આપી દીધું, ત્યારથી તે લામાની સત્તાવાળું સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. ટિબેટની રાજધાની લાસા શહેરમાં છે. ટિબેટમાં શહેર તથા ગામડા ખડું જીવ છે. વૃક્ષ વનસ્પતિ ઠરું ઠયાંય જોવામાં આવતું નથી. ત્યાંના પતની ટિબેટીઅન-હુણીઆ લોક તંબુ રાખી છૂટા છવાયા મેદાનમાં કે પર્વતની તળેટીમાં ઘર ઢાતરી રહે છે. બાપા ટિબેટી બોલાય છે જે લખાણમાં ચીની જપાનીઝ અક્ષરને મળતી છે. ટિબેટી લોકો ચીની જેવા ચપટા નાક, ઝીણી આંખ અને લાંબા ચોટલાવાળા છે, જોઈ ધર્મ પાળે છે ને હથિયારની છૂટ હોવાથી પ્રાયઃ તમામ તરવાર ખંદુક કુકરી રાખે છે. તેઓમાં કેળવણી જરાય જોવામાં આવતી નથી. સ્વભાવે રાક્ષસ જેવા કૂર ગંદા અને અપ્રમાણિક છે. એક બાઈ પરણે તે સ્ત્રી ઘરમાં પાંચ બાઈ હોય તો તેને બધાય ભોગવી શકે અર્થાત્ પશ્ચિમની તે પતની ગણાય. દાઝ માંસ તથા તમાકુનું ટિબેટીઅનો અતિશય સેવન કરે છે ને તેઓ જીંદગીમાં કદી નહાતા ધોતા નથી. જવનો સતુ, ચા અને માંસ એ તેમનો મુખ્ય ખોરાક છે. તેઓ બ્રૂખ્યા થયા હોય છે ત્યારે બકરા બેટા વગેરે પ્રાણીઓનો વધ કરી તેનું કાચું માંસ ખાવા માંડે છે, ને ગુસ્સે થતાં માણસને મારીને પણ ખાઈ જાય એવા જંગલી છે. તેઓ ચંવર બેલ, ખચ્ચર, બેટા તથા બકરા પાળે છે ને બેટા બકરાની ઉન થાય તે વેચી બદલામાં ધન તથા કાપડ સતુ વગેરે લે છે. જની પાસે વધારે ચંવર તથા ખચ્ચર બકરા બેટા હોય તે મોટો આશામી ગણાય છે. ઢાંધ ઢાંધ હુણીઆ પાસે પમાસથી વધારે ચંવર ગાય બળદ

અને પાંચસોથી હજાર થેટા ખરેખરે પણ હોય છે. ટિબેટમાં ચા-
 દીના ટંકાનું ચલણ છે તેની કિંમત સાડાત્રણ આના જેટલી
 એટલે કે તે રૂપિયાના સાડાચાર મળે છે. ટિબેટમાં લશ્કર
 થોડા માણસોનું છે ને તે પણ મુખ્ય રાજધાનીના શહેરમાં છે.
 અન્યત્ર પ્રાંતોમાં ગરબન એટલે ગવર્નરો વ્યવસ્થા કરે છે તેને
 તે અધિકાર ખદલ રોકડ પગાર નહિ પણ અમુક વેપારની તથા
 લોકો પાસેથી કર લેવાની પરવાનગી રહે છે. દેશપર આકૃત હોય
 ત્યારે અથવા સરકારને લશ્કરની જરૂર પડે ત્યારે સરકાર લોકોને
 ખોલાવે છે. લોકોને હથિયારની છૂટ છે તેથી તેઓ તેનો ઉપ-
 યોગ કરી શકે છે. ટિબેટની ભૂમિમાં સોનું નિમક તથા સોહાગો
 (સાજી ખાર) મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. નિમક સોહાગો
 ગમે ત્યાંથી મેળવવાની લોકોને છૂટ છે પણ સોનું ખોદીને કાઢ
 વાની સખત મનાઈ છે. હિંદુસ્થાને તમામ દેશના લોકોને આવ-
 વા જવાની છૂટ મૂકી તો તે આવનાર વિદેશીઓજ તેને પચાવી
 ખેઠા એ બેઠને કે પછી ગમે તે કારણથી ટિબેટ સરકારે ટિબે-
 ટમાં કોઈ પણ દેશના માણસને દાખલ થવાની છૂટ રાખી નથી.
 કદાચિત્ કોઈ આલાહીથી દાખલ થઈ જાય ને તે ઝાળખાય
 જાય તો તત્કાલ તેનો વધ કરવામાં આવે છે. આજ સુધીમાં
 એવા કંઈક જાપાની અંગ્રેજ તથા હિંદીઓ માતની શિક્ષાને
 પાત્ર થઈ ચૂક્યા છે. માત્ર હિંદુઓ-લોટીઓને જ્ઞાનીમ મંડી
 સુધી વેપારાર્થે અને યાત્રીઓને કૈલાસ માનસરોવર સુધી યા-
 ત્રાર્થે આવવા જવા દે છે, કારણ કે ટિબેટીઓના પ્રથમ હિંદુ
 ધર્મ પાળતા હતા ને આજે બોદ્ધ ધર્મ પાળે છે તોપણ તેઓને
 કૈલાસ માનસરોવર પ્રત્યે પૂજ્યભાવ જોવાને તેવા કાયમજ છે.

ઠેલાસ મત્થે શ્રદ્ધા હોઈ તેઓ હિંદુઓને પોતાના ધર્મખંધુ-
નિકારા (યાત્રી) તરીકે યાત્રાના સ્થળમાં આવવા દે છે. ટિબેટમાં
તાર મોટર ટ્રામ કે રેઇલવુડ સાધન નથી પણ માત્ર સરકારી
ટપાલની ઠંધક ગોઠવણ છે. લોકોને પહેરવેશ એક સરખો ને
વિચિત્ર છે. સ્ત્રીઓ ચોરણી અને તેના ઉપર લાંબુ કંફની જેવું
પેરણ તથા પગમાં ગોઠણ સુધી લાંબા ઉનના બેડા પહેરે છે.
માથે ચોટલો રાખે છે ને તે ઉઘાડું રાખે છે. પુરૂષો પણ માથે
ચોટલો રાખે છે ને ચોરણી તથા ગોઠણ સુધી લાંબા ઉનના
બેડા પહેરે છે ને અંગે પગ સુધી લાંબો ઝભો પહેરે છે, જેને
કેડથી ઉંચો કરી ખાંધી લે છે. એ ઝભો એક કપાટ જટલો કડે
પહેાળો ને નાની મોટી અનેક ચીજો નાખવાની સગવડ વાળો
હોય છે. તેઓના વારંવારના ઉપયોગની તમામ વસ્તુ ઝભામાં
ભરી હોય છે. તેઓ ઝભા ઉપર આગળના ભાગમાં કંડે હથિ-
યાર ખાંધે છે ને પાછળ તેના દેવતાની મૂર્તિ ખાંધે છે.

જ્ઞાનીમ મંડી.

ગુણવંતી જે દિવસ મુકામ કરી થાજગંધી સામાન ખાલી
જતાં જ્ઞાનીમ મંડી જવા માટે ખચ્ચરો પર સામાન લાદી તૈયાર
થયા. થાજગંધી જરા ગુણવંતી તરફ આવતા વીશ માઇલ
જેટલા અંતરેથી જ્ઞાનીમ મંડી દેખાવા માંડે છે. મંડીમાં મકાનો
નથી પણ જ્યાં મંડી ભરાય છે ત્યાં એક નાનકડો પહાડ છે તે
પહાડની કાળાશ દૂર દૂરથી દષ્ટિએ પડે છે. અહીં એવો ઠાંઈ
ખાસ બનાવેલો રસ્તો નથી પણ સ્થળની ઝાળખાણ અને અનુ-

માને ભોટીઆ લોક ચાલે છે. ખાસ રસ્તો કોઇ ખનાવવા ધારે
 તો પણ ખરફને લઈ ખની શકે એમ નથી. ગુણવંતીથી આઠ
 વાગે ચાલી નીકળ્યા. રસ્તો મેદાન જેવો હતો તો પણ થોડી
 ચડાઈ ઉતરાઈ ખાડા તથા ખોરડીના આડ ઝુખ આવતા હતા.
 છ માઈલ ચાલ્યા પછી દમચંતી નામની મહા વેગવતી નદી
 આવી. તેનો પ્રવાહ એટલો મહાન હતો અને ખળવાન હતો
 કે જ્યાં તે પાંચ વિભાગમાં વહેંચાયેલો હતો ત્યાંથી અમે
 ખચ્ચરપર જેસી ઝાળંગવા ગયા તો પણ તે નદી મજબૂત
 ખચ્ચરોને સુઝાં ધસડી જતી હતી. ખચ્ચરોનું સાધન ન હોય
 તો આવી નદી ઝાળંગી સામે પાર સહીસલામત જવું એ
 આપણા લોક માટે કેવળ સંદેહજનક છે. જ્યારે અમે આવી
 ભોટી નદીના તટે ઉભતા ત્યારે એવા વિચાર સ્ફુરતા કે જ્યાં
 જેનો ખપ નથી ત્યાં તે વિપુલ હોય છે પણ અતિશય જરૂરી-
 આત હોય છે ત્યાં તેનું સ્વપ્ન સુઝાં હોતું નથી. ડિંદના
 ઠાઠિયાવાડ ગુજરાત ઠચ્છ મારવાડ મહારાષ્ટ્રાદિ પ્રત્યેક પ્રાંત-
 માં માત્ર દમચંતી જેવી એક એક નદી વહેતી હોય તો પણ
 ખસ છે. દમચંતીથી આગળ ચાલ્યા, રસ્તો સીધો મેદાન જેવો
 હતો, જ્ઞાનીમ મંડી નજીક દેખાતી હતી તો પણ જમ જમ તેની
 નિકટ જતા હતા તેમ તેમ તે તેટલું ને તેટલું જ દૂર જાસતું
 હતું. ચડાઈ નહોતી તોપણ શ્વાસ ચડતો હતો, થાક લાગ્યો હતો
 ને ભૂખ પણ સજીત લાગી હતી. જે માઈલ જેટલો દૂર રહ્યા
 એટલે જ્ઞાનીમ મંડીમાંના સફેદ તંબુઓ તથા રસોધનો ધુંમાડો
 દેખાયો. ઠંઠણ થઇ વેગથી ચાલીને થાક ખાતા ખાતા ખપોરના
 એક વાગે જ્ઞાનીમ મંડ પહોંચી ગયા. રસ્તામાં ગધેડા જેવા ને

તેનાથી જરા મોટા લાલ રંગના જંજલી સો સો ઢોંઢસો ઢોંઢસો ઘોડાના ટોળાના ટોળા ઉભેલા અટકતા ને વેગથી આમ તેમ ઢોંઢતા બેઠામાં બાવતા હતા પણ તે એટલા બધા અચળ અને વેગવાળા હોય છે કે કોઇથી પકડી શકાતા નથી.

જ્ઞાનીમ મંડી એટલે ટિબેટીઅનો અને ભોટીઆઓના માલની આમ લે કરવાની ખચર-ખુજરી. તે એક નાનકડા પર્વ તની તળેટીમાં ખુલ્લા મેદાનમાં ફક્ત આગસ્ટ અને સપ્ટેમ્બર મહિનામાં જોમ બે માસ પર્યંતજ ભરાય છે. મંડીમાં પાઠા મકાન નથી પણ એક તરફ હુણીઆઓના તંબુ અને બીજી તરફ ભોટીઆઓના તંબુ (ગારાના ચંકદા ખોદી તેને એક બીજા ઉપર ખડકી) કેડ સુધીની નાનકડી બીંત ઉપર ઉભા કરેલા હોય છે. સૌ પોતપોતાને માલ પોતપોતાના તંબુમાં વેચવા માટે ખુલ્લો મૂકી જોઠવી રાખે છે. લાસા શહેર કે જે અહીંથી બે માસના રસ્તે છે તેટલે દૂર દૂરથી પણ હુણીઆ લોક ભોટીઆઓ સાથે વેપાર કરવા આવે છે. બીજી તરફ મંડીઆ-છકડા, ગરતોઠ અને તકલાકોટ કરતા જ્ઞાનીમ મંડી મોટી છે ને વેપાર પણ સૌથી વધારે કરે છે. ટિબેટીઅનો એટલે હુણીઆ લોક જન નિમક અને સોહાગો વેચવા માટે આવે છે ને ભોટીઆ લોક જવ, કાપડ, મોતી, કરીઆણું, કટલેરી તથા હોઝાયરી વગેરે આવે છે. હુણીઆ લોક “ખમજમ ખમજમ” કરતા હરેક તંબુમાં જઈ ભોટીઆઓ સાથે બેસી પુઠકળ વાતો કરે છે પણ સોદા થણી મુશીબતે કરે છે. હુણીઆઓ તેને હાથ પડતી ચીજ ચોરી તેના ઝંભામાં પધરાવી ન દે, તેની ભોટીઆઓને અત્યંત કાળજી રાખવી પડે છે. અમે જુલાઇની આખરીમાં ગયા ત્યારે

મંડી શરૂ થઈ હતી તેથી તેમાં થતો ધોકતો વેપાર બેઠ શક્યા નહિ. કહેવાય છે કે મંડીમાં દર વર્ષે ચાર લાખ રૂપિયાનો વેપાર થાય છે. મંડીમાં રૂપિયા તથા ટંકા ઉભય સિદ્ધાન્ત ચલણ છે.

વૃઠાસુર નામના દૈત્યે ભગવાન શિવજીનું આરાધન કરી વરદાન મેળવ્યું ને પછી તે ઉદ્ધત બની શિવજીનોજ સંહાર કરવા તત્પર થતાં જગદીશ્વર શ્રી વિષ્ણુ ભગવાને ખટ્ક સ્વરૂપ ધારણ કરી દૈત્યને ભસ્મ કર્યો હતો તે ભસ્માસુર કિંવા તીર્થપુરી સ્થળ જ્ઞાનીમ મંડીથી માત્ર દોઢ દિવસના રસ્તે છે. સાધુઓ-યાત્રીઓ પ્રથમ ત્યાં દર્શન કરવા જાય છે, પરંતુ અમારે કૈલાસ અને માનસરોવર એ બે મુખ્ય ધામનાજ દર્શનની અભિલાષા હોવાથી તેમ અમે મંડી પહોંચ્યા પછી એક અમારા સ્નેહી ભોટીઆ ગૃહસ્થના ૮ ખચ્ચરે હુણીઆ ધાડપાડુઓ (ડાકુઓ) ઉપાડી ગયાનું સાંભળવાથી અમે ત્યાં જવાની ઇચ્છા કરી નહિ.

રોંછ જેવા વાળવાળા ચંવર બેસ (ખજદ) એ અહીંના ખાસ ભારવહુ પ્રાણી છે. ખરફની તીક્ષ્ણ ઠંડી હવાને લીધે મનુષ્ય થોડો પણ ભાર ઉપાડી ડગલું ચાલે છે તો તત્કાળ શ્વામ પ્રત્યાસ થતાં તે થાકી જાય છે પણ ખચ્ચર અને ચંવર બેસ એટલા મજબૂત સહનશીલ પ્રાણી છે કે જમે તેટલો વધારે ભાર તેના ઉપર લાવે હોય ને ઉપરથી માણસ પણ તેનાપર ચઢી બેઠો તોય તે ગણકારતા નથી. જેમ ભાર લાદવાને માટે તે પ્રાણીઓ ઉપયોગમાં આવે છે તેમ તેનાપર સ્વારી પણ થાય છે. અમે અમારો ભાર લાદી સ્વારી કરવા માટે બે ચંવરે જ્ઞાનીમમંડીથી કૈલાસ માનસરોવર સધને તકલાકોટમંડી સુધી

૩. ૧૮ માં માણસ સાથે નક્કો કરી લીધા. બાર લાઠવા સાથે સ્વારી કરવાનો હેતુ એ હતો કે રસ્તામાં અત્યંત ઠંડી વેગવતી નહીં પાર કરવી પડે છે. છ છ રૂપિયા એક એક ચંવરના બાડાના અને છ રૂપિયા હુણીઓ સાથે આવે તેના પગારના મળી રૂ. ૧૮ વચર ધોરાડીના કરાવ્યા હતા. જ્ઞાનીમ મંડીમાં અમે ત્રણ દિવસ રજા પણ અત્યંત ઠંડાળી ગયા; કારણ કે એક તો ખાણુ વિજયસિંહજીના બાઈ જીવારસિંહજી એકલપેટા-સ્વાર્થી સ્વભાવના હતા, તે અમારી જરાય સંભાળ લેતા નહિ. અમે અમારાથી અને તેટલા સંકેતીને, બીજને બારરૂપ ન થવાય તેમ વિચારીને વર્તતા હતા છતાં કેમ જાણે અમે તેને બોજ રૂપ હોઈએ ! એમ અણગમानी નજરથી તેઓ જોતા. બીજું રસોઈ કરવાની અગવડ, ત્રીજું બેહદ ઠંડી, ચોથું જ્ઞાનીમ મંડીમાં ઠેકઠેકાણે પાણીના વીરડા-ખાડા હતા પણ નહાવાની સગવડ નહોતી અને પાંચમું મંડીમાં તંબુએ તંબુએ ઢેલવાડો કિંવા ભોટી-આઓ તથા હુણીઆઓ બકરાઓને ઠસાઇની માફક હેઠા નાંખી કતલ કરતા હતા તે બયાનક દબ્ય અને દુર્ગંધી અમારા હૃદયને કમકમાવી દેતી હતી. આવે સ્થળે પણ ખાણુ ભોવાનસિંહજી પાંગે, લાલસિંહજી પાંગે અને તેના પુત્ર દયાનસિંહ, રતનસિંહજી પાંગે તથા બીજા બે ત્રણ ભોટીઆ સજ્જનો અમારા પર અતિ-શય પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ દાખવતા એ અમને દિલાસારૂપ હોઈ ખાણુ વિજયસિંહજી સાથે તેઓના અમે સદાના ઋણી છીએ. જ્ઞાનીમ મંડીથી ભોટીઆઓનો સંજ છૂટી જાય છે. ખાસ કરીને તેઓને જત્રા કરવાની હોય તોજ તેઓ આપણી સાથે આવે છે અથવા જો તેઓમાંથી કોઇને દુબાઈપયા (ભોમિયા) તરીકે સાથે

પચાર આપી રાખીએ તો આવે છે, નહિતર જ'બલી રાક્ષસ જેવા
કુણીઆ સાથે (તેની બાપા આપણે સમજીએ નહિ ને તેઓ આપણી
સમજે નહિ જીંથી) માથું ફેડવું પડે છે.

ખાખુ સોખનસિંહજી જમાદાર તથા શ્રીભોવનસિંહજીના
મયતનથી ચંપર બેઠાને બાંદોળસ્ત થયો એટલે અમે આવણું
સુદિ ૧૩ ને રવિવારે દશ વાગે જ્ઞાનીમ મંડીથી ટૈલાસ તરફ
આલી નીકળ્યા. ત્રણ ચાર ભોટીઆ ચૂકરોનો આગ્રહ હતો કે
એકાદ વ્યાખ્યાન અહીં આપો, જેથી અનેક સ્થળેથી એકત્ર
થયેલા ભોટીઆ (જેઓ મોવાસા નામથી પણ સંબોધાય છે
તેઓ) અવળું કરી શકે. અમારી ધારણ. પણ હતી કે તેઓની
ધરમને માન આપી વ્યાખ્યાન કરવું પરંતુ હજુ જેવી બેધએ
તેવી મંડી નહિ અમેલી હોઇ, ભોટીઆઓની મોટી સંખ્યાના
અભાવે તે વિચાર માંડીવાળી ટૈલાસ તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. હિંદુ-
સ્થાનના ડોઇ પ્રાંતમાંથી અથવા હિમાલયમાંથી નીકળેલા યાત્રીને
અનુચારી મિલ્લમમાં ભેટો થઇ જાય છે પણ ત્યાં એકમેકની ગરજ
હોઇને બાગ્યેજ પડે છે; પરંતુ જ્ઞાનીમ મંડીથી તો રસ્તાની
અમર્યતા તથા ડાકુઓની ખીકને લીધે યાત્રીઓ સૌ સાથેજ ભપડે
છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડને તો ડોઇ યાત્રી નહોતો પણ બાબલ-
પુરમાં રહેતો એક મારવાડી સજ્જન જે અતિએ ક્ષત્રિય-જાટ
હતો, તેનું નામ નારાયણ હતું ને તે તીર્થ યાત્રાનો પરમ શોખીન
હતો, તે વિધુર હતો ને તેની આવળ પાછળ ડોઇ નહોતું, તેણે
પણ અમારી માફક ભરતખંડની ઘણીખરી યાત્રાઓ કરેલી હતી
ને હવે અવશિષ્ટ રહેલી આ ટૈલાસ માનસરોવરની યાત્રા કરવા
તે આવેલ હતો તદ્દપરાંત લીજ પાંચ સાધુ અને પાંચ પહાડી મળી

અગીઆર યાત્રીઓ અમારી સાથે જ્ઞાનીમ મંડીથી ટેલાસ આવવા તૈયાર થયા. સાધુઓમાં એક સાધુ ઘમંડી હોઇ ગુફ થઇ બેસી બડાઇ કરતો હતો તેથી તેઓને અમારી એકાંતમાં અને પ્રભુ સ્મરણ બ્યાનમાં વિદ્વન્વેષ ધારી સાથે લઇ જવાની અમે સાફ ના કહી, એટલે વણી સમજાવટ ચાલી ને છવટે સાધુએ નમ્ર થઇ કહ્યું કે તમે અમારા પિતા-પાલક પોષક રક્ષક છો, તમે નહિ શરણમાં રાખો તો બીજું કોણ રાખશે, તમે કહેસો તે પ્રમાણે અમે અનુકૂળ થઇ ચાલ્યું ગયેરે. આ પ્રમાણે તેને નમ્ર થયેલો બેઠાં અમે સાથે આવવાની હા કહી ને રસ્તે પડયા.

ચંવર બેઠા ઉપર બેઠા હાલી, સ્વારી કરી અમે ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યા. એક માઇલ સુધી શ્રીભોવાનસિંહજી, રતનસિંહજી અને લાલસિંહજી વળાવા આવ્યા તેઓને વિદાય કરી અમે નહી નાળા પાર કરતા કરતા નાના નાના પર્વતોની ચડાઇ ચડતા ને થોડે થોડે અંતરે ઘાસવાળી જગ્યામાં ચંવર હલા રાખી ભાસ-ખડ ચરાવતા આઠ માઇલ ચાલી સાંજે એક ઝરણાના કિનારે મેદાનમાં મુકામ કર્યો. કુણીઆએ ચંવરપરની ઢાળીઓ ઉતારી આસન કરી આખ્યા પછી લોકડી આણી આપી એટલે ત્રણ પચ્ચર વચ્ચે લોકડી સળગાવી પાંચ છ શેટી સેઠી નાંખી હળદરના આમણા સાથે વાણું કરી લીધું ને ચંદ્રમાના પ્રકાશમાં ટેલાસની અલૌકિક શોભા નિરખતા ભગવદ્ સ્મરણ કરવા લાગ્યા. જંગેત્રીજમનોત્રીત્રી યાત્રા પ્રસંગે જન્મ અમે હરિનામની ધૂન મચાવી યાત્રીઓને ઉપદેશ કરતા હતા તેમ અહીં ચાલુ કરવાનું મન કર્યું, એવામાં સવારના પ્રસંગને યાદ કરી સાધુઓ તથા તેના અનુસંગી પહાડીઓ જન્મ તેમ બંધવાદ કરી તકરાર કરવા લાગ્યા. થોડી

ખોલસાલને અંતે આવતી કાલથી તેઓને સાથે નહિ લઇ જવાની ધમકી આપી એથી સૌ શાંત પડી સુઇ ગયા. બીજે દિવસ વહેલા બિછાનાપરથી ઉઠી અમે અંબરપર સામાન લાદી ચાલવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા એટલે સાધુ વગેરે સૌ પણ તૈયાર થઇ ગયા. સહજાગ્યે રાત્રે હવા ચાલી નહિ તેમ વરસાદ વરસ્યો નહિ નહિતર અત્યંત દુઃખ સહેવું પડત.

આવશ્ય સુદિ ૧૪ ને સોમવારે થોડો વખત મેદાનમાં ચાલ્યા પછી બે માઇલની સાધારણ ચડાઇ ચડવી પડી બાદ એક નાનકડી નદી ઝાળંગી મેદાનને રસ્તે આવ્યા. અહીં આગળ પહાડમાં થોડે ઉંચાઇપર રહી શકાય એવી ઊંચા નજરે પડી તેમ જઇ કાલ રાત્રિએ અમારી આસપાસ હુણીઆઓ રોકાયા હતા તેઓ ઠેલાસ પાસે દરચન જતા પોતાના અંબર સાથે આવી મળ્યા. સામેથી પણ હુણીઆ વેપારીઓ પોતાના અંબર તથા ઘેટા બકરા સાથે જ્ઞાનીમ મંડી જતા એકપછી એક એમ અનેક મળવા લાગ્યા. અમે તેમની બાપા જાણતા નહિ તેમ તેઓ અમારી બાપા સમજતા નહિ એટલે પરસ્પર વાત થઇ શકતી નહિ તોપણ તેઓ સાથે બે કાંઇ બોટીઓ વેપારી જોવામાં આવતો તો તેની આસ્કત વાતચિત કરતા હતા. હુણીઆઓ યાત્રીને 'નિકોશ' કહે છે ને તેને ખનતાસુધી તેઓ સતાવતા નથી. મેદાનવાળા રસ્તે આવ્યા ત્યારે મીઠાતા પર્વત અને રાવણ હૃદ સરોવર દ્રશ્ય દેખાવા લાગ્યા. મેદાનના રસ્તે લણેા વખત ચાલ્યા ઠરું પણ નદીપરનું સ્થળ નજીક દેખાવા છતાં ત્યાં પહોંચતા બહુ સમય લાગ્યો. હવે ઠેલાસ તદ્દન નિકટ દેખાવા લાગ્યો, તેની દિવ્યતા નિહાળી અસ્તિભાવથી વારંવાર તેને દંડવત્ કરતા હતા. આસ-

પાસના સર્વે પર્વતોમાં કૈલાસ પર્વત એ એક જગ્યામાં હતો, આખેહુણ ઠાતરી ઠાઢેલા શિવજીના મંદિર જેવો, કુદરતી રીતે તે ખરકેનો અનેલો હોઈ નાસ્તિકના હૃદયમાં પણ પરમ પૂજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. તેના દર્શન વખતે હૃદયમાં એવા સંકલ્પ ઉઠે છે કે કૈલાસ એ પર્વત નથી પણ ભગવાન શંકરનું સાક્ષાત્ મંદિર છે ને તેમાં શંકર સ્વયં બિરાજે છે, તેની નિકટ જતાં અવશ્યમેવ તે ભોળા દેવ દર્શન દેઈ સર્વ મનોરથ સફળ કરશે, એવી ભાવના હૃદય થતા અપારના એક વાગે નહીં તટે આવી પહોંચ્યા.

નદીપર શેઠાઈ શૈશ્ય સ્નાનથી પરવારી હુણીએ લાઠડી લાવ્યો હતો તે સળગાળી શેટી બનાવી જમ્યા. મિલમથી સાથે લાવેલા તે વપરાઈ ગયું હતું પણ જ્ઞાનીમ મંડીથી તાજુ અંવર ગાયનું માખણ મળ્યું તે બે રૂપિયાનું ખરીદી તેને તાવી ઘી કરી, મોટા લોટામાં રાખી દીધું હતું, તેનો ઉપયોગ સારી પેઠે કરતા હતા. ભોજનથી નિવૃત્ત થયા તેટલા અરસામાં અંવર ખેલો પણ ઘાસ ખાઈને તાજ થઈ ગયા. લોટીઆ લોઠો કહે છે કે ટિબેટનું ઘાસ અનાજ જેવું શક્તિ આપનારું છે ને તે પ્રાણીએ થાડું ખાય તો પણ વૃત્ત થઈ જાય છે. નદી આળંગી આગળ ચાલ્યા. ઝડપથી ચાલતા મોટા મોટા ખાડા અને ટેકરા વટાવી તદ્દન કૈલાસ સમીપ આવી ગયા. અમારી એવી ખારણા હતી કે પૂર્ણિમાને દિવસે ગૈરીકુંડમાં સ્નાન કરી કૈલાસની પૂજા કરવી અને અંદ્રજલજનું સ્નાન પ્રતિપદાને દિને માનસરૌવરમાં કરવું જેથી જરાપણ આરામ લીધા કે બીજાને આપ્યા વિના અમે ચાલ્યા કરતા હતા. મોટામોટા ખાડા ટેકરા વટાવ્યા પછી પ્રથમ પ્રવાહવાળી અત્યંત નિર્મળ અને કંડા જળની નદી

આવી તે યોગ'ગી ઠેલાસ નીચે તળેટીમાં આવી ગયા. ઠેલાસ પાસે એક અતિ હંચી હવજ છે, તેને સો વાર જોટલા વિસ્તારમાં ઢોરી ખાધેલી છે. અમે પોતાને અહોભાગ્ય માની ઠેલાસને સાષ્ટાંગ હંડવત્ કરી હવજને ચારવાર પ્રદક્ષિણા કરી સ્તુતિ સ્મરણ કર્યું, ખાદ આલી નીકળી ઠેલાસ સામે હંચાઈપર આવેલી પહેલી ગુંદામાં રાતવાસો કર્યો. આજે આશરે દશ માઇલ ચાલ્યા હશું.

ઠેલાસ.

જે દિવ્ય ધામના દર્શન કરવા મનુષ્યો, ઋષિઓ, દેવો અને હાનવો સદાકાળ ઉત્સુક રહે છે તે અલૌકિક ઠેલાસ ધામના પ્રત્યક્ષ દર્શન થતા અમારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. હવે અમારી ધ્રુવછી તેની પ્રદક્ષિણા કરી ચમત્કાર અનુભવવાની હતી. મંદિર કે જને હુણીઆ લોક ગુફા કહે છે તેમાં રાત્રિ સુષ્પ રહ્યા. ગુંદામાં લામા પૂજારી રહે છે ને તે યુદ્ધદેવની મૂર્તિ રાખી અખંડ ધીનો હીવો તથા અગરબત્તી ખાળી કપૂરથી પૂજા કરે છે. લામા-ધર્મગુરુઓ દોઢસો દોઢસો ખસો ખસો વર્ષની ઉમ્મરના છે ને તેઓ ચંકરના પરમ ઉપાસક હોઈ મહાન સિધ્ધિ ધરાવે છે એવું જ કહેવાય છે તે તદ્દન ખોટું છે. પહેલી ગુંદામાં લામા ફક્ત પચાસથી સાઠ વર્ષના હોખાયા ને તેનામાં સિદ્ધિ દ્વિધ્વિ જેવું કશું જણાયું નહિ એટલુંજ નહિ પણ એક ધર્મગુરુ તરીકેની યોગ્યતાની પણ તેનામાં ખામી જણાણી; કારણ કે તેઓ એક બિશુકની માફક આઠ આના રૂપિયો રોકડ તથા ખોરાકના પદાર્થ મીઠાઈ વગેરે આતુરતાથી માગીને લેતા હતા,

અને તેમને પોતાનેજ પૂછીને તપાસ કરતા તેઓ શંકરના નહિ
 કિંતુ બુદ્ધદેવના ઉપાસક છે, એમ ખાતરી થઈ. પ્રથમ ગુંદા કે જે
 એક પહાડની મધ્યમાં બે માઇલ ઉંચાઈપર છે તે ગુંદાની માફક
 ભોંયસા જેવી છે. ઉપરના માળપર નાનકડા ચારડામાં મંદિર છે
 ને ખાણમાં અગાશી છે. તેની નીચેના માળે યાત્રી વર્ગને ઉતરવા
 સાફ જગ્યા અપાય છે. જગ્યા ખડખડી અને વરસાદથી ભીંજ-
 ચલી હતી. અહીંનો લામો સંતોષી સ્વભાવનો હતો તેને ટુંકો
 આપતા તે ખુશી થયો. લીલી લાઠડી લામાનો માણસ પૈસા લઈને
 આપે છે પણ તેથી રોટી શેકાવી મુરઠેલ છે, આ કોફી મુરઠેલીથી
 ખતી શકે. અમે કશું ન ખનાવતા સાથેનો પાક ખઈ ખરફતું
 ઝરણામાં વહેતું શીતળ જળ પીધું. ગુંદાની અગાશીપરથી રાત્રે
 બે ત્રણવાર દેશાસના દર્શન કરી કૌતુક ભેવા ઇચ્છ્યું પણ કશું
 દ્રષ્ટિએ પડ્યું નહિ. બીજે દિવસે સવારે વહેલા ઉઠી ચંવરપર
 સામાન લાદી સ્વારી કરી ચાલી નીકળ્યા. થોડી ચડાઈ ઉતરાઈ
 અને એક મોટા જંગમ પ્રવાહવાળી નદીપાર ક્યાં પહોં બીજી ગુંદા
 પહોંચી ગયા. આજે અમારે ગૌરીકુંડ પહોંચી તેમાં સ્નાન કરવાનું
 હતું, માટે અહીં ન રોકાતા પાછી એક મોટી પ્રવાહવાળી તુલી
 જલ્લંથી ગૌરીકુંડની ચડાઈ ચડવા લાગ્યા. ચડાઈ ચડતા ચંવર-
 પરનો ખંધ ઢીલો થતા ને ચંવર લથડતા સામાન સરકી પડ્યો
 એથી અમે પણ સામાન નીચે પડી ગયા. પછડાટથી કોઈ અંબીર
 ઇંજ ન થઈ તો પણ પચ્ચેક મિનિટ સુધી મૂર્છા આવી ગઈ. કુણી-
 આજે પાછો સામાન લાદી ખંધ મજબૂત રીતે બાંધ્યો એટલે પુનઃ
 અમે ઠંઠિન ચડાઈ ચડવા લાગ્યા. ચંવર જેવા બળવાળ પ્રાણી
 ચડાઈ ચડતા હાંફી જતા હતા તો પછી માણસનું શું બન્યું ?

માનુસ તો થાકીને તદ્દન લોથજ થઈ જતા હતા. અમને સામાન લાદવામાં વિલંબ થયો તેટલામાં અમારી સાથેના સાધુઓ ધીમે ધીમે આગળ વધી ગૌરીકુંડ પહોંચી સ્નાન કરવા લાગ્યા. અમે તેઓથી અડધો કલાક મોડો એટલે લગભગ ખાર વાગે પહોંચી ગયા. હુણીઆ લોક પ્રથમ હિંદુ ધર્મ માનતા હતા ને અત્યારે બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે તો પણ તેઓની કૈલાસ પ્રત્યે મદ્દા જોવી ને તેવી છે. હજારો હુણીઆઓ કૈલાસના પરમ ભાવથી દર્શન પ્રદક્ષિણા કરે છે. બીજી ગુંદાથી ત્રણ ચાર હુણીઆઓ અમારી સાથે થઈ ગયા હતા, તેઓ પ્રદક્ષિણા કરતા ‘માની પેમી’ નામનું એક વેંત લાંબુ ચક્કર હાથમાં રાખી ફેરવ્યા કરે છે ને સુખેથી સ્મરણ સ્તુતિ કરતા ચાલે છે.

હવે અમે કૈલાસની બીલકુંલ નિકટ-દ્વાર પાસે આગ્યા છીએ એમ અનુભવાય છે, તેથી કૈલાસનો થોડો પરિચય કરાવીશું. કૈલાસ એ એક સમુદ્રની સપાટીથી ૨૯૦૦૦ હજાર ફુટ ઉંચાઈપર આવેલો પર્વત છે. તે જ સમુદ્રની સપાટીથી ઉંચામાં ઉંચો છે તેમ આખા ટિબેટમાં પણ એની ધરાબરીનો કોઈ ઉંચો પર્વત નથી. તેની ઉંચાઈને લઈ તે ચાળીશ ચાળીશ પચાશ પચાશ માઈલ દૂરથી સમીપ હોય તેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. હિમાલયમાં લાખો અને કરોડો પર્વત છે પણ તે પર્વત એટલે પર્વતજ, તેમાં કોઈપર મંદિરના આકારનો દેવી બાસ થતો નથી ત્યારે કૈલાસ કેવળ ખરેખરી ઢંઢાયેલો છતાં તે કેમ બાહ્ય રામેશ્વર વૈજનાથ કે કાશી વિશ્વનાથના મંદિર જેવું આગેહુબ મંદિર ન હોય ! એમ દેખાય છે. કૈલાસપર ચારે તરફ કુદરતી રીતે ખરેખર મંદિરના કુમટરપે ‘કારીગરી-કોતર કામ થયેલું’ હોય છે ને

ચાર ચોતરાપર ચાર ઋષિઓ કેમ બાણે તપશ્ચર્યા કરવા બેઠા
 ન હોય ? એવું સ્પષ્ટ બાતે છે. કૈલાસ તો એક વિશાળ મંદિર
 જેવો પર્વત છે પણ તેની હારના તમામ નાના નાના પર્વતો
 પણ અસલ મંદિર જેવાજ દેખાય છે. કેમ બાણે તે નાનકડા
 પર્વતો શિવજીના કુટુંબ કે ગણે માટે બનેલા ન હોય ? તેવી
 પ્રતીતિ થાય છે. શાસ્ત્રે પણ વે છે તેમ જાગવાન શંકરનું નિવા-
 સસ્થાન આ જ કૈલાસ છે એમ તેના દર્શન પરથી સિદ્ધ થાય
 છે. કૈલાસનું શિખર ખરકથી આવૃત્ત છે, જ્યારે ખરાખર સૂર્ય
 તપ્યો હોય ને તેનાપર ધુમસ ન હોય ત્યારેજ શિખરના દર્શન
 થઈ શકે છે. કૈલાસની આસપાસના પર્વતોપર પણ ખરક છે પરંતુ
 વિશેષ નથી. કૈલાસપર ખરક હોવાને લઈ ત્યાં અનહદ ઠંડી
 ઠાયમ રહે છે, હવા તીક્ષ્ણ ચાલે છે, ને ખરકનો વરસાદ પડે છે.
 આગસ્ટ સપ્ટેમ્બર એ બે માસજ ત્યાં જવા આવવા જેવું રહે
 છે બાકી તો દશ માસ ખરક પડે છે ને ખરકના કુંબરા બમેલા
 હોય છે તેથી ઠાંધ સંચરી શકતું નથી. કૈલાસ અને તેની આસ-
 પાસના પર્વતોમાંથી ઠંડી મોટી મોટી નદીઓ નીકળે છે. મૂળમાંથી
 નદી પ્રકટ થાય છે ત્યારે તેનો પ્રવાહ નાનકડો-ઝરણા જેવડો
 હોય છે પણ પછી તેમાં સેંકડો ઝરણા ને નદીઓ મળતા તે
 નદી એક મોટામાં મોટી નદી થઈ પડે છે જેમકે સીધું સતલજ
 વગેરે. કૈલાસને ફરતી ચાર દિશામાં ચાર ગુંદા-બુદ્ધના મંદિરો
 છે. કૈલાસ પાસે પહોંચતા દ્વાર સોધવા ને મહાદેવના દર્શન કરવા
 અત્યંત ઉત્કંઠાથી સર્વત્ર નજર ફેરવી એવું પણ પશ્ચિમ માટી
 અને ખરકના પર્વત સિવાય દ્વાર કે દેવ ઉભયમાંથી એકેય
 દક્ષિણે પડ્યા નહિ. ઝાસીકુંડ કૈલાસના પેટામાં એક તળાવ
 જેવડો મોટો કુંડ છે, કહેવાય છે કે તેમાં શિવજી પાર્વતી સાથે

નિત્ય સ્નાન કરવા આવે છે. તે કુંડ એ એક કુંડ છે એમ દ્વંદ્વથી કે નજીકથી જોનારને સમજાય તેમ નથી કારણકે તેના પર દ્વંદ્વની ફીણ જોવા શ્વેત ખરફ એક એક હાથ જમણે છે, તેમાં સ્નાન કરનારને લાકડી કે પથ્થરવતી ખરફ કાપી સ્નાન કરવું પડે છે. ખરફ કાપતા નીચે અતિ નિર્મળ ઉપમા ન આપી શકાય એવું કુંડ જળ દેખાય છે. અમે તે પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરી સર્વ સ્નેહી સંજીવીનને યાદ કરી ધૂપદીપ નૈવેદ્યથી ઠેલાસની પૂજા કરી પરંતુ સ્નાન કરવાથી થોડો વખત શરીર ચેતનહીન રહ્યું ને હાથ પગમાં તો ઠલાક સુધી વિંછીન તીવ્ર ડંખ જોવી વેદના થતી રહી. તડકાનાં અજાણે ધુમસ થતા વિશેષ કુંડી જણાઈ. ઠેલાસમાં બધે અમને શંકરના પ્રત્યક્ષ દર્શન થયા નહિ પણ જૈરીકુંડના સ્નાનથી અને ઠેલાસના દર્શન તથા પૂજાથી અમે શંકરનાજ દર્શન થયેલા સમજી આત્માને કૃતાર્થ માન્યો. જૈરી-કુંડ સ્નાન અને ઠેલાસ દર્શનથી અમે અમારા જન્મને સફળ માની અમારા સર્વ મનોરથ સિદ્ધ સમજ્યા. અમારૂં હૃદય તો ધરમ આસ્તિક હોઈ ઠેલાસના દેવત્વને માનેજ પરંતુ નાસ્તિકોના ચિત્ત પણ સહજ નથી પડી દેવના દેવત્વને સ્વીકારે છે. એક નાસ્તિક જોવા સંયુક્ત પ્રાંતનો વતની જે માસ્તર નામથી ઓળખાય છે જે મનમેળપણથી હવા ખાવા અને દુધ્ય જોવા પાંચેક વર્ષથી અડીનારાયણમાં રહે છે, તે ગઈ સાલ ઠેલાસ જોવા પણ આવેલો, તેનો ભેટો અમને અડીનાયમાં થતા ઠેલાસ વિષે વાત નીકળતા તેણે ઠેલાસનું દેવત્વપણું સુક્ષ્મકંઠે સ્વીકાર્યું એટલુંજ નહિ પણ તેની તે બક્ષિભાવથી પ્રશંસા સુદ્ધાં કરવા લાગ્યો. જૈરી-કુંડમાં સ્નાન કરી ઠેલાસનું વિધિસર પૂજન કર્યો પછી સાધુઓને તથા પહાડી પ્રાણીઓને દક્ષિણ અને દ્રાક્ષ વગેરે ખાવાનું આપી

અમે પણ પાઠ ખાઈ જળપાન કર્યું ને પછી ચાલી નીકળ્યા. બીજી ગુફાથી ગૌરીકુંડ માત્ર બે માઈલ હતો. ગૌરીકુંડથી પાંચેક મિનિટ ચડાઈવાળો રસ્તો ચાલ્યા પછી એક માઈલ જેટલી સખ્ત ઉતરાઈ ઉતરવી પડી. ઉતરાઈ ઉતરતા ખાડા ટેકરાવાળા અત્યંત ખરાબ રસ્તે અમે તથા ચંવર ન ગળંડી પડીએ તેની ખાસ કાળજીથી સંભાળ રાખવી પડતી. ક્ષણે ક્ષણે પડવાની ખીંક રહેતી હતી. ઉતરાઈ ઉતર્યા પછી પણ રસ્તો ખાડા ટેકરા અને કાઢવ ઠીચડ ઝરણાવાળો આખો જ્યાં ચંવર ખુંચી જતા હતા. સાંજે છ વાગે ત્રીજી ગુફા પહોંચ્યા. ત્રીજી ગુફા-ગૌઝના મંદિરમાં પહોંચ્યા પછી તુરંતજ કોફી સાથે સત્તુ સાથે ખાઈ લીધું. પહેલી રાત્રિ વીત્યા પછી પહાડીઓ તથા સાધુઓ બહુ અનુકૂળ થઈ વર્તતા હતા, ને આજે તો ધર્મ સંખંધી બહુ વાર્તાલાપ પણ ચાલ્યો. રાત્રે ચંદ્રચંદ્રણ બેયું પણ દેખાયું નહિ. લામાને ટંકો આપી ખુશી કર્યા પછી બીજે દિવસ સવારે વહેલા ચાલી બપોરે બે વાગે માન સરોવર પહોંચ્યા. ત્રીજી ગુફાથી નીકળ્યા બાદ બે માઈલનો રસ્તો ચડાઈ ઉતરાઈવાળો આખો ને પછી અત્યંત મોટા પ્રવાહવાળી નદી આવી તે પાર કરી છ માઈલ મેદાનપર ચાલ્યા એટલે રકસતાળ સરોવર દેખાયું. રકસતાળ નજીક આવતા રસ્તો બંનિ કાઢવ ઠીચડવાળો અને ઠંઠઠેકાણે નદીનાળાવાળો આખો જોમાં અમે તથા ચંવરે અનેકવાર ખુંચી ગયા. લાકડીના ટેકાવતી ઠીચડમાંથી અમે બહાર નીકળી ચંવરોપરનો સામાન ઉતારી ચંવરોને બહાર બેંચી કાઢ્યા હતા. રકસતાળ પાસેથી ધારવાળા રસ્તે બે માઈલ ચાલતા જોના દર્શન સ્નાનની વર્ષો થયા ઉપાસના કરતા હતા તે માનસરોવર પહોંચી તેના તટે આવેલી ગુફામાં ઉતારે કરી સરોવરમાં સ્નાન કરવા ગયા.

માનસરોવર.

આજે અમારા આનંદની સીમા ન હતી, આજે અમારો પંદર વર્ષનો સંકટપ્રફળિભૂત થતા અમે અમારી એકાંતેર પેઢીને ધન્ય માની, આજે દેવતાઓના રમણ સ્થાનના દર્શન કરતા અમે અમેને પરમ લાગ્યવાનું અણ્યા. પળે પળે મૃત્યુ ઉપજાવે એવા અનેક સંયોગ અને સંકટ પસાર કરી સાડાચાર માસની તપશ્ચર્યા પછી જેનું અનુપમ સૌંદર્ય નિહાળવા સૃષ્ટિના સમર્થ જ્ઞાની પુરુષો નિશ્ચિન ઇચ્છા સેવે છે તે માનસરોવરના દર્શન થતાંજ અમે પરમ ભક્તિભાવથી તેની જય યોલાવી પ્રજ્ઞામ કયો. માનસરોવરના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરી કુટુંબી તથા સર્વે સ્નેહી સંબંધી મિત્રોને યાદ કરી ખાર ફળકા માર્યો. મહાજીને લઈ તમામ સુતરાઈ કપડા યોળી નાંખ્યા ને પીવાય તેટલું તેના મધુર જળનું પાન ઠીધું. સ્નાન પાનથી નિવૃત્ત થતા સરોવરમાંથી બહાર નીકળી ભીંના કપડા બદલી નાંખ્યા ને સંઘ્યા પૂજા કરવા બેઠા. સંઘ્યા પૂર્ણ થતાં માનસરોવરના કાંઠે કાંઠે તેના અલૌકિક સૌંદર્યનું નિરીક્ષણ કરતા થકા ટેલવા લાગ્યા. ટેલતા ટેલતા જે અનુભવ થયો તે આ પ્રમાણે છે:—

માનસરોવર એ એક સમુદ્ર જેવડું વિશાળ સરોવર છે. તેની લંબાઈ આશરે સાડાચાર માઇલ હશે ને પહોળાઈ ત્રણ માઇલ હશે. તેની ફરતી નાના પર્વતોની વાડ છે. જળ સ્ફટિક મણિ જેવું અત્યંત નિમળ, મધુર અને સમશીતોષ્ણ છે. જળનો રંગ નીલવર્ણ-ધનરયામ છે. તેના કિનારે અમુક અમુક જગ્યાએ મેદાન છે, જ્યાંથી સરોવરમાં ઉતરી સ્નાન થઈ શકે છે.

સરોવરના કાઠે કાઠે કુવળ જીવું સૂકું સુંવાળું ઘાસ તરે છે પણ તેની ખુબી એ છે કે તે ફક્ત કાઠિજ તરે છે, અંદર જતું નથી. સરોવર મધ્યમાં તો હજારો મસ્તક જીંડુ જણાય છે પણ કિનારેથી એકસો વાર દૂર સુની તેમાં સ્નાન કરવાથે' ઉતરતા જળ ઠેડસુધી સ્પર્શ કરે છે. સરોવરમાં નાની નાની કાંકરી પથરાયલી છે ને તે એટલી સુંવાળી છે ને એવી સરસ રીતે ગોઠવાયલી છે કે તેના પર જમા રહેનાર કે ચાલનારને જરા પણ તે ખુંચતી નથી. સરોવરમાં હંસ પક્ષીના જોડા રહે છે ને તે ચારે ચરતા અહીં તહીં ફરે છે. અમે જ્યાં સ્નાન કરી વાસ કર્યો હતો ત્યાં તેનું આગમન ન થતા તે અમારી દષ્ટિએ પડ્યા નહિ, પણ ખતકના ટોળાના ટોળા તરતા હતા. માનસરોવરની અંદર કંઈ નહીંએ આવે છે ને કંઈ બહાર નીકળે છે. માનસરોવર તો જ્યાં અમે પ્રથમ ગુંદામાં ઉતર્યા હતા ત્યાંથી પણ એક મોટો નદ જવડો પ્રવાહ નીકળી રકસતાળમાં જતો હતો. લોકો કહે છે કે માનસરોવર અને રકસતાળ વચ્ચેની ભૂમિમાં જગ્યા જગ્યાપર સોનું પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. થોડા વર્ષ અગાઉ એક હુણીઆએ જમીન ખોદી સોનું કાઢ્યું હતું પણ ટિપ્પેટ સરકારે હુકમ ફરમાવી તે ખોદી કાઢેલું સોનું પાછું ડટાવી બવિધ્યમાં કોઈપણ માણસ જમીન ખોદી ન શકે તેવી સખ્ત આજ્ઞા કરી છે. સરકારની આજ્ઞાને ભંગ કરનારને ટિપ્પેટમાં જજલ ફેલની શિક્ષા કરવામાં આવતી નથી પણ કુકરીથી ધડ માથું જૂદું કરવાની અથવા જીઘાડે શરીરે ખસેા ખસેા ફટકા મારવાની અતિ આકરી શિક્ષા થાય છે. સોનાની ખાણની ખાણમાં નિમક અને સોડાગાની પણ ખાણો છે. અહીં સૂર્ય તપતો હોય છતાં જોત જોતામાં વાદળ વિના આકાશમાંથી ખરકનો વરસાદ પડવા માંડે છે અને ધ્રુમસ તથા હવાના

સુસજ્જાતા શરૂ થઇ છાતી વીધી નાખે છે, તેમ જયારે ખરફ પડે છે ને હવા આવે છે ત્યારે ઠંડીપણ અસહ્ય પડે છે. ફેફસાસની આસપાસ જોમ ચાર દિશામાં ચાર ગુંફા છે તેમ માનસરોવરની આસપાસ પણ ચાર ગુંફાઓ છે પરંતુ માનસરોવરને પ્રવક્ષિણા ભાષ્યેજ ઠોઠ કરે છે કારણ કે રસ્તો ખડકુ લાંબો અને વિકટ છે. કંઈ નહીં નાખા અને ખરફવાળા પર્વતો આજીવન પડે છે, પંદર પંદર દિવસની ખોરાકથી જાથે રાખવા પડે છે ને ક્યો ક્યો છુલ્લીઆ ઠાકુ-સ્ટારીઆનો ભય રહે છે

આ અદ્ભુત અલૌકિક સરોવર વિષે શાએ એમ કહે છે કે તેમાં દેવતાઓ તથા મંધવી અપ્સરાઓ સાથે વિમાનમાં આવાગમન કરી સ્નાન કરે છે, અમૃત પાન કરે છે, રમણ કરે છે, ને પુષ્પનો વરસાદ વરસાવી દુર્લ્ભીના નાદ કરે છે; પરંતુ અમે અડધો દિવસ અને આખી રાત્રિ અત્યંત આતુરતાથી સૂક્ષ્મ રીતે તેના દેવી અમતકારોનું નિરીક્ષણ કરતા માનસરોવરના કઠિ ખેઠા છતાં તેમાંનું કંઈ અમને દેખાયું નહિ. અલગપણ અમે જોવી માનસરોવરની અમલિમ સુંદરતા નિહાળી તેવી સુંદરતા પૃથ્વીપર અન્યત્ર ક્યાંય નિહાળી નથી અને ભવિષ્યમાં નિહાળી શકવાના નથી. માનસરોવરનું સૌંદર્ય એટલું અલૌકિક છે કે અમે તો શું પરંતુ મહાસમર્થ ઠવિઓ પણ તેનું વર્ણન કરી શકે એમ નથી. પ્રમાત્મા વિષે જોમ વેદ સ્વરૂપકું વર્ણન કરતા કરતા 'નતિ નેતિ' કહે છે તેમ માનસરોવરના અદ્ભુત સૌંદર્ય વિષે પણ કહ્યા વિના છૂટકો નથી. માનસરોવરના દર્શન સ્નાયથી જામારા કુદરતી સર્વ અભિલાષા

અનુભવવાની ઇચ્છા અવશ્ય રહી હતી; પરંતુ ડાકુ-લુટારોનો ભય સજો સજો લાગતો હોવાથી પીજે દિવસ આઠવાગે સ્નાન પાન કરી, જળની લોટીઓ ભરી, પુનઃ પુનઃ કંડવત કરી તકલી-ઠોટ તરફ ચાલી નીકળ્યા. ઠેઠાસ લથા માનસરોવરની આસપાસ પંદર પંદર આઠલ સુધી ગામ કે મકાન નથી, તેમ ખરફ પડવાને લીધે વૃક્ષ વનરૂપિત જંગી શકતા નથી માત્ર ઘોરડી જવડા નાનકડા કોટાળા આઠ તથા ઘાસ ઠ્યાંક ઠ્યાંક જો છે, માનસરોવરમાં મોટા મોટા મચરમચ્છ હોવાનું કહેવાય છે તે સરોવરની અંદર જરૂર હશે પણ અમને ઠ્યાંય ઠાંઠા પર જણામાં નહિ અહીં પણ અમને કેમેરા ખડુ યાદ આવ્યો.

તકલીકોટ.

ધીમી ધીમી જડાઇવાળો રસ્તો માનસરોવરન કિનારે કિનારે જવા લાગ્યો. માનસરોવરની દિવ્યતા જોતા જતા બે કલાકે એટલે દસ વાગે ખાણીના નાનકડા ખાઓચીઆ સમીપ આવી પહોંચ્યા કે જ્યાં ઘાસ તથા લકડી ચળી શકે એમ હતું. મધુ કાલે રસોઇ બનાવવાની લક ગુંદામાં ચળી વહિતી તેમ ગુંદાના માણસોએ પાક વળેરે જમતી જમતે વારંવાર ખિસા ખમીને તથા નહિ આપતા જોતા કડીને તાલ આપી મૂર જમવા દીધા નહોતા તેથી જોને ભૂખ બ્યાપી હતી. વરસાદ થોડો થોડો વરસી રહ્યો હતો તેમ હવા પાણુ આવી સૂકી હતી છતાં જોનો અસિમ્ય અહીં આમે કુણીઆ નેકરને ચંપર જુલા સળી રસોઇ મટે લકડી લાવવાનું કહ્યું. કુણીઆ તથા સાધુના માણસો લીલી લાકડી લગ્યા

તે સળગાવી શેટી શેકી નાખી સૌ જમીને નિવૃત્ત થયા એટલે આલવા માંડ્યું. જેમ અવાપિ પર્યંત ડાળી તરફ માનસરોવરનો કિનારો આવેલો હતો તેમ હવે જમણી તરફ રક્ષસતાલ કિંવા રાક્ષસતાલનો કિનારો આવવા માંડ્યો.

રક્ષસતાલ કિંવા રાક્ષસતાલ પણ એક મહાન સરોવર છે. માનસરોવર અને રક્ષસતાલની વચ્ચે ફક્ત એક માઈલનું અંતર હશે. રક્ષસતાળ માટે એમ કહેવાય છે કે જ્યારે રાક્ષસરાજ રાવણ ભગવાન શંકરની આરાધના કરવા અહીં આવ્યો હતો ત્યારે તેણે પાણીની આવશ્યકતા જણાતા પૃથ્વીને પાદુ મારી આ જળ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. રક્ષસતાલની વચ્ચે જે ખડગો છે ને લોકો કહે છે કે હજુ પણ તેમાં તપસ્વીઓ બેઠા બેઠા તપશ્ચર્યા કર્યા કરે છે. રક્ષસતાલની રમણીયતા, જળની નિર્મળતા તથા ગહનતા પણ અત્યંત દર્શનીય છે. કંઈ નદીઓ કૈલાસમાંથી અને કંઈ માનસરોવરમાંથી નીકળી રક્ષસતાળમાં મળી જાય છે ને મોટી મોટી સીંધુ સતલજ જોવી કંઈ નદીઓ તેમાંથી પ્રકટ થઈ વહે છે.

ખન્ને સરોવર વચ્ચેના ચડાઈ ઉતરાઈવાળા રસ્તે આલતા આલતા વરસાદ અને હવના સખ્ત વાવાઝોડાનો અનુભવ કરવો પડ્યો. માથાપર છત્રી ઉઘાડી રાખી હતી પણ હવા તેને ખેંચી જતી એટલે છત્રી ખંધ કરી ઠંડીથી વિશેષ રક્ષણ મેળવવા સારું મુનરચારીથી આલતી વખતે અમે વિજયસિંહજી પાસેથી બે જનની આદરે ખાર ખાર રૂપિયામાં લીધી હતી તે અંગ પર ઓઢી લીધી, છતાં હાથ ઠાન તો ઠંડીથી સાવ ચીમળાઈ ગયા. ચાર માઈલ આદ્યા પછી ખન્ને સરોવર છૂટી ગયા ને પછી નાના નાના પહાડ વટાવી એક મજળ પ્રવાહવાળી નદી ઓળંગી ખુલ્લા

મેદાનમાં સાંજ પડી જતા મુકામ કંચો. આજે રસ્તો ખરાબ હોવાથી તેમ હવા વરસાદના સુસવાટા અનુભવવાથી માત્ર છ માઇલ ચલાયું.

ખુદ્દા મેદાનમાં જ્યાં પથ્થરની જે કુટ જોટલી હતી વાડ હતી ત્યાં રોકાયા પછી હુસીઓ લકડી લાગ્યો એટલે ઠોક્કી ખનાવી સતુ સાથે વાળું કરી લીધું. અમારા સાથીને સતુ માફક આવી ગયો હતો પણ અમને તો તે જોયો ગમતો નહોતો અને મોઢામાં નાંખતા જીલટીજ થવા માંડતી હતી પરંતુ બીજો ઠોધ જીપાય ન હોવાથી તે પરાણે ખાવો પડતો. આજે અહીં ખુદ્દા મેદાનમાં અમે રાતવાસો કર્યો પણ અમારી બીલકુલ નિકટમાં ખરફવાળા પર્વતો હતા તેથી ઠંડી અનહદ પડવા સંભવ હતો, આખો દિવસ હવા વરસાદ રહ્યા હતા તેથી હવે રાત્રે હવા ચાલી વરસાદ અવશ્ય પડશે એવું લાગતું હતું ને ડાકું-લૂંટારાઓ પણ આવી પહોંચવાનો કણે કણે પૂરેપૂરો ભય લાગતો હતો. તાત્પર્યે કે અમે આજે પૂર્ણ જોખમકારક સ્થિતિમાં હતા પરંતુ જો પરમકૃપાળુ પ્રભુએ અવાપિ પર્યંત અમારું રક્ષણ કર્યું હતું તેણે અહીં પણ જીતારી લીધા. અહીંના ડાકું-ધાડુપાડુઓ મુસાફર પાસેથી માત્ર પૈસા લઇને અટકતા નથી પરંતુ તે સાથે જોરા-કીની ચીજો તથા કપડા પણ હરી જાય છે ને વખતે મારી પણ નાંખે છે, પ્રભુ ગ્રેરજા થાય તો કદાચિત્ તેઓ યાત્રીઓ (નિકારા) ને જતા પણ કરે છે. ભલે ડાકુંઓ કદાચિત્ મનુષ્યને મારી ન નાંખે છતાં તેની પાસેના કપડા જોરાક લઇ લે એટલે તે દૂટાયલો માણસ અહીંના હવાપાણી અને નિર્જનતાને લીધે વગર મોતે મરેલોજ સમજવો. આવી મુસાફરીમાં નાનકડો તાંબુ અને રાઇફલ જેવા હથિયારો વળુ ચાર જણા સાથે હોય તો ઘણો ખર્ચાવ થઇ શકે એમ

અનુભવે અમને શિખર્યું. સાંતિ પ્રિય અંગ્રેજ ખઠાહરે કૃપા કરી
કેટલાક ભોલીઆઓને ખંડુક રાજવાના પરવાના આપ્યા છે તો
પણ ચોતાના આત્મરક્ષણ માટે તેઓ રાઇફલ વગેરે ખીજા અનેક
હથિયારો વગર પરવાને પણ રાખે છે કારણકે હિંદુસ્થાનની માફક
અહીં જહન પહાડોમાં તેઓની કોઇ ઝડતી લઇ શકે એમ નથી,
ને કદાપિ કોઇ ચોતાની અસાધારણ સત્તાની રૂથે ઝડતી લે તોપણ
પતો લાગી શકે એમ નથી.

માવણ વઢિ ૩ ને ગુરુવાર અતઃકાળ છ વાગે મેદાનમાંથી
આલી નીકળ્યા. એકાદ માઈલ મેદાનપર અને પછી થોડી ચડાઇ
ઉતરાઇવાળા પહાડના રસ્તે બે માઈલ આલ્યા ત્યારે ખેતી ભેવામાં
આવી. તે જવની ખેતી કરનારા સાથે અમારા હુણીઆને સંખ ધ
હોવાથી તેણે તે તરફ અંવર હાઠી ખેતી પાસેના મેદાનમાં એક
ઝરણા નજીક અંવર ભેવા રાખી રોટી જલ્દી ખનાવી લેવાનું કહી
તેના ઐળખીતા હુણીઆના તંબુમાંથી લઠડી લાગ્યો. શૌચથી
પરવારી ઝટ રોટી ખનાવી અમે જમી લીધું ને રસ્તે પડ્યા. અંવર
ખેલની બાત અતિશય મજબૂત રહે છે, કાંધિ પૂછડે માથે ને જોઠણે
અંવરને વાળના બુથ હોય છે તેમ આખા શરીરે પણ સ્વાભા-
વિક રીતે ઠંડા પ્રદેશને લઈ મોટા વાળ હોય છે, જમે તેટલો
તેનાપર બોલે નાંખ્યો હોય ને ઉપર માણસ ચડી ખેઠો હોય
તોય તે માણી જણુકારતું નથી ને વિકટ ચડાઇ ઉતરાઇ ચડી
ઉતરી ભયંકર વેગવાળી નદીઓ તરી જાય છે. વળી જ્યારે
એક એક ખચ્ચરના અઢીસો રૂપિયા કિંમત પડે છે ત્યારે અંવ-
રની ફક્ત ૫૦ થી ૬૦ રૂપિયા કિંમત હોય છે છતાં તે માણી
ચોતાની મેળે ભાગ્યેજ ચાલે છે. રસ્તાની માણસને ખખર ન

હોય તો અંબર ચોંચ માર્ગે આલી પહોંચાડે છે પણ તે વારંવાર રસ્તામાં થાસ ખાવા લાગે રડી જાય છે. સાથે બે ત્રણ બીજા અંબર હોય તો એક બીજા એક બીજાની આજળ આલવાની ક્ષમ્ધા કરે છે ને પછી એકાદ આજળ થતા તે ત્રણ આલતું નથી. વળી તેને પાસે લાવી લાખું રાખી સામાન લાદતા, ઉતારતા ને સ્વારી કરતા કે તે પરથી નીચે ઉતરતા હુણીઆને તેની બહુ ખુશામત કરવી પડે છે. ખુશામત કરવા છતાં કેટલીક વેળા તે પાટું મારી મારવા હોડે છે. સામાન લાદવાના અંબર મોકળા હોય છે ત્રણ સ્વારી કરવાના અંબરના નાકમાં નાથ નાખેલી હોય છે જૈન લોકો મંદિરમાં અંબર વાપરે છે તે આજ માણીઆ-ગાય બળદના પૂછડાં હોય છે, જે વાપરવાથી અહિંસાનું તરવ બીલકુલ સચવાતું નથી કારણ કે પૂછડું કાપતા અંબરને બહુ કષ્ટ થાય છે. જમ્યા પછી કયાંય રોકાયા વિના આલતા બપોરે બે વાગે આઠ માઇલ આલી પુડાંગ ગામ થઈને તકલાકોટ મંડી પહોંચ્યા.

તકલાકોટ મંડી પહોંચ્યા પહેલા એક માઇલ પુડાંગ ગામ આવે છે ત્યાં હુણીઆઓના છૂટા છવાયા ૨૫-૩૦ મકાનો છે. તેઓ જવની અને મટર (વટાણા) ની ખેતી કરે છે. નદી અને ઝરણાઓને ધોરીઆના રૂપમાં વાળી ખેતરોને પાણી પાથ છે. તકલાકોટ મંડીમાં બે વિભાગ છે:-એક નદીના આ તટે છે તેમાં હુણીઆ લોક તાંબુ નાંખી પોતપોતાનો માલ વેચે છે ને બીજો નદીપરનો પૂલ ઓળંગી સામેપાર અડધો માઇલ દૂર છે જ્યાં ભોટીઆ લોક મકાન જવડી જેથી માટીની દિવાલો અણી તેના પર તાંબુ નાંખી એકમાં રહે છે ને બીજામાં કાપડ કરીઆણું વગેરે માલ ગોઠવી વેપાર કરે છે. અમારો હુણીઆ નોકર તેના બીજા

અતલાઇએ કરતા અમારી સાથે ઠીક વતેલો એમ અમને લાગતું હતું ને તેથી અમે તેને વારંવાર ફાટી પાક મેવો વગેરે આપી યુગ રાખતા હતા. હુણીઆ લોક (ટિબેટીઅન) એટલા જંગલી વિચારહીન હોય છે કે કોઈ ગમે તે એકું બુકું આપે છે તોપણ તત્કાળ તેઓ રાક્ષસની માફક ખાઈ બચ છે. તે જ્યારે ખાવા બેસે છે ત્યારે મોટો ટોપ ભરી મીઠાનો આ ઉઠાડ્યો હોય તે સત્તુ સાથે ખાઈ બચ છે ને તદુપરાંત માંસ ન રંધાયું હોય તો કાચેકાચું ખાઈ લે છે છતાં તે આખો દિવસ બેસતા ઉઠતા હાલતા ગમે તે વસ્તુ મોઢામાં નાંખી બચડયા કરે છે. તકલાકોટ મંડીના પૂલ પાસે આખ્યા ત્યારે તેણે અમને ચંવરથી ઉતારી અમારો સામાન પણ નીચે નાંખ્યો. મિલમવાળા દોલતસિંહજી જે અહીં જીન ખરીદવા આખ્યા હતા તેનો સમાગમ થતા તેણે નંદરામ ગરબ્યાલ કે જેનાપર વિજયસિંહજીના ભાગીદાર જશ-પાલે અમને બલામણુ પત્ર લખી આપ્યો હતો તેના મકાને લઈ જવા માટે હુણીઆને લણેા સમજાવ્યો છતાં તે કોઈ રીતે સમજાયો નહિ ત્યારે દોલતસિંહજીએ અને તેના માણસોએ અમારો સામાન જીંથઈ લીધો. નંદરામ ગરબ્યાલનું મકાન પૂછતાં પૂછતાં અમે તેને ત્યાં જ્યાં ને બલામણુ પત્ર આપી બેઠા. તે બલા ગૃહસ્થે પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કરી ગાદીપર બેસાડયા ને રસોઇની ગોઠવણ કરી આપી. ખાદ અમે આવતી કાલે નીચે જવા માટે ઝપુ કે ખચ્ચર કાંઈ વાહનની તળવીજ કરી આપવા કહ્યું. સાંજે પાંચ છ બોટીઆઓ સાથે બેસી અમે પ્રાસંગિક વાતો કરતા હતા. કૈલાસ માનસરોવરની ચાંતની વિકટતા અને તેમાં પણ મિલમ તથા ઉંટાપુરાના છવલેણુ માર્ગ વિષે વાત નીકળી ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે તેઓના કરતા અમારું દુઃખ વિશેષ છે.

અહીંથી તમે નીચે જશો ત્યારે નીરપાણીઆનો માર્ગ કેટલો ભયંકર દુઃખદાયક છે તેનો તમને અનુભવ થશે. અમારામાં અજ્ઞાનતા અને અવિદ્યા ઘણી છે તેથી અમે અમારા દુઃખ દર્દનો કાંઈ ઇલાજ કરી શકતા નથી તેમ કેઈ પાસે કરાવી શકતા નથી. મિલમમાં તમે જેમ ઉપદેશ આપી ત્યાંનો રસ્તો સુધારવા માટે ખનતું કરવાનું લક્ષમાં લીધું છે તેમ અહીં પણ કૃપા કરી ઉપદેશ આપો ને અમારો રસ્તો સુધારવા ખનતું કરો. આવતી કાલે અમારાપર મે. કરી અહીં રોકાઈ જવ જોઈ અમે અમારી સઘળી હકીકત તમારી પાસે નિવેદન કરી શકીએ ને તમારા મુખનો ઉપદેશ સૌ એકત્ર થઈને સાંભળી શકીએ.

આગેવાન માયાળુ ભોટીઆઓના આગ્રહથી અમે આવતી કાલે જવાનું મુલતવી રાખ્યું ને મોડી રાત સુધી બેસી તેઓના રસ્તાના કંઈ, સુખ દુઃખ, વેપાર વાણિજ્ય, રીતરિવાજ વગેરેની હકીકત સાંભળી લીધી ને બીજા દિવસ ખુલ્લા મેદાનમાં સભા ભરી “ધર્મ અને જીન્નતિ” એ વિષયપર ખપોરના ચાર વાગે બાપજી આપ્યું. સભામાં ઘણાખરા ભોટીઆઓ હાજર હતા, તેઓ વ્યાખ્યાન સાંભળી બહુ પ્રસન્ન થયા ને વધારે સમય રોકાઈ જઈ ઉપદેશ આપવા માગણી કરી પરંતુ અમે અનેક કારણો દર્શાવી |વનયપૂર્વક તેઓની માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો.

જુવાર-મિલમના ભોટીઆઓ માટે જેમ ટિબેટ સાથે વેપાર કરવા સાફ જ્ઞાનીમ મંડી છે, ધર્મોના ભોટીઆ માટે જેમ છકડા મંડી છે ને ખમ્તીનાથ પાસે માનાચામના ભોટીઆ માટે જેમ ગરતોક મંડી છે તેમ વ્યાસ ચૌદાસ-ગરબાંગના ભોટીઆઓ માટે તકલાકોટ મંડી છે. તકલાકોટ મંડીમાં ગરબાંગ અને

તેની પટીના સાત ગામના લોટીઆ વેપારી પાંચ મહિના વેપારાર્થે રહે છે. અહીંના લોટીઆ પણ જ્ઞાનીમ મંડીની માફક કાપડ આપે છે ને હુણીઆઓ પાસેથી જ નિમક સોહાગો વગેરે ખરીદી નીચે લઈ જાય છે; પરંતુ અહીંના વેપાર જ્ઞાનીમ કરતા પ્રમાણમાં ઓછો છે. જે જાતિના મિલ્લમમાં લોટીઆ છે તે જાતિનાજ અહીં ગરબ્યાંગ ચૌદાસના લોટીઆ ખરા; પરંતુ તેઓના રીતરિવાજ ભાષા અને પહેરવેશમાં મોટો ફરક છે, તેઓ કન્યા પણ પરસ્પર લેતા દેતા નથી, માત્ર સાથે ભોજન કરે છે. પુર્ડામની માફક તકલાકોટમાં પણ પહાડની ભેખડમાં ઘરો બનાવી રહેતા ને પાસેની જમીનમાં ખેતીવાડી કરતા કંઈ હુણીઆઓને અમે જોયા. ખાખુ નંદરામ ગરબ્યાલ તકલાકોટમાં એક આગેવાન માયાણુ ઉદાર અને સુખી સજ્જન લોટીઆ વેપારી છે. તેમણે અમારી ઉપર અસાધારણ પ્રેમ દર્શાવી આગતાસ્વાગતા કરી જે માત્ર થયા અમે દૂધ કે દહીંને નજરે પણ જોયા નહોતા તે તેણે પ્રેમથી ખુબ હાજર કરી દીધા; એટલુંજ નહિ પણ એક લોટીઆના ઝપુપરથી નિમક ઉતારી પોતાને ત્યાં રાખી લીધું અને અમારે સામાન મૂકાવ્યો અને પોતે પોતાને ઘેર (ગરબ્યાંગ)થી નિમક બદલામાં આપવાનું સ્વીકારી ગરબ્યાંગ તેના ભાઈપર બલામણુપત્ર લખી આપ્યો છતાં તેણે અમારી પાસેથી ઝપુના લાડાનો એક પેસો લીધો નહિ એ તેમનો ઉપકાર તથા બલાઈ અમે કહીપણુ બૂલીએ તેમ નથી. જેમ નંદરામજી પોતે લાયક છે તેમ તેમના ભાઈઓ કદયાણુ સિંહજી, ઉત્તમસિંહજી, દિલીપસિંહજી તથા નંદરામજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પણ લાયક છે. ધુરો પંચાર કરતા અસાધારણ બરફને લીધે ખાખુ નંદરામજી તથા તેમના ભાઈના પત્રના આગળા સદંતર નાચ પાચા હતા ને લંગડા બન્યા છતાં હજુ પણ પીડા

ભોગવવી પડે છે એ હજારે પગ ખોલીને અમને ખતાવ્યું ને
જેમ અમને ખડુ ખેદ થયો. બીજા ધુરા કરતા આ ધુરાને સરળ
ધારી કેટલાક સાધુ સંતા કૈલાસ માનસરોવરની યાત્રાએ અહીંથી
ગયા હતા, તેઓ યાત્રા પૂર્ણ કરી પ્રાછા ફરી અહીં આવેલા. દષ્ટિએ
પડ્યા, તેમાં ત્રણેક તો બિમારીને લાઇ તુરતમાં નીચે જઇ શકે
એમ નહોતું. તકલાકોટથી ખોચરનાથ નામના તીર્થમાં જવાય
છે પણ અમે ત્યાં ગયા નહિ; કારણ કે હવે અમારે જલ્દી ઘેરના
ખખર જાણી ઘેર પહોંચવાની જરૂર હતી. ભોટીઆ લોક કહે
છે કે કૈલાસ માનસરોવરની યાત્રાએ હિંદુસ્થાનમાંથી તો શુદ્ધસ્થ
ભાગ્યેજ કોઈ આવે છે પણ સંસારની દરકાર વગરના સાધુસંત
સોથી સવાસો દર વર્ષ આવે છે.

ગરબ્યાંગ.

તકલાકોટ મંડીથી આવણ વહિ પ ને શનિવારે સાત વાગે
ગરબ્યાંગ તરફ રવાના થયા. બાણ નંદરામજી તથા તેના ભાઈ
કલ્યાણસિંહજી અમારો સામાન ઝુ ઉપર લદાવી થોડે દૂર
સુધી વળાવા આંચા. તકલાકોટમાં વરસાદ તથા ખરફ ઓછો
પડે છે, કવચિત્તજ પડે છે ને તેથી ઠંડી પણ ઓછી રહે છે છતાં
આજે વરસાદ વરસતા ઠંડીનો અમકાર હતો. નદીપરનો પૂલ
પસાર કરી સીધા રસ્તે જે માઇલ આલ્યા પછી વરસાદ ખંધ
થતાં તડકો નીકળ્યો. રસ્તો સારો હતો પણ ઝરણા અને નદી
આંચા કરતા હતા. બાદ એક મોટી વેગવધી નદી ઓળંગ્યા
પછી ત્રણ માઇલની અડાઇ ચડી લીપુધુરા પહોંચી ગયા. ચડા

ચડતા વારંવાર થાક લાગતો ને શ્વાસ ચડતો હતો પણ ચડાઇ વિશેષ કઠિન ન હતી તેથી થોડો વખત થાક ખાતા નવી શક્તિ પેદા થતી હતી. લીપુધુરા નજીક પહોંચ્યા ત્યારે તેના પેટામાં અને આસપાસના પર્વત ઉપર ખરફ પથરાયેલા હતા પણ થોડો ને ફક્ત ખસો ખસો વાર જોટલી ત્રણ જગ્યામાંજ પસાર કરવાનો હતો જે અમે સપાટામાં કરી ગયા. લીપુધુરાના શિખરે પહોંચતા પુનઃ હિમાલયના ઉન્નત પર્વતો રૂપી હિંદુસ્થાનની ભૂમિના દર્શન થયા તેથી અપાર આનંદ થયો. આનંદના ઉભરામાં ખરીવિશાલકી જય બોલાવી દશેક મિનિટ એક તરફ ટિપ્પેટ અને બીજી તરફ હિમાલયનું નિરીક્ષણ કરતા બેઠા. આ ધુરે નજીક તથા સરળ હોવાથી કંઈ ભોટીઆ સ્ત્રી પુરૂષો આવતા જતાં નજરે પડતા હતા. પુરૂષો વેપારાર્થે અને સ્ત્રીઓ માનસરોવરની યાત્રાના હેતુથી જતી હતી. કૈલાસ તથા માનસરોવર સામે મુખ કરી છેલ્લીવારના ઢંડવત્ કરી જય બોલાવી આગળ આદ્યા. હવે ઉતરાઈ ઉતરવાની હતી તેમ રસ્તો સારો હતો તેથી ઝડપથી ચાલી ઉતરાઈ ઉતરી મેઢાનવાળા રસ્તે એક ભોટીઆના પડાવ પાસે ઝપુ બેઠા આવવાની રાહ જોતા બેઠા. એક કલાક રાહ જોયા પછી ઝપુ બેઠા દેખાયા ત્યારે પુનઃ ચાલવા માંડ્યું. રસ્તામાં આવતા બંને બાજુ હિમાલયના અતિ ભવ્ય પહાડો તથા તેમાંથી ખરફ પીગળી પ્રકટ થતા અસંખ્ય નાના મોટા ઝરણા અને નાળા વટાવી આઠ માઇલ ચાલી સાંજે એક ઉપર એક ખડકેલા પથ્થરની નાની નાની ઐરડીઓવાળી ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યો. અહીં 'ઠેકઠેકાણે લીલું' ખડ તથા નાનકડી લકડી ઉભા હતા. ભોટીઓએ ઝપુ ઉભા રાખી તેનાપરથી સામાન ઉતાર્યો ને પછી ઝપુને ચરવા મૂકી દઈ પોતે લકડી લઈ આખ્યા એટલે લકડી

સળગાવી રોટી ખનાવી જમ્યા ને ઇશ્વરસ્મરણ કરી સુષ્પ રહ્યા. અહીં ત્રણ ભોટીઆ સ્ત્રીઓ પણ માનસરોવરની બાજુએ જતા અમોરી ખાજુની ઓરડીમાં ઉતરી હતી.

બીજા દિવસ સવારે છ વાગે ઉઠી ચાલવા ઇચ્છ્યું પણ વરસાદ પડતો હતો તેથી તે બંધ થવાની રાહ જોતા બેઠા. ભોટીઆઓએ કહ્યું તમે ખુશીથી આગળ જાવ, સામાન માટે ચિંતા કરો નહિ, અમે સંભાળીને લાવીશું. ગરબ્યાંગ જલદી પહોંચવાની ધારણાથી અમે આગળ ચાલ્યા, વરસાદ થોડીવારે બંધ થયો ને દશવાગે કાળાપાણી પહોંચ્યા. કાળાપાણીમાં પાંચ છ મકાન અને પુષ્કળ ખેતરો છે. ખેતરોમાં ઓગલ, જવ તથા ખટોટાનું વાવેતર હતું. કાળાપાણીમાં રસોઇ કરી જમવાની ઇચ્છા હતી પણ રસોઇનો સામાન સાથે ન હોવાથી તેમ બણીવાર રાહ જોતા ઝપુવાળા નહિ આવવાથી આગળ ચાલી નીકળ્યા. કાળાપાણીની નદીપરનો પૂલ પસાર કર્યા પછી વૃક્ષ વનસ્પતિ અને ખેતી ઠામ ઠામ દૃષ્ટિએ પડે છે. રસ્તો પણ નદી કિનારે કિનારે જાય છે. ચાર માઈલ ચાલ્યા પછી બે માર્ગ આવ્યા, અમે બૂલથી ગરબ્યાંગનો માર્ગ છોડી બીજા માર્ગે ચડી ગયા. એક માઈલ દૂર નીકળી ગયા પછી એક ભોટીઆને રસ્તા વિષે પૂછતાં તેણે કહ્યું કે તમે રસ્તો ચુકી ગયા છો માટે પાછા જાવ ને નદીપરનો પૂલ ઓળંગી સામેના રસ્તે જાઓ, હજુ ગરબ્યાંગ સાડાચાર માઈલ બાકી છે. ખાર વાગી ગયા હતા, ખુબ બૂખ્યા થયા હતા, પાસે ખાવાનું કંઈ સાધન નહતું છતાં રસ્તો બૂધ્યા તેથી બહુ દુઃખ થયું પણ આગળ ચાલવા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો એટલે પાછા ફરી પૂલ ઓળંગી સાંજે ચાર વાગે ગરબ્યાંગ જઈ પહોંચ્યા.

ગરબ્યાંગ નજીક આવતાં વરસાદ વરસવા લાગ્યો, વરસાદને લઈ રસ્તો ચીકણો લપસણો બની ગયો હતો ને સંભાળીને ચાલવા છતાં લપસી જવાતું હતું. નંદરામજીએ તેના જે નાના ભાઈ દિલીપસિંહજી ઉપર બલામણુ પત્ર લખી આપ્યો હતો તે સંજ્ઞન તકલાકોટ જતાં ગરબ્યાંગ નજીક મળ્યા. તેમણે ઘણો પ્રેમ બતાવી અમારા માટે કુલી તથા ભોજન પાણીની સગવડ કરી આપી. ભોટીઆ લોક વિદાય થતા દારૂ અતિશય પીએ છે તેમ આ ભાઈએ પણ ખુબ પીધેલ હોવાથી તે કોઈ ખીજ અગતી વાત અમારી સાથે ન કરી શક્યા. દિલીપસિંહજીએ અન્યત્ર ગોઠવણ કરવા છતાં અમે ગરબ્યાંગમાં નંદરામજીને ઘેર ઉતર્યા કારણકે નંદરામજીને ખાસ આગ્રહ હતો.

ગરબ્યાંગ પહોંચ્યા બાદ પ્રથમ રસોઈ કરી જમ્યા ને પછી તુરતજ કુટુંબ તથા મિત્રોને માનસરોવરની યાત્રા સુખરૂપ પરિપૂર્ણ કરી અહીં સુધી આગ્યાના પત્રો લખ્યા. ગરબ્યાંગમાં આશરે બેસો મોવાસા-ભોટીઆના મકાન છે. ઘરો બહુ સુંદર બાંધણીના છે. ભોટીઆ તો કોઈક જ ઘરડો બૂટો ઘેર હશે બાકી સર્વ ભોટી મિલમની મારફત અહીં પોતપોતાને ઘેર હતી. ગરબ્યાંગ એક નાનકડી જગ્યામાં છે, તેની પાછળ અને આગળ ખરકવાળા મકાન પર્વતો છે તેથી ઠંડી ખુબ રહે છે. લીપુલુરાથી શરૂ થયેલું નાનકડું ઝરણું જેમાં પાછળથી અનેક નદીનાળા મળતા તે એક પ્રચંડ પ્રવાહવાળી નદી બની અહીં વહે છે, તેમાં તેવડીજ ભોટી નદી-કાળી પહાડીનો પણ અહીંના સંગમ થાય છે. બન્ને નદીઓનો સંગમ થતા તેનો પ્રવાહ અતિશય વેગવાળો બને છે. હવે પછી આ નદી કાળી પહાડી નામથીજ ઓળખાય છે, કાળી

પહાડીની એક તરફ અંગ્રેજ સત્તા નીચે હિમાલયનો પ્રદેશ અને
 બીજી તરફ નેપાલ સરકારનો પ્રદેશ છે. ગરબ્યાંજમાં ડાકખંભેલો,
 સ્કુલ તથા પોસ્ટ ઓફિસ છે. અહીંની ભૂમિ એવી રસાળ છે કે
 એમાં જવ ઓગલ્યે ઢોખી મૂળા રાય વનસ્પતિ તથા વૃક્ષ પુષ્કળ
 થાય છે. નવેમ્બરથી જુન સુધી અહીં ખરફ પડે છે, ત્યારે ભોટીઆ
 લોક પોતાના ઘર ખંધ કરી ખાળખચ્યા તથા ખચ્ચર ગેરા
 સાથે નીચે ધારચુલા જઈ રહે છે. અમે આગ્યા ત્યારથી અહીં
 ત્રણ દિવસ વરસાદ બહુ વરસ્યો. એટલે કુલીનો ખંદોખસ્ત ન
 થતાં રોકાઈ રહેવું પડ્યું હરમ્યાનમાં ખાખુ નંદરામજીના પત્ની
 તથા પુત્રીઓએ ઉત્તમ જગ્યામાં ઉતારો તથા ઓઢવા પાથરવા
 અને રસોઇની વસ્તુઓ આપી ભાવથી અમારો સત્કાર કર્યો. જે
 કુલીનો ચૈાદસ સુધી રૂ. ૯ માં સરકારી ખનીઆએ પ્રખંધ કરી
 દેતા આવણુ વદિ ૧૦ ને ગુરવારે સવારે છ વાગે ચાલી નીકળ્યા.

નિરપાણી અથવા મોત નિસરણી.

ગરબ્યાંજથી નીકળ્યા ત્યારે વરસાદ ખંધ હતો. પણ ત્રણ
 દિવસ અને ત્રણ રાત્રિ સતત પડયેથી રસ્તો ક્યાંક ચીકણો
 લપસણો થઈ ગયો હતો તો ક્યાંક પહાડ ધસી પડતા તૂટી
 ગયેલો હતો તો ક્યાંક મોટા ઉત્ત્ર પ્રવાહવાળા ઝરણા વહેતા
 હતા. અત્યંત સંભાળથી ખચી ખચીને ચાલતા સાંજે ૧૨ માંધલે
 વન જવા વૃક્ષ વનસ્પતિના ગુચ્છમાં એક મોટી શિલા-ગુફા
 નીચે રાત રહ્યા. બીજે દિવસ પ્રાતઃકાલ છ વાગે જીડી આવળ
 આફ્યા. રસ્તો પચ્ચર અને ખાડા ટેકરાવાળો હતો, અડાધ

ઉત્તરાધ અત્યંત ઉત્ત્ર અને નિસરણી જેવી સીધી હતી. ખન્ને ખાજી વિંછી જેવા ડંખ મારનારી વિંછુ નામની વનસ્પતિ જીભી હતી. ઢેડીપરથી પગ લથડે તો નીચે એક માઇલે ખીણમાં ઠાળી-પહાડી નદી વહેતી હતી તેમાં પડી પ્રાણ વિસર્જન કરવાનું ખને. જનાળામાં ઠાળી પહાડી નદીનો પ્રવાહ આવે છે. ઘડ બધું છે ને વરસાદ પડતો નથી ત્યારે તેનાપર ભોટીઆઓના ખંધાવેલા છ પૂલ રહે છે પણ પછી વરસાદને લઈ પ્રવાહ વધતા તે લાકડાના કાચા પૂલ નાશ પામે છે તેથી પાંચ માઇલની અત્યંત સખત અને જોખમી ચડાઈવાળે રસ્તે મુસાફરને આશ્ચર્ય પડે છે. જનાળામાં આ રસ્તે પાણીનું ટીપું પણ મળતું નથી માટે તે નિરપાણી નામથી જાળખાય છે. હમણાં ચોમાસામાં પાણીની ટાણ પડતી નથી પણ રસ્તો એટલો ખર્ષા ખરાબ છે કે પ્રભુ ખચાવે તોજ મનુષ્ય કે પશુ ખચી શકે એમ છે. જેવી રીતે એક નાનકડી ઢેડીપર સ્વર્ગની સીડી માફક નિરાધાર ચડાઈ ચડવી પડે છે તેવીજ રીતે મોતની નિસરણી જેવી મોટી શિલાપરથી ઝેસીને અથવા સુધને દડી પડવાની ઉત્તરાધ ઉત્તરવી પડે છે. શિલાપરથી ઝેસીને અથવા સુધને દડતા જો શરીર અને પગ ઢેડી જેવા માર્ગપર પડે તો ખચ્યા નહિતર જરા આડાઅવળા પડતા એક માઈલ જડી ખીણમાં વહેતી નદીમાંજ હાથ પગ લાંબી જઈ પહોંચાય. પ્રભુકૃપાથી એક પહાડીની મદદવડે અમે નિરપાણી કિવા મોત નિસરણી પાર કરી બપોરે ત્રણ વાગે ચાલા પહોંચી ગયા. ચાલા પહોંચતા પહોંચતા અમને વિચાર સ્ફુર્ત્યો કે અંગ્રેજ સરકાર તો હિંદ પાસેથી પૂર્વ જન્મનું લેણું વસુલ કરવા આવી છે, તે કર ઉઘરાવી સત્તા ભોગવે છે પણ લોઠોના અસાધારણ દુઃખ નિવારવા પ્રત્યે થોડુંકેય લક્ષ તથી

આપતી. હિંદુઓ ધર્મપરાયણ છે, મુળમાં કલકત્તાના શ્રીમંતો ધર્મશાળા ખાધાવી, સદાવ્રતો આપી તથા દુઝાળ પ્રસંગે મોટી મોટી રકમની સહાયતા આપી પુણ્ય સંપાદન કરે છે. જે કે જ્યાં જ્યાં આવશ્યકતા હોય ત્યાં ત્યાં પરોપકાર કરવાથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે પણ સર્વથી વિશેષ અને ખર્ચ પુણ્ય મિલ્લમ અને નિરપાણીઆનો માર્ગ સુધારવામાં છે, ત્યાં જે કોઈ ધન્યને સદુપયોગ કરી માર્ગ સુધારશે તેને અનંતગણું ફળ મળશે.

ગાલામાં ત્રણ ચાર ઘર છે, તેઓ સૌ ખેતી કરી નિર્વાહ ચલાવે છે. લાલસિંહ નામના એક જમીનદારના છાપરામાં ઉતારો કરી રાત્રિ ગાળી. તે બલા શુદ્ધસ્થે લોટ શાક લાકડા વગેરે રસોઇનો સામાન આપી સત્કાર કર્યો, રસોઇ કરી જમ્યા પછી સાંજે અમે તેને તેની પરિસ્થિતિ પૂછી એટલે તે ખાપડાએ કહ્યું કે મહેનત મજૂરી કરી જમ તેમ ગુજરો ચલાવું છું પણ મારી બી એક વર્ષથી ખિમાર છે, ક્યાંય દવા મળતી નથી, તમારી પાસે હોય તો મેં કરી આપો. અમારી પાસેની દવાનો પ્રભુ કૃપાથી અમને તો ખપ નહોતો પડ્યો પણ રસ્તામાં જ્યાં જરૂર જણાતી ત્યાં આપતા હતા તેમ આ બલા શુદ્ધસ્થને પણ દવા આપી અને સાથે દ્રાક્ષ તથા ચોખા પણ તેની ખિમાર સ્ત્રીને ખાવા માટે આપ્યા. અહીં હિમાલયમાં અમને એમ પણ લાગ્યું કે ધર્મજ્ઞાન તથા રસ્તાની સુધારણા સાથે દેશી દવા આપવા માટે વૈષ્ણવ રાખ-વાની-દવાખાનાની પણ ખાસ જરૂર છે. રાત્રિ સ્વસ્થતાથી ગાળ્યા પછી બીજે દિવસ સવારે આગળ ચાલ્યા. ગાલા સુધી આગળ પાછળ ખરદવાળા પર્વતો આવ્યા ક્યાં પણ ત્યાંથી કંડી તો તદ્દન ઝાંછી થઇ ગઇ.

આસ્કોટ.

ગાલાથી એક માઈલ આશ્વ પછી ચૌદાસના ધુરાની ત્રણ માઈલ સખત ચડાઈ અને જે માઈલની ઉતરાઈ ઉતરવી પડી. ગાલાથી રસ્તો સારો હતો, ધુરાના રસ્તામાં ઠેઠ સુધી ગીચ વૃક્ષોનું અરણ્ય હતું તેથી તડકો સખત છતાં ચડાઈ ચડી ગયા. અમને ધુરાની ચડાઈ ચડતાં ઓછું કષ્ટ જણાતું પણ અમારો કુલી તડકો, બોલે તથા ચડાઈથી શરીરે મજબૂત કસાયલો છતાં થાકી જતો ને વારંવાર થાક ખાવા બેસી જતો હતો. સાંજે ૧૧ વાગે ચૌદાસ આશ્વ, પણ અમારે ચૌદાસથી જે માઈલ દૂર શીશા મામમાં પટવારીને ત્યાં ઉતરવાનું હતું તેથી ચૌદાસ રોકાયા નહિ. ચૌદાસમાં ભોટીઆ લોક પુબ્બજ રહે છે. પચાસ પચાસ સાઠ સાઠ ઘરોના ત્રણ બ્રુથ અને બીજા એક એક બ્રુથે એવા અનેક છૂટા છવાયા મકાનોથી ખેતરો વચ્ચે ચૌદાસ વસેલું છે. ચૌદાસના ભોટીઆ તકલાકોટ મંડીમાં વેપાર કરતા હોઈ સ્થિતિએ સુખી છે. ચૌદાસથી જે માઈલ અને ગાલાથી આઠ માઈલ આલી સાંજે છ વાગે શીશા પહોંચ્યા. શીશા આવતા નાનકડી ચડાઈવાળો એક ધુરો પડ્યો પણ તેની ચડાઈ બહુ સરળ હતી.

શીશામાં પટવારી-તળાટી ખુશાલસિંહે સ્કુલના મકાનમાં ઉતારો આપી રસોઈનો સામાન મોકલી સત્કાર કર્યો. અહીં અમારા કુલીનો કરાર પૂરો થવાથી તે અમને પહોંચાડી તુરત સાંજેને સાંજે ચૌદાસ આશ્વે ગયો તેથી અમારે આસ્કોટ કે આલમોરા સુધી બીજે કુલી કરાવવાની જરૂર હતી. બીજે દિવસ

સવારે પટવારી જાહેખરત કરે તે પહેલાં નેપાલી-ભુમલાના અગ્નિઆર કુંલીએ જોએ નૈનિલાલ કમાવા જતા હતા તેઓ તેઓના સરદાર ખલવીર સાથે મળ્યા. આલમોરા મુધો અગ્નિઆર રૂપયા મજુરી નક્કી કરી તેઓએ અમારો સામાન હિંચકી લીધો. પટવારીનો ઉપકાર માની-રામ રામ કરી ગાલાથી અમે આગળ ચાલ્યા. આજે સૂર્ય તપ્પે હોતો, વરસાદ ખંધ હતો ને ચડાઈ ઉતરાઈ ચડવા ઉતરવાથી ઘામ અને પરસેવો ખડું જણાતો હતો. આઠ માઇલ ચાલી સાંજે ખીલા ગામની નીચે નદી તટે એક શિલા નીચે મુકામ કરી રાત્રિ પસાર કરી.

ખીલાથી શ્રાવણ વદિ ૧૪ ને સોમવારે પ્રાતઃકાલ છ વાગે નીકળી ખપોરે ખાર વાગે આઠ માઇલે ધારચુલા પહોંચ્યા. રસ્તે કાળી પહાડી નદીના કાંઠે કાંઠે જતો હતો પણ ધારચુલા નજીક એક મોટો પહાડ ધસી પડવાથી તે તૂટી પડેલા પહાડપર ચાલવું અત્યંત જોખમકારક થઈ પડ્યું હતું. માટી તથા મોટા મોટા પથ્થરો ઉપરથી નીચે દડતા હતા, પરંતુ પ્રભુકૃપાથી અમે સૌ સહીસલામત સારે રસ્તે નીકળી ગયા. ધારચુલા પાસે રમા-દેવી કે જે ખાઇ મુળમની બનકી મૈયાની માફક યાત્રી મુસાફરને આશ્રય અને સારી સલાહ આપે છે તેનું નદી તટે ઉત્તમ મકાન જોવામાં આવ્યું, પણ ખપોર થતાં અમારા કુંલીએ બૂખ્યા થાકી ગયેલા હતા તેથી તે ખાઇને મળવા ન રોકાતા ધારચુલામાં એક દુકાનદારને ત્યાં જઈ રોકાયા. દુકાનમાંથી આટો ઘી શાક વગેરે ખરીદી રસોઇ કરી કેળા સસ્તા મળતા આખી લુમ લઈ કુંલી-ઓને ખવરાવી અમે પણ આનંદથી ઘી કેળા રોટલી શાક જમ્યા. અહીંયા એક દુકાનદારને શરીરમાં લોહીવિકાર થતાં નાસુર-ગુમ-

ડાની વ્યાધિથી તે અત્યંત પીડાતો હતો. પૈસા ખર્ચવા છતાં તેને દવાનું સાધન મળી શકતું નહિ. તેણે અમને સમજાવ્યાં જતી અસહ્ય પીડા બતાવી ગમે તે આજે દવા તુરંત મોકલી દેવા બહુ બહુ વિનવણી કરી, હિતરમાં અમે બનતું કરવાનું આશાસન આપી આગળ ચાલ્યા.

ગરબ્યાંબના ભોટીઆ વેપારીઓને શીતઠાળમાં રહેવાનું સ્થાન ધારચુલા છે. ધારચુલામાં સુંદર મકાનો એક સાથે અને છૂટા છવાયા આવેલા છે. કાપડ વગેરેની ચાર પાંચ દુકાનો પણ છે. કેળા મકાઈ જમણી લીંબુ વગેરેનું વાવેતર એટલું મોટું છે કે તે એક રમણીય ખગીયા જેવું બાસે છે. ધારચુલાથી આગળ ચાલતા એક વૃદ્ધ પઠાણે તથા તેની સ્ત્રીએ ઠેરી અને ડોડા આપી બહુ પ્રેમ બતાવ્યો. બાદ પાંચ માઇલ ચાલી સાંજે દુધી ગામ પહોંચી સ્કુલના મકાનમાં રાત રહ્યા. અમારા સફલાગ્યે નેપાલી કુલી અમને એટલા અનુક્રમ મળ્યા હતા કે અમે જમ ધમ્મતા તેમ તેઓ વર્તતા હતા. પાણી તથા લકડી લાવી આપી વાસણ માંછ નાંખતા અને એક કુલીને બદલે અગીઆર રૂપિયામાં કેમ બાણે અગીઆરેય કુલી અમારા નોકર ન હોય ! તેમ સૌ કામઠાજ કરતા હતા. જો કે તેઓ ચાલવામાં દીલા હતા અને વારંવાર બૂખ્યા થતા હતા પણ તેથી અમને જરાય નુકશાન નહોતું. દુધીમાં રાત્રે ઘામ તથા વરસાદ ગ્રુબ રહ્યો.

દુધીથી બીજો દિવસ સવારે પાંચ વાગે ચાલી નીકળ્યા. રસ્તામાં થોડે થોડે અંતરે ગામડા દેખાતા હતા. સર્વત્ર મકાન બંધ વાવેતર હતું, મકાનના ડોડા પાછી તૈયાર થયેલા હતા, અમારા કુલીઓ વારંવાર ડોડાઓ તોડી કાઢી મકાન ખાધે

આવતા હતા. આસ્કોટ નજીક જે માઇલની આકરી ચડાઇવાળો ધુરો ચડવો પડ્યો, ધુરો પાર કરી કુલ ૧૬ માઇલ આલી મોડી રાતે આસ્કોટ પહોંચ્યા. આસ્કોટના રાજ સાહેબ ઉપર આલ-મોરાના ડેપ્યુટી કલેક્ટર શ્રીમાન પંડિત ધર્મોનંદજી બળામણ પત્ર લખી આપ્યો હતો પરંતુ રાત્રે તેમને ત્યાં ન જતા દરજના છાપરામાં ઉતારો કરી સુઇ રહ્યા.

હવે પછી આસ્કોટથી તદ્દન સહીસલામત રસ્તો હોવાનું અમે સાંભળ્યું હતું તેથી આસ્કોટમાં એક દિવસ આરામ લેઇ, કુંડુખને તથા મિત્રોને પત્રો લખી રાજ સાહેબની મુલાકાત લેવાનું ઉચિત ધાર્યું. બીજે દિવસ સવારે જે કુલીઓ અમારા માટે રાખી નવ કુલીઓ સાથે અમારા સાથીને આલમોરા તરફ રવાના કર્યો. રાજ સાહેબને પત્ર મોકલાવી અમે અમારા ઘેર કુંડુખને તથા મિત્રોને પત્રો લખી નાંખ્યા. રાજ સાહેબને પત્ર મળતાજ તેઓ શ્રીમાને તુરતજ આટો દાળ ચોખા સાક ઘી દૂધ દહીં સાકર કેળા કેરી મસાલો વગેરે અસંખ્ય ભોજનની વસ્તુઓ મોકલાવી. બહા દરજ તથા બ્રાહ્મણ દુકાનદારે પણ દહીં દૂધ મોકલાવી સત્કાર કર્યો. સાંજે ચાર વાગે રાજ સાહેબના કાઠા કુમારશ્રી ખડગસિંહજી પાલ જોડે આલમોરા જીલ્લાના પોલીસીકલ ડેપ્યુટી કલેક્ટરના મોટા હોદાપર છે તેમની મુલાકાત થઇ ને તેઓ સાથે મિલમ ગરબ્યાંગના માર્ગની વિકટતા તથા માનસરોવર કૈલાસ વિષે જે કલાક વાતો આદ્યા પછી તેમણે માર્ગના સુધાર માટે પોતાથી ખનતી સહાય કરવાનું કબુલી અમને ખનતું કરવા અમલ કરી મિત્ર ભાવે સત્કાર કર્યો. કલેક્ટર સાહેબના મથા પછી તુરતજ રાજ સાહેબ શ્રીમાન

કુમારશ્રી વીર વિક્રમ બહાદુરની બુલાકાત થઈ. રાજા સાહેબે પણ દોઢેક ઠલાક વિવિધ વિષયપર ઉપયોગી વાતો કરી પોતાના રાજમહેલમાં આવવાનો ને બે દિવસ રોકાવાનો આગ્રહ કર્યો. પણ અમારે આવતી કાલે ચાલવાનું આવશ્યક હોવાથી આભાર માની આમંત્રણનો માન સાથે અસ્વીકાર કર્યો, તોપણ તેઓશ્રીએ સ્નેહથી પોતાની ઉંચા પ્રકારની યોગ્યતા બતાવી રાત્રે ત્રણ માણસ સાથે જમવાના વિધિવિધ ઉત્તમ પદાર્થો ત્રણ ઘાળમાં ભરી મોકલાવ્યા હતા.

આસ્કોટ ગામ પહાડપર વસેલું છે. તેમાં આશરે ત્રણ સો માણસની વસ્તી છે, પાંચ છ દુકાનો છે ને સ્કૂલ પોસ્ટ તથા ડાક બંગલાનું સાધન છે. આસ્કોટથી ભાદરવા સુદિ ૨ ને ગુરુવારે ઉપડી ૧૭ માઇલ ચાલી સાંજે થલ પહોંચી મિલમવાળા બાબુ ભોવાનસિંહજી પાંગતેની દુકાનમાં ઉતારો કર્યો. રસ્તામાં પ્રથમ થોડી ચડાઈ તથા મેદાનવાળો રસ્તો ચાલ્યા પછી છ માઇલની સખત ઉતરાઈ ઉતરવી પડી પણ રસ્તો સારો હતો તેમ થોડે થોડે અંતરે ગામડા આવતા હતા તેથી ચાલવામાં તાસ પડતો નહિ.

થલથી ખીજે દિવસ સવારે છ વાગે રવાના થઈ સોળ માઇલ ચાલી સાંજે ખાંસમાં એક જમીનદારના મકાનમાં રાત રહ્યા. થલથી નીકળ્યા બાદ પ્રથમ ચાર માઇલ સીધા રસ્તો ચાલ્યા બાદ છ માઇલની ધીમી ચડાઈ ચડતા વેણીનાગ પહોંચ્યા. વેણીનાગમાં પાદરીઓએ થાણું નાંખી પહાડીઓને વટલાવવાનું કાર્ય કરવા માંડ્યું છે. એક પાદરી સાથે વીસ પચીસ જુવાન વટલેલી પહાડી છોકરીઓની પલટણુ અમારી પાસેથી પસાર

અત્રી બેવામાં આવી. મોટા વિસ્તારવાળી જગ્યામાં જ્યાં પાકા મકાનો બાંધી પરોપકારી ખ્રિસ્તીઓ ઇંગ્લંડ જેટલા દૂરથી આવી હિંદુઓના ઉદ્ધારનું કાર્ય કરી રહ્યા છે છતાં મૂર્ખાવશ હિંદુઓની આંખ ઉઘડતી નથી એ કેટલું આશ્ચર્યજનક છે ? હમણાં જેટલું કૌતુક બને તેટલું આશ્ચર્ય છે. પહાડી લોકોને એક બહુ ખુરી ટેવ છે, તે એ કે તેઓ જલ્દી પહોંચવાના હેતુથી સીધો સડકવાળો રસ્તો છોડી પગદંડી-કેડી ઉપર ચાલે છે. કેડીનો રસ્તો જરા દૂંકો રહે છે પણ અતિ મૂંઝેલ અને જોખમી હોય છે, અમે કંઈવાર મનાઈ કર્યા છતાં તેઓ વેણીનાગ પાસે પગદંડીપર ચાલ્યા ને ખુબ હેરાન કર્યા પછી ખાંસ પહોંચાડયા.

ખાંસથી ખીજે દિવસ સવારે વહેલા ચાલી ગણાઈ થઈ શીરાઘાટ ખપોરના રસોઈ જમવા રોકાયા. સરયુ નદીમાં સ્નાન કરી રસોઈ ખનાવી. હવે થોડે થોડે અંતરે દુકાનો આવે છે ને જોરાકની જોઈતી વસ્તુ મળી શકે છે. દૂધ કેળા તો ઠામ ઠામ મળવા લાગ્યા, પણ મિલમ ગરબ્યાંગ અને ટિબેટમાં જેવી અસહ્ય ઠંડી સહેવી પડતી તેવીજ અહીં ગરમી સહેવી પડે છે. આજે વીશ માઈલ ચાલી મોડી રાતે જમરાળી મુકામ કર્યો. આજનો રસ્તો સપાટ મેદાન જેવો સીધો હતો, માત્ર જમરાળી નજીક બે માઈલની ચડાઈ ચડવી પડી હતી.

ભાદરવા સુદિ ૫ ને રવિવારે પાંચ વાગે અંધારામાં જમરાળીથી ચાલી નીકળી સાંજે ચાર વાગે ૧૬ માઈલ ચાલી આલ-મોરા પહોંચ્યા. જમરાળીની દુકાનેથી ચાલતા અંધારામાં એક કલાક લથડીઆ ખાવા પડ્યા પણ રસ્તો પહોળો અને સારો હોવાથી કોઈને જરાય ધબ્બ થઈ નહોતી. જમરાળીથી બે માઈ-

હની ચડાઇ ચડયા ખાદ ધવલચીના પડાઉ આખ્યા. અહીં અતિ ઉંચાઇ તથા ખરફવાળા પર્વતોને લીધે ઠંડીનો અમકાર સારી પેઠે જણાતો હતો. ધવલચીના પછી ત્રણ માઇલની ઉતરાઇ ઉતરી સપાટ જવા રસ્તે ખારેછીના પહોંચી નદીના કાંઠે શૌચ સ્નાને કરી રસોઇ જમ્યા ને પછી ચાર માઇલ થોડી ચડાઇ અને થોડી ઉતરાઇ ચડી ઉતરી હોદ માઇલની આલમોરા સુધી સખત ચડાઇ ચડવી પડી. પંડિત ધર્માનંદજીના પુત્ર પંડિત ત્રેમવલ્લભજીને અમારી સાથે ઘાટો સ્નેહ ખંધાવાથી તેમણે અમને પોતાના મકાનમાં ઉતરવા સારૂ ખડુ આગ્રહ કર્યો હતો તેથી આ વખતે અમે તેમના મકાનમાં ઉતારો કરી લાલ્લા કુંદનલાલજીની દુકાને જઈ કાગળ પત્રો વાંચ્યા ને પછી કૈલાસ માનસરોવરની દિગ્ધ ચાત્રા પરિપૂર્ણ કરી તદ્દન સડી સલામત સ્થળે પહોંચ્યાના સમાચાર પિતાશ્રીને તથા મિત્રોને તારથી અને પત્રોથી આપી દીધા. નેપાલી કુલીઓ જોએ નૈનિતાલ જવા આતુર હતા તેઓને રૂ. ૧૧ મળુરી ચૂકવ્યા ઉપરાંત રૂ. ૧ બક્ષીસ અને હોટ દાળ ખટેલા સત્તુ ગોળ વગેરે ખોરાકીની વસ્તુઓ પુરૂષ આપી ખુબ રાજી કર્યા.

આવશ્ય પૂર્ણિમાને દિને ચંદ્રગ્રહણ હોવાથી પંડિત ધર્માનંદજીએ યસોપવીત બદલવાનું આજે બાદરવા સુદિ ૬ ને સોમવારે રાખ્યું હતું. આપણા ગુજરાત કાઠીઆવાડના બ્રાહ્મણોની જમ અહીંના બ્રાહ્મણો અજડ' બજડ' કરી જલ્દી ગોટો વાળતા નથી પણ વેદવિધિ અનુસાર પાંચ પાંચ છ છ કલાક સુધી યજ્ઞવિધિ ક્રિયા કરાવે છે તે અમે પંડિત ત્રેમવલ્લભજીના આગ્રહથી પ્રત્યક્ષ જોયું. આલમોરામાં ખાલ નામની ફરાબી મીઠાઈ

ઉત્તમ પ્રજાની અને છે તે સ્નેહી સંબંધીઓને પ્રસાદી તરીકે આમવા માટે આઠ રૂપિયાની આઠ શેર ખરીદી આલમોરાથી હલદ્વાની સુધી મેટર લોરીના ભાડાના રૂપિયા સાત ઠરાવી ભાડે-રવા સુદિ ૭ ને ચંચળવારે પંડિત ધર્માનંદજીને પ્રણામ કરી રવાના થયા અને તેજ દિવસે સાંજે છ વાગે હલદ્વાની પહોંચ્યા, સરકારે હલદ્વાનીથી આલમોરા સુધીની સડક અતિ મોટા ખર્ચે પહોંચી પાછી મજબૂત બનાવેલી છે છતાં તે વરસાદને લીધે વારંવાર પહાડ ધસી પડવા ઠેક ઠેકાણે તૂટી પડે છે. આ વખતે પણ અનેક સ્થળે તૂટેલી હતી ને વીરભટ્ટી આગળ તો અડધા માઈલમાં તેનું નામ નિશાન સુદ્ધાં ભુંસાઇ ગયું હતું પરંતુ જે બ્રિટિશ સરકારને મિલ્લમ ગરબ્યાંગનો રસ્તો ઠે જ્યાં હજારો પ્રાણીઓનો નાશ થાય છે ત્યાં સુધારવા માટે થોડુંક ખર્ચવા મળતું નથી તે અહીં પોતાના લશ્કરને આવવા જવા તથા રહેવાની સુગમતા સારૂ હજારો મજૂરો કામે લગાડી લાખો રૂપિયા ખર્ચો રહી છે, જે શું કુટિલતાની પરિસીમા ન ગણાય ?

સંયુક્ત પ્રાંતના હિંદુઓનો સંદેશો.

હલદ્વાનીથી ખારોખાર અમારે મુળધ જવા સંકલ્પ હતો પણ દિલ્હીથી અસારા સ્નેહી રા. પોપટલાલ છગનલાલનો આગ્રહ હોવાથી તેમને મળવા માટે હલદ્વાનીથી કાશીપુર મોરાદાબાદ વગેરે સ્થળે થઇને દિલ્હી ઉતર્યો. સંયુક્ત પ્રાંત થઇને દિલ્હીમાં બે દિવસ રા. પોપટલાલભાઈ સાથે રહેતાં હિંદુ અસહમાનનું વેમનસ્થ અને તેમાં પડતો હિંદુઓને મારની વાતજ સાંભળવામાં આવી. પ્રથમ બંને કોમ વચ્ચે શાંતિ હતી અને હમણા આમ એકાએક અસહમાન બબેડા કરી હિંદુઓને મારવા લાગ્યા છે

તેનું કારણ શું હશે ! કારણ વિષે વિચારે કરતા આ પ્રમાણે મણી શકાય:—એકતો તેઓને એટલી રીતે ગાંધીજીએ ખિલાફત નિમિત્તે હરકેરી લેતા કયાં ને લાખો રૂપિયાની હિંદુઓ પાસેથી મદદ આપાવી. ખીજું હિંદુઓ પૂર્વના અનુભવથી જાણતા હતા છતાં સાપને દૂધ પીવરાવી વિષ વધારવાની જોમ ઉત્તેજન દઇ હરેક ખાખતમાં અગ્રસ્થાન આપ્યું. ત્રીજું ગાંધીના અહિંસાના મિથ્યા ઉપદેશવડે હિંદુઓની શક્તિ નાસ પામી છે. ચોથું મુસલમાનોને ગાય મારવાની તથા મંદિર આગળ હિંદુઓને વાજ વગાડતા અટકાવવાનો કોઇ હક્ક નથી કારણકે હિંદુસ્થાન એ હિંદુઓની માતૃભૂમિ છે ને તેઓ પરંપરાથી ગૌરવજી કરવાનો તથા માંગલિક પ્રસંગે વાજ વગાડવાનો સ્વાભાવિક રીતે જન્મસિદ્ધ હક્ક ભોગવતા આવ્યા છે તેને એ દિવસના આવેતુ મુસલમાનોને છિનવવાનો શો અધિકાર છે ? કદાપિ મુસલમાનો તેવી અન-ધિકાર હિમાયત કરે તો પણ હિંદુઓએ શા માટે નખખાઇ ખતાવી પોતાના પવિત્ર હક્ક જતા કરવા ? અથવા ન જ કરવા જોઇએ; પરંતુ કેટલીક જગ્યાએ હિંદુઓએ નમતું મૂકી જતા કયાં તેનું આ અનિષ્ટાકારક પરિણામ છે. પાંચમું મુસલમાનો ખજા-તકારે હિંદુઓને વટલાવી મૂર્તિઓ તોડે છે ને સ્ત્રીઓની ધજગત તથા મિલકત હરી જાય છે તોપણ હિંદુઓ એકત્ર થઇ, અખાડા ખોલી, આત્મરક્ષણાર્થે કટિબદ્ધ થતા નથી તેથી. છઠું હસન નિઝામી અફરાઅલીખા ઠીચલુ વગેરે ૨૪ કરોડ હિંદુઓને મુસ-લમાન બનાવી હિંદમાં મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપવા જીવંતોડ ચત્ત કરે છે ને તેઓને નિઝામ ભોપાળ જેવાં મુસલમાની રાજ્યો સહાય આપે છે છતાં હિંદુ આગેવાનો, રાજા મહારાજાઓ, શ્રીમતો, આચાર્યો કે વિદ્વાનો બેદરકારી બતાવે છે એટલુંજ

નહિ પણ ગાંધી જેવા તો ઉભટા તેઓનો ખચાવ કરી પીઠ ચાંપે છે. સાતમું કારણ સરકારની ઉદારતા અને આઠમું કારણ હિંદુ મહાસભા તથા આય સમાજો પ્રથમ હિંદુ સંઘઠન માટે તટાર થઈ પાછળથી અંત્યજ સ્પર્શ અને વિધવા વિવાહ જેવી ધર્મ વિરુદ્ધ પાપી ખાખતોને હાથમાં લેવાથી ઉભટા હિંદુઓમાં વિશેષ કુસંપ પેસાડયો વગેરે અનેક કારણો છે.

આ સંબંધમાં સંયુક્ત પ્રાંતના હિંદુઓનો સંદેશો હિંદુ-સ્થાનના તમામ હિંદુઓને એ છે કે આજે ગામ ગામ મુસલમાનો હુલ્લડ કરી અમારી દુર્દશા કરી રહ્યા છે, અમે તો જરા સશક્ત અને લાકડી લાઠીવાળા હોવાથી વખતે ખચાવ પણ કરી લઈએ છીએ પરંતુ આની અસર પાણીપત કલકત્તા મલખાર મુલતાન ગુલબર્ગા ડાહાટ વગેરે સ્થળે જન્મ વ્યાપી છે તેમ વહેલા મોડી સર્વત્ર વ્યાપશે તે વખતે જો તમે આત્મરક્ષાસ્વાર્થે તૈયાર નહિ થાવ તો તમારી બારે પાચમાલી થશે. ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં પણ કયાં સિદ્ધપુરનું હુલ્લડ, ગોંડલની મંઝળાનું હરણ અને આગાખાની ખોજોઓનું વટાળ કાર્ય થયું નથી કે થતું નથી? અર્થાત્ થયું છે ને થાય છે માટે કૃપા કરી આજસ પ્રમાદ મોહ મૂર્ખતા તથા સંપ્રદાયના ભેદ ભૂલી તમામ હિંદુ એકત્ર થાવ, હિંદુ હિંદુને સગો ભાઈ સમજે, અખાડા ખોલી બળ સંપાદન કરો, ધર્મના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન મેળવી કર્તવ્ય સમજે, લાઠી તરવાર ખંડુકો વગેરે હથિયાર ઘરમાં વસાવી પ્રસંજ પરત્વે તેનો અતિ ધર્મના રક્ષણાર્થે ઉપયોગ કરો અને તમારું દ્રવ્ય નકામું કે અયોગ્યને ઉત્તેજન દેવામાં ન ખર્ચતા હિંદુ અતિ તથા ધર્મના રક્ષણ માટેજ ખર્ચજે.

દિલ્હીમાં જે દિવસ દરમ્યાન ઉપરોક્ત સંદેશને પ્રુટિ મળે
 એવા પણ અમે કંઈક લક્ષ્યુ એવા. કોઈ હિંદુ બાગ્યેજ મુસ-
 લમાનને નોકર રાખતો તેમ કોઈ હિંદુ બાગ્યેજ મુસલમાનના
 ટાંગામાં (ટપા-ગાડીમાં) બેસતો, એટલુંજ નહિ પણ મુસલ-
 માનો કદાચિત્ દુષ્ટ જની ધસી આવે તો હિંદુઓ એક બીજની
 મદદ કરવા ઉમંગી તથા તૈયાર જણાયા. અમારા મિત્ર પાસેથી
 વિનયપૂર્વક રજા લઈ દિલ્હીથી બાદરવા સુદિ ૧૦ ને શુક્રવારે
 રવાના થઈ સવા પાંચ મહિને ધારેલો હેતુ સફળ કરી સુખરૂપ
 સ્વસ્થાને—મુખ્ય બાદરવા સુદિ ૧૧ ને શનિવારે પહોંચી ગયા.
 ટ્રેનપરથી ઉતરતા અમારા મિત્ર રા. દ્વારકાદાસ વિકૃલદાસ,
 રા. પાનાચંદ લક્ષ્મીચંદ, રા. રાયચંદ ધનજી, રા. કુંવરજી
 કલ્યાણજી, રા. છોટાલાલ વિકૃલદાસ, રા. મણિલાલ પરમાણુ-
 દાસ, લા. બીમજી કચરા વગેરે દુલતોરા સાથે મોટર લઈ હાજર
 હતા. પ્રથમ તો તેઓ સૌ અમને પ્રવાસી પોશાકમાં દાઢીવાળા
 ચહેરે ઝાળખી શક્યા નહિ પણ જ્યારે અમે જય શ્રી કૃષ્ણ
 કરી કુશળ સમાચાર પૂછ્યા ત્યારે તેઓ પિછાણી એકત્ર થયા
 અને પરસ્પર બેટી પરમ આનંદ અનુભવ્યો. જેમ અમારા સ્ટે-
 શનપર આવેલા મિત્રો પોશાકની મિત્રતા તથા દાઢીને લઈ
 ઝાળખી શક્યા નહિ તેમ માધવખાનની સભામાં તેજ દિવસે
 સાંજે વ્યાખ્યાન કરતા પણ ઘણાપરા ઝાળખી શકેલ નહિ પણ
 પાછળથી પૂછીને તેઓ પિછાણી શક્યા હતા.

ઉપસંહાર.

શ્રીકૈલાસ અને માનસરોવર જવા દિવ્ય અતિ અલૌકિકે અદ્ભુત ધામના દર્શન સ્નાન પ્રદક્ષિણા કરી શક્યા એમાં અમે અમારાપર પરમ દયાળુ પ્રભુની મહાન કૃપા તથા પિતાશ્રી અને ધર્માત્મા મિત્રોના શુભ આશીર્વાદજ સમજીએ છીએ. માનસરોવર કૈલાસની યાત્રા-દર્શન કરવા અભિલાષા ધરવી એ અતિ દુર્લભ છે. તેવી અભિલાષા ધરનારને પરમ પુનીત ભાગ્યવાન પુરૂષ સમજવો. જેને તે પરમ પવિત્ર અનુપમ ધામની યાત્રા કરવી હોય તે ત્યાં ખુશીથી જઈ શકે છે ને તેને માટે અમે ચમત્ આગળ વર્ણનમાં સૂચવ્યો છે તે ઉપરાંત અહીં પણ સંક્ષેપમાં સૂચવીએ છીએ પરંતુ તે સ્થળો અતિ વિકટ હોવાથી જેને સંસારની, સંસારના પદાર્થો સ્ત્રીપુત્ર માતાપિતા ભાઈ મિત્ર ધન મકાન દુકાન અને શરીરનો મોહ હોય (સ્વાભાવિક રીતે મોહ હોયજ, જનકે જેવા ત્યાગી આત્મજ્ઞાની તો કેાઈજ નથી) તેણે જ્યાં સુધી મિલમ ગરબાગનો રસ્તો ન સુધરે ત્યાં સુધી ન જવું એવી અમારી નમ્ર પણ આગ્રહયુક્ત સલાહ છે છતાં જે મનુષ્યનો સંકલ્પ દૃઢ હોય અને જેને જમે તે ભોગે માનસરોવર કૈલાસના દર્શન કરવાની ઇચ્છા બદલવીજ ન હોય તેણે પોતાનું માત-મૃત્યુ પોતે હાથમાંજ લઇને જાય છે એમ સમજીને પ્રયાણ કરવું. આજસુધીમાં કૈલાસ માનસરોવર જોયા જયા છે ને જાય છે તે એવીજ વૃત્તિના ત્યાગી સાધુ સંતા જાય છે. એવી રીતે મરણીયા કિંવા શરીરની દરકાર વિનાનો જે પુરૂષ જવા તત્પર થાય તેણે અમારું અમે દર્શોઆ મુજબ ભાટીઆ વેપારી ઉપર ભળામણપત્ર,

હનના મરમ કપડો અને ઝેંડવા ખિલાવવાના થનુસો, તાવ માફાં શરદી પેટ ઉપરથી ચાની દવાઓ તથા મેવો અથાણું વાસણ વગેરે સાથે લઇનેજ ચેરથી જીન માસની શરઆતમાં ઠોઠ સારા વિશાસ મળ્યૂત મન તથા શરીરના સોખતી સાથે જવું. વધારે અને તો વધારે નહિતર ઝોછામાં ઝોછા ત્રણસો રૂપિયા લેા અવશ્ય સાથે લઈ જવા. હવે કયે રસ્તેથી ઠેમ જવું! એ અમે જણાવીએ છીએ:-

૧ મુખઈ કે અમદાવાદ થઇને મથુરા રસ્તે કાઠજોદામ સુધી દ્રેઇનમાં.

૨ કાઠજોદામથી નૈનિતાલ થઇને આલમોરા સુધી પગ રસ્તે આલીને અથવા મોટરમાં.

૩ આલમોરાથી ઠેઠ મુનશ્યારી સુધી કુલીનો ખંદોખસ્ત કરી પગરસ્તે જતાં તાકુલા ૧૫ માઇલ, તાકુલાથી વાગેશ્વર ૧૧ માઇલ, વાગેશ્વરથી કપકોટ ૧૪ માઇલ, કપકોટથી સામાધુરા ૧૦ માઇલ, સામાધુરાથી કવેટી ૧૦ માઇલ, કવેટીથી ગીરગામ ૫ માઇલ અને ગીરગામથી મુનશ્યારી ૧૦ માઇલ એટલે કે આલમોરાથી મુનશ્યારી ૭૫ માઇલ દૂર છે ને છ દિવસે પહોંચાય છે. રસ્તામાં તાકુલા વાગેશ્વર કપકોટ સામાધુરા દુકાનો મળે છે પણ કવેટી અને ગીરગામ પડાવે મળતી નથી માટે આટો દાળ સાથે રાખવા.

૪ મુનશ્યારીથી ભોટીઆઓ સાથે જવું ને અઠવાડિયું ચાલે તેટલો ખોરાકને સામાન ખરીદી સાથે રાખવો અને ભોટીઆઓ ચાલે તેમ તેઓની સાથે સાથે આલીને મિલમ પહોં-

અવું. મુનશ્યારીથી મિલમ ફક્ત ૨૫ માઇલ દૂર છે પણ ભોટીઆ લોઠો રસ્તાની ખરાબી તથા પોતા સાથે માલ લાદેલા ખચ્ચર બકરા ચેટા હોઇને ધીમે ધીમે ચાલી પાંચ છ દિવસે મિલમ પહોંચે છે.

૫ મિલમમાં થોડા દિવસ રહી, ત્યાંની ઠંડી હવા માફક કરી, એક માસ ચાલે એટલી સતુ પાક લોટ ચોખા દાળ ગ્રોળ ધી વગેરે ખોરાકની વસ્તુઓ સાથે લઇ કુડુંબ તથા સ્નેહીઓને છેલ્લી ટપાલ લખી ભોટીઆ વેપારી સાથે સાથે મિલમથી નીકળી પ્રથમ દિવસ ૬ માઇલ પર ખાલથાંગ રોકાવું, બીજો દિવસ ખાલથાંગથી જિંટાધુરા જયન્તિ અને કુંગરી વોંગરી એમ ત્રણ ખરફવાળા વિકેટ ધુરા એકજ દિવસમાં પાર કરી ૧૨ માઇલે ચીરચન પહોંચવું, ચીરચનમાં ત્રીજો દિવસ આરામ લેઇ ચોથો દિવસ ૭ માઇલ ચાલી થાળંગ રોકાવું, પાંચમો દિવસ થાળંગથી ૭ માઇલ ચાલી ગુણવંતી રોકાવું ને છઠ્ઠો દિવસ ગુણવંતીથી ૧૦ માઇલ ચાલી શાનીમ મંડી પહોંચવું. મિલમથી અને તો બે ખચ્ચર ભાડે રાખવા-એક ઉપર સ્વારી કરવી ને બીજા ઉપર બોળે લાદવો; પણ કદાચિત્ બેની ભેગવાઇ ન અને તો બોળે ઉપાડવા સાર એક ખચ્ચરની તો અવશ્ય ગોઠવણ કરવી.

૬ શાનીમ મંડીમાં બે ત્રણ દિવસ આરામ લઇ તીર્થપુરી જવાની ઇચ્છા હોય તો જવું ને ત્રણ દિવસમાં પાકું શાનીમ મંડી આવવું ને શાનીમ મંડીથી ભાર ઉપાડવા તથા બેસવા માટે ચંદરબેલનો ખદોખસ્ત કરી બીજા સાધુ સંત વગેરે માનસ-રોવરના ચાત્રીઓ આવ્યા હોય તેઓ સાથે ઉપડી પ્રથમ

દિવસે રસ્તામાં ૮ માઇલે યુકામ કરી બીજા દિવસ કૈલાસની પહેલી ગુંફા ૧૦ માઇલે જવું ને ત્રીજા દિવસ કૈલાસની પ્રદક્ષિણા શરૂ કરી બીજા ગુંફા થઇને ચૌરીકુંડમાં સ્નાન પૂજનાદિ કરી સાંજે ૮ માઇલે ત્રીજા ગુંફા પહોંચવું ને ચોથા દિવસ સવારે વહેલા નીકળી ૧૦ માઇલે માનસરોવર પહોંચવું. કૈલાસની ચોથી ગુંફા સુધી ઠોઠ યાત્રી પ્રદક્ષિણા કરતું નથી.

૭ માનસરોવરનું દર્શન સ્નાન પૂજન કરી તેના તટે આવેલી ગુંફામાં જીતારો કરી બીજા દિવસ સવારે સ્નાન પૂજન નમસ્કાર કરી ચાલી નીકળવું અને ૮ માઇલે મેદાનમાં નદી કિનારે રોકાવું, ને બીજા દિવસ ૬ માઇલ ચાલી તકલાકોટ મંડી પહોંચવું.

૮ તકલાકોટમાં એક બે દિવસ આરામ લઇ ધરણા હોય તો ખોચરનાથ સવારે વહેલા જવું ને તેજ દિવસે સાંજે પાછા આવવું. તકલાકોટમાં જો કે આટો દાળ ઘોની દુકાન નથી તોપણ ભોટીઆઓને કહેવાથી તેઓ પાસેથી મળી રહે છે, જરૂર હોય તેટલા આટો દાળ ખરીદી એક ઝપુ બેલ અથવા ખચ્ચરની ભાર જીપાડવા માટે ગોઠવણ કરી પ્રથમ દિવસે લીપુધુરો પાર કરી ૮ માઇલે ધર્મશાળામાં રોકાવું ને બીજા દિવસ ૮ માઇલે ગરબ્યાંગ પહોંચવું.

૯ ગરબ્યાંગમાં એક બે દિવસ આરામ લઇ કુટુંબ તથા સ્નેહીઓને પત્રો લખી ખોરાકની ચીજ વસ્તુ (તકલાકોટની જેમ દુકાન નથી પણ ભોટીઆઓ પાસેથી) ખરીદી લેવી ને કુલીનો બંદોબસ્ત કરી પ્રથમ દિવસ ૧૨ માઇલે ગુફા નીચે યુકામ કરવો, બીજા દિવસ નિરપાણીઆમાં સંભાળીને ચાલી સાંજે

૮ માંધલે જાલા મુકામ કરવો ને ત્રીજે દિવસ ૮ માંધલે આદાસ પહોંચવું.

૧૦ આદાસમાં ગરબ્બાંજનો કુલી છૂટી જતો હોય તો બીજા કુલોની આસ્કોટ કે આલમોરા સુધી ગોઠવણ કરી રવાના થવું ને પ્રથમ દિવસ ૧૦ માંધલે જઈ રોકાવું ને બીજે દિવસ ૧૩ માંધલે ધારગુલા થઈ દુધી રાત રહી ત્રીજે દિવસ ૧૬ માંધલે આસ્કોટ પહોંચવું.

૧૧ આસ્કોટથી રસ્તો તદ્દન સહીસલામત છે, કુલી છૂટી જતો હોય તો બીજા કરી લેવો. હવેથી રસ્તામાં આગળ ઠેક ઠેકાણે દુકાનો આવતી રહે છે માટે ખોરાકની ચીજો સાથે રાખવાની જરૂર નથી. પ્રથમ દિવસે આસ્કોટથી રવાના થઈ બપોરે દીકતડે રસોઇ જમી ૧૭ માંધલે સાંજે થઈ પહોંચવું, બીજે દિવસ ગડતીર બપોરે રસોઇ જમી વેણીનાગ થઈને ૧૬ માંધલે સાંજે ખાંસ જવું, ત્રીજે દિવસ ગણાઈ થઈને શિરાવાટ રસોઇ જમી ૧૮ માંધલે સાંજે ધવલચીના જવું ને ચોથે દિવસ ખારેછીના રસોઇ જમી ૧૪ માંધલે સાંજે ચાર વાગે આલમોરા પહોંચી જવું.

૧૨ આલમોરામાં બે ત્રણ દિવસ આરામ લઈ કુટુંબ તથા મિત્રોને કાગળ પત્રો લખી અથવા તારથી બખર આપવા લેટે તો તેમ કરી હલદ્રાની સ્ટેશન સુધી મોટર લોરીમાં જવું ને પછી મુખ્ય કલકત્તા જ્યાં નિવાસ હોય ત્યાં જવું.

માનસરોવર કૈલાસની યાત્રાનો હકત કમ જોણે સર્વોત્કૃષ્ટ ધામ શ્રી બદ્રીનાથના દર્શન કર્યા હોય તેને માટે અમે બતાવ્યો છે પણ જોણે પરમ પ્રભુ શ્રી બદ્રીનારાયણના દર્શન અને

સ્તાના વન જંગલ પહાડ પર્વતોનું સૌંદર્ય નિકાળ્યું ન હોય તે બ્રીનાથ થઇને પણ માનસરોવર આ પ્રમાણે જઇ શકે છે:-

૧ અંબાઇ કલકતા અમદાવાદ કે રાજકોટથી પ્રથમ હરિદ્વાર સુધી ટ્રેનમાં જવું ને હરિદ્વારપુરીમાં સ્નાન દર્શન કર્યા બાદ બેસવા માટે અંબાનની જરૂર હોયતો અંબાન ઠરાવી સામાન છપાડવા માટે મજૂર બ્રીનાથ સુધી લેવો. પ્રથમ દિવસે હરિદ્વારથી ૧૪ માઇલે ઋષિકેશ જઇ ત્યાં સ્નાન દર્શન કરવા ને ઋષિકેશથી ત્રણ દિવસમાં ૪૫ માઇલ ચાલી ચોથે દિવસ દેવ પ્રયાગ જવું, પાંચમે દિવસ દેવપ્રયાગથી ૧૪ માઇલે શ્રીનગર જવું, શ્રીનગરથી છઠ્ઠે અને સાતમે દિવસ ૧૮ માઇલ ચાલી રૂદ્ર પ્રયાગ જવું, રૂદ્રપ્રયાગથી આઠમે અને નવમે દિવસ ૧૮ માઇલ ચાલી ઠર્ણ પ્રયાગ જવું, ઠર્ણ પ્રયાગથી દશમે દિવસ ૧૩ માઇલ ચાલી નંદ પ્રયાગ જવું, નંદ પ્રયાગથી અગીઆરમે દિવસ લાલસાંગા-અમોલી થઇને ૧૬ માઇલ ચાલી પીપલ કોટી જવું, અને પીપલકોટીથી બારમે અને તેરમે દિવસ ૩૮ માઇલ ચાલી બેશીમઠ તથા પંડુકેશર થઇને બ્રીનાથ પહોંચવું. હરિદ્વારથી બ્રીનાથ કુલ ૧૮૩ માઇલ દૂર છે.

૨ શ્રીબ્રીનાથમાં દર્શન સ્નાન કર્યા પછી ત્યાંથી એક માઇલ પર આવેલા માનાગ્રામમાં થોડા દિવસ રહી ત્યાં ઠંડી હવા માફક કરવી ને પછી બ્રીનાથથી એક માસ ચાલે તેટલી ખોરાકીની વસ્તુ ખરીદી લઇ ખચ્ચર કે અપુબેલનો ભાર છપાડવા સાર અને જરૂર હોયતો બેસવા માટે બંદોબસ્ત કરી માનાના ભોટાઆ વેપારીઓ સાથે છપડવું. માનાથી પાંચ દિવસે ૪૫ માઇલ ચાલી શુલમઠ કિંવા શુલગ્રામઠ પહોંચવું,

શુભોગમંઠથી છઠ્ઠે અને સાતમે : દિવસ ૧૫ માંધલ ચાલી
 દંપુ જવું ને દંપુથી આઠમે અને નવમે દિવસ ૧૫ માંધલ
 ચાલી શિવચીલમ જવું. જોશીમઠ થઇને નીતિ રસ્તે પણ
 શિવચીલમ અવાય છે. નીતિથી દશમે અગીઆરમે ખારમે
 અને તેરમે દિવસ નાની હોતી થઇને શિવચીલમ ૩૯ માંધલે
 જવું. નાની હોતી અગ્રેજની હદ પૂરી થાય છે ને ટિબેટની
 શરૂ થાય છે. શિવચીલમથી સૌદમે પંદરમે અને સોળમે
 દિવસ ૨૬ માંધલ ચાલી જ્ઞાતીમંડી પહોંચવું. જ્ઞાતીમંડીથી
 કૈલાસ માનસરોવર સુધી તકલાકોટ ગરબ્યાંગ આસ્કોટને રસ્તે
 ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ આલમોરા પાછા ફરવું.

હવે છેવટમાં આસારે શ્રીમંત પરોપકારી ગૃહસ્થોને એક
 નમ્ર સૂચના કરવાની છે અને તે એ કે આપ પરોપકાર-ધર્મ
 નિમિત્તે પ્રસંગોપાત હજારો અને લાખો રૂપિયાનું દાન આપી
 દ્રવ્યનું સાર્થક કરો છો. દાનના અનેક સુપાત સ્થળોમાં
 મિલમ—ગરબ્યાંગનો રસ્તો, જ્યાં લાખો ગ્રાણી અસલ્ય કદ
 ભોગવે છે અને કોઇ કોઇ તો ગ્રાણી પણ ગુમાવે છે તે
 સુધારવા, ધમ શાળા અને દવાખાનાની વ્યવસ્થા કરવા તથા
 હિંદુઓને વટલી ખિસ્તી થતા અટકાવવા સાથે ધર્મનિઠ
 ઉપદેશક રોકી દ્રવ્ય ખર્ચશે તો ખરેખર પુણ્ય પ્રાપ્ત કરી શ-
 કશે. ભોટીઆ લોક તથા કૈલાસ માનસરોવરના યાત્રી પોતાનું
 રસ્તા સંખંધી અસાધારણ કદ સરકાર અને હિંદુ સમાજ
 સમક્ષ રજુ કરે અને સરકાર તથા હિંદુ શ્રીમાનો દયા કિંવા
 કૃતવ્યની ખાતર દેશ જનોનું અસલ્ય દુઃખ સત્તર નિવારે એમ
 ધન્ય ભારી પાછળ સન્મિત તરીકે મારા વૃદ્ધ પિતાશ્રીને તથા

કુટુંબને હરેક પ્રકારે ધૈર્ય અને આશ્વાસન આપી મારી ચિંતા
ઓછી કરનાર કલકત્તાવાસી રા. રા. દયાશંકર દયાળજી ભટ્ટ
મુંબઈવાસી રા. રા. દ્વારકાદાસ વિકૃલદાસ મહેતા અને દડવાના
હેડમાસ્તર રા. રા. ઉમીયાશંકર શિવશંકરનો અંતઃકરણપૂર્વક
આભાર માની શ્રી હરિના સ્મરણપૂર્વક વિરમું છું.

સાંગાણીકૃત પુસ્તકો વિષે વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો.

૧

મહાત્મા શ્રી નયુરામ શર્મા લખે છે કે:—“ તમે તમારું રથેણું “ સનાતન ધર્મ” અને ગાંધીજી” એ નામનું પુસ્તક મોકલ્યું તે સમયસર પહોંચ્યું. એ પુસ્તક જોતાં તમે સનાતન ધર્મના સત્ય પક્ષપાતી થઈને વર્તમાનમાં રાજકીય પ્રવૃત્તિને લીધે તથા અન્ય રીતે લોકોના અજ્ઞાનથી જે ધર્મબદ્ધતા પ્રવર્તી રહી છે તેમાંથી લોકોને રક્ષવા માટે ઘણા સારા પ્રયાસ કર્યો છે એમ સ્પષ્ટપણે કહેવું જોઈએ. સત્યાસત્યનો વિચાર કરવાના બળવાળા મનુષ્યોને વર્તમાનમાં બહુ ઉપયોગી એવા ધાર્મિક ઔદ્યોગિક તથા રાજકીય વિષયોનું તમે કાર્ય કારણનો સંબંધ સમજાવી બહુ સારું સ્કેટન કર્યું છે, ને તેમ કરતા જનસમૂહને તેમનું કર્તવ્ય ઠીક સમજાવ્યું છે.

૨

“ વેણુનાદ ” ના તંત્રી શ્રીચુત મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળા, બી. એ. એલએલ. બી. જણાવે છે કે:—“ અનેક દેશ વિદેશના પર્યટનમાં પ્રાપ્ત થયેલા વિવિધ વ્યક્તિઓના પ્રસંગ અને તદુપરથી સ્ફુરતા વિચારો લેખકે પોતાની વેગવતી ભાષામાં “ તત્ત્વામૃત ” માં યોજ્યા છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના શ્યામ અંશમાં મુગ્ધ થઈને તદનુસાર વર્તનનેજ સુધારે માનનારી વ્યક્તિ પ્રતિ લેખકનો ટોપ સકારણ છે. આર્થ સંસ્કૃતિના પ્રાચીન અને પ્રકટ અંશની અવહેલના ગમે તેવી પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ કરે તેની

પણ આટલણી લેખક કાઢે છે એ તેમની શૂરવીરતા છે. ત્રંચ વાંચતાં પણ આવન્ત વિનોદ થાય છે.

૩

“વૈષ્ણવ ધર્મ પતાકા” ના તંત્રી શ્રીયુત વસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી જણાવે છે કે:—“આ (તત્વામૃત) પુસ્તકે આ યુગમાં જળરજસ્ત ખળભળાટ પેદા કર્યો છે. અમે પણ આખું પુસ્તક જોઈ ગયા અને છેવટે લાગ્યું કે ગાંધીજીના ચોક્કસ વર્ગે આ પુસ્તકની વિરુદ્ધમાં જે ટીકાઓ કરી છે, તેમાં અસહિષ્ણુતા સિવાય બીજું કંઈ નથી. અસ્પૃશ્યતાનું સ્થાપન કરનાર આર્યવર્તના પૂજ્ય મહર્ષિઓમાં પણ જ્યારે ગાંધીજી “સેતાની-યત” સ્થાપવાની પાપમય ધૃષ્ટતા કરી રહ્યા છે, ત્યારે તેમને માટે રા. સાંગાણી જેવા ઝનુની ધર્મોત્તરીઓ સખત શખ્ઠોમાં પણ આક્ષેપો કરે, તેમાં ગભરાવાનું શું હોય? રા. સાંગાણીએ આ અસહકારી પંથીઓનું સ્વરૂપ આલેખવાની નિડરપણે જે હિંમત દર્શાવી છે તેને માટે ખચિતજ તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. અલખત રા. સાંગણીના બધા વિચારો કંઈ સર્વને ગ્રાહ્ય ન હોય, પણ તેમણે ગાંધીજી વિશે સત્ય કહેવાની જે વીરતા પકટ કરી છે તે તો ચક્ષાનુ રૂપો જલિઃ ન્યાયનું અનુસરણ માત્રજ છે. રા. સાંગાણી પોતાના હૃદયના આવા શુદ્ધ અનુભવો ભવિષ્યમાં ખૂબ પ્રગટ કરીને ધાર્મિક પ્રજાને ચેતાવતા રહેશે, અને સાથે ધર્મદ્રોહીઓને પણ ચમકાવતા જશે.”

૪

સ્વામી શ્રી કેવલ્યાનંદજી લખે છે કે:—“આપના હૃદયની પ્રતિકૃતિરૂપ “સનાતન ધર્મ” અને ગાંધીજી” નામનું પુસ્તક

ભાવ પૂર્ણ વૃત્તિથી વંચાયું. સંતોષ, હર્ષ કેને ન અનુભવાય ? વર્તમાન દેશકાળ પાત્ર પરમ આપદ્મસ્ત છે, તેના નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણની રૂપરેખા ઘણીજ ધરુણવાયોગ્ય આલેખાયેલી છે. કાળે સર્વને સરખા છાંટા ઉડાડયા છે છતાં પણ જોટલી ખંતથી આપે પુસ્તક લખ્યું છે તેટલીજ ખંતથી વાંચનાર હૃદય સાવધાનતા અને જગૃતિથી કંટાળ્યા વિના પ્રયત્ન આદરે તો શ્રેય કાંઈ દૂર નથી. ”

૫

પ્રોફેસર શ્રીચુત જીઠાલાલ ગોરખનદાસ શાહ, એમ. એ. અમદાવાદથી લખે છે કે:—“આપના “તત્ત્વમૃત” ગ્રંથનું દર્શન સ્વતંત્ર રીતે કરવાનું સદ્ભાગ્ય મને થયું હતું પણ મનુષ્ય ધર્મનું દર્શન તો અ.પેજ કરાવ્યું તે માટે હું આપનો ખાસ ઉપકૃત છું. ખન્ને ગ્રંથો આપના પાઠક અનુભવનાજ પરિણામ છે. “મનુષ્ય ધર્મ” માં જે સિદ્ધાંતો ઉપર હિન્દુ સંસ્કૃતિ તથા સનાતન ધર્મ રચાયેલા છે તેનું યથાર્થ નિરૂપણ આપે કર્યું છે. પુસ્તકની યોજના સુંદર છે. અમારી વૈષ્ણવ મહાસભાની શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ માટે નવા અભ્યાસક્રમમાં એને ટેકસ્ટ તરીકે દ ખલ કરીશું; તેમજ પારિતોષિક સમારંભ સમયે પણ કેટલાક લેવાની ગોઠવણ કરીશું. ”

૬

શ્રીમાન્ શેઠ ધર્મદાસ ત્રિભુવનદાસ વરુણનદાસ લખે છે કે:—“આપના ચાર પુસ્તકો—હિમાલયની યાત્રા, આત્મોત્કર્ષ, નારાયણ નીતિ અને હિન્દુ તીર્થ યાત્રા વર્ણન વાંચી અતિશય સંતોષ અને આનંદ થયો છે. આશા છે કે ઔર્વિ

પુસ્તકો ધાર્મિક તત્ત્વને પોષક હોઈ જનસમાજને અધિક અધિક લાભદાયી નિવડશે.”

૭

શ્રીચુત શાસ્ત્રી રાજરામ રામશંકર લખે છે કે:—“ આપનું રચેલું પુસ્તક નામે “ નેપાલનો પ્રવાસ ” વાંચી જતાં એ નાનું સરખું પુસ્તક મોટા ગંજાવર પુસ્તકો નિરર્થક રૂપમાં હાલ પ્રકટ થાય છે તેને શરમ ઉપજાવે એવું છે. તેમજ હમણાના પોતે બૂલાવામાં પડી બીજાઓને પોતાના જવાજ ખાડામાં નાંખનારા મિથ્યા સત્યાગ્રહી કહેવાતા લોકનાયકને નિરૂત્તર કરી ખંધ કરવાના સામર્થ્યવાળું છે. બૂલાવામાં પડેલી સનાતન આર્યપ્રજાને પોતાના અપૂર્વ પૂર્વજોની નીતિરીતિ ઉપર પાછા લાવીને ધર્મોગ્રહી બનાવવામાં એ જટલું ઉપયોગી છે તેટલુંજ કે તેથી પણ વિશેષ તેમનામાં પોતાનીજ સ્વદેશ ભૂમિમાં આવેલી અનેક સ્થલીઓના સૌંદર્ય માહાત્મ્ય જણવામાં ઉત્સુકતા અર્પી, તે તે સ્થાનોમાં વિચરવાના કેમવિધિ સંબંધી પણ એક ભોમિયારૂપે પૂર્ણ માહિતી આપે છે એ જોઇને પરમ સંતોષ થાય છે. તમારા પ્રયાસો અવશ્ય સ્તુત્ય ને આદરણીય છે.”

૮

વેદાન્ત કવિ હીરાલાલ જાદવરાય છુચ્ચ લાવનગરથી લખે છે કે:—“ આજકાલના સ્વચ્છંદાચારમાં ઘસડાતા ભારત-વર્ષના આખાલવૃદ્ધ પર્યતના જીવોને આપનો “ મનુષ્ય ધર્મ ” નામનો ગ્રંથ ઓછો ઉપકારક નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ખગડતી ભારતવાસી આર્ય-હિંદુ પ્રજાને સનાતન ધર્મના જીવંત-તમ સંસ્કારદ્વારાએ અવનતિમાં જતી અટકાવી પ્રગતિના પવિત્ર પંથમાં દોરનારો છે. વિશેષમાં સનાતન ધર્મ કે જે સ્વતઃ કલ્યા-

લોકારક છે, તદ્વિષયક પ્રવૃત્તિની પ્રશંસા કરવી એ તો સુવર્ણને
ઢોળ ચડાવવા જેવું છે. આપ આપના આવા સનાતન ધર્મોદ્ધારક
અનેક પ્રકાશનોથી આપનું “ધર્મવીર સાંગાણી” એવું ઉપનામ
સર્વાંશે અરિતાર્થ કરે. એવી શુભેચ્છા સાથે ધમકવંસક બાંધી
સમાન અનાચારીઓનો અવરોધ કરી ભારતવર્ષનું ધર્મક્ષેત્ર
સુધારે એમ હૃદયસહ ઇચ્છા રાખું છું.”

૯

મહંત શ્રી રાજપુરી ભગવાનપુરી પાટણવાવથી લખે છે
કે:-“આપે મોકલાવેલ “મનુષ્ય ધર્મ” નામનું પુસ્તક મળ્યું. તે
આપના હાથે દેવભૂમિમાં શાંત અને એકાંત સ્થળમાં લખાયેલું
હોવાથી ઘણુંજ સરસ અને ઉપયોગી દરેક મનુષ્યે વાંચવા વિચા-
રવા અને તેમાં કહેલ હકીકત પ્રમાણે અનુસરવાયોગ્ય છે. તેમજ
તે પ્રમાણે વર્તવાથી ચાલું જમાનામાં આ સંસારમાં અને મૃત્યુ
પછી પરલોકમાં પણ ફળદાયી થાય તેવી સારી યોજનાઓ આપે
દર્શાવેલી છે, તે ખાતે જટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછોજ
ગણાય. આજ દિવસ સુધી નહિ લખાયેલું એવું ગુજરાતી ભાષામાં
કુદી હકીકત શાસ્ત્રસિદ્ધ રીતે પ્રતિપાદન કરનાર, ચાલું જમા-
નામાં દરેકથી વર્તાય તેવી શૈલીવાળું અને આપ જેવા વિદ્વાનની
કલમથી લખાયેલું આ પુસ્તક દરેક ઘરમાં અઠેક રાખવા લાયક
છે. આપના નવા રચેલા પુસ્તકો પૈકી “હિંદુ ઈર્તવ્ય” તથા “માન-
સરોવરની યાત્રા” વી. પી. થી મોકલવા મે. કરશે.” તત્ત્વામૃત
ભાગ ૨ જે ” તથા “હિંદુ સર્વસ્વ” નામનું અઠવાડિક પત્ર પણ
પ્રસિદ્ધ થાય એટલે વી. પી. થી મોકલી આપશેજી.”

“સ્વધર્મ-સ્વરાજ્ય” ના તંત્રી મીચુત મગનલાલ જબગાથ શાસ્ત્રી સિનારવાળા જણાવે છે કે:—“જણીતા સાક્ષર સ્વધર્મ ગ્રેમી સાંજાણીજી તરફથી અમને તત્વામૃત, હિમાલયની યાત્રા, નેપાલનો પ્રવાસ, નારાયણ નીતિ આટલા પુસ્તકો પ્રથમ મળ્યા હતા અને હાલમાં કેલાસ માનસરોવરની યાત્રામાં લખેલું “મનુષ્ય ધર્મ” મળ્યું છે. સાંજાણીજીના પુસ્તકો વાંચતા તેમની ધર્મપ્રિયતા, સ્વદેશ પ્રેમ, મુસાફરીનો ઉત્સાહાદિ આપણને પ્રત્યક્ દેખાય છે. પુસ્તક વાંચતા આપણને એમજ લાગે છે કે કંઈપણ રીતની ખનાવટ કર્યા વગર સત્ય હકીકતજ લખેલી છે. એમને ભાષાપરનો કાબુ પણ ઘણો સારો છે. સનાતન ધર્મીય પ્રજાએ સાંજાણીના પુસ્તકો વાંચી પોતાના વંશજોને ધર્મપરાયણ રાખવા સારૂ પોતાના ઘરોમાં સંગ્રહવાની અમે બહામણ કરીએ છીએ.”

ગ્રંથકર્તાના અન્ય પુસ્તકો.

તત્ત્વામૃત ભાગ ૧ શ્લો.	કિમત રૂા ૨—૮—૦
ગંગાવન ધર્મ અને ગાંધીજી (આવૃત્તિ બીજી)	રૂા ૦—૮—૦
દ્વિમાત્ર્ય દિગ્ગતિ પદ્ય પ્રત્યક્ષ નીતિ	રૂા ૦—૧૨—૦
૧ પ્રવાસ	રૂા ૦—૪—૦
નીચાવા (આવૃત્તિ ત્રીજી)	રૂા ૦—૪—૦
૨ ૩ નીતિ	રૂા ૦—૪—૦
મોક્ષ (આવૃત્તિ બીજી)	રૂા ૦—૪—૦
હૃદયીય શાસ્ત્ર વાર્તા	રૂા ૦—૪—૦
મનુષ્ય ધર્મ	રૂા ૦—૮—૦
હિંદુ કલ્પવૃક્ષ	રૂા ૦—૮—૦
માનસશૈવરની સાત્રા	રૂા ૦—૮—
તત્ત્વામૃત ભાગ ૨ શ્લો (છપાય છે)	રૂા ૨—૦—૦

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—

૧૨૬ જી પુરૂષોત્તમ સાંગાણી.

નાઇના બીલ્ડીંગ-સીટી બજાર-મુંબઇ.

સનાતન ધર્મનું

અઠવાડિયું પત્ર

જાન્યુઆરી ૧૯૨૩

પૃષ્ઠ ૫

હિંદુ સર્વસ્વ.

૧૩૧ — નારાયણ પુરુષોત્તમ સાંગાણી.

હિંદુ બનિ તથા હિંદુસ્થાનના ઉદ્ધારના પ્રયત્નો સનાતન ધર્મનું ચૈત્ર્ય સંપૂર્ણ રીતે બળવીને અત્યંત નિરાશાપૂર્વક અપ્રમાણ થઈ ગયે. તદુપરાંત સનાતન ધર્મના મિત્રાના પ્રતિપાદન કરવા આમે પાખંડીઓના આક્ષેપોનું પણ સચોટપણે નિવારણ કરાયે, અતિ ધર્મ તથા દેશાભિમાની હિંદુએ શેતાનુ નામ તુચ્છક તરીકે નોંધાવી છાજ ઉઠાવેલા. પણ હવે નવજવારે બહાર પડયે. વર્ષાક સવાળમ માત્ર ૩ રા. ૮ પાલખન ૩ ૩) છુટક નકલને ફક્ત પોણે આને.

લખે:—

મેનેજર, "હિંદુ સર્વસ્વ"

આર્ય સોસાયટી-ઓફ ઇન્ડિયા, મુંબઈ

